

TERÜLETI KUTATÁSOK
REGIONAL RESEARCHES

9

TÁRSADALOMFÖLDRAJZI
TANULMÁNYOK

HUMAN GEOGRAPHICAL
STUDIES

TERÜLETI KUTATÁSOK 9.
TÁRSADALOMFÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

ELMÉLET - MÓDSZER - GYAKORLAT
THEORY - METHODOLOGY - PRACTICE
51.

Magyar Tudományos Akadémia
Földrajztudományi Kutató Intézet
Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Osztály

Hungarian Academy of Sciences
Geographical Research Institute
Department of Economic and Social Geography

Sorozatszerkesztő:
RÉTVÁRI LÁSZLÓ

Szerkesztő Bizottság / Editorial Board:

BERÉNYI ISTVÁN
DÖVÉNYI ZOLTÁN
KOC SIS KÁROLY
TINER TIBOR

E szám szerzői / authors:

BERÉNYI ISTVÁN, CSÉFALVAY ZOLTÁN, DÖVÉNYI ZOLTÁN, KOC SIS KÁROLY,
KOVÁCS ZOLTÁN, PERGER ÉVA, TINER TIBOR (MTA Földrajztudományi Kutató Intézet,
1062 Budapest, Andrássy u. 62.), DUSEK LÁSZLÓ (Általános Iskola, 2711 Tápiószentmárton,
Kossuth u.), KISS ATTILA (Nehézipari Műszaki Egyetem, Kohó-és Fémipari Főiskolai Kar,
2400 Dunaújváros, Táncsics M. 1/A.), POMÁZI ISTVÁN (Környezetvédelmi és Vízgazdálko-
dási Minisztérium, 1394 Budapest I. Fő u. 44/50). GEORGES B. BENKŐ (Université de Paris
I, Panthéon Sorbonne, 91.rue Saint Jacques, 75005 Paris, France), PETER MARIOT, ŠTEFAN
OČOVSKÝ (Geografický ustav Slovenskej Akadémie Vied, 81106 Bratislava, Jozefská 7.,
Československo)

TERÜLETI KUTATÁSOK 9.

TÁRSADALOMFÖLDRAJZI
TANULMÁNYOK

REGIONAL RESEARCHES 9.

HUMAN GEOGRAPHICAL STUDIES

Szerkesztette / Edited by
KOC SIS KÁROLY

BUDAPEST, 1990

Lektorálta /Revised by
TÓTH JÓZSEF

Angol szöveg / English text:
MULTILINGUA (Budapest)

Kivitelezésben közreműködtek / Technical board:

EVERS KRISZTINA, KAISER MIKLÓSNÉ, KERESZTESI ZOLTÁNNÉ,
LACZKÓ MARGIT, MOLNÁR MARGIT, NÉMETH JÓZSEF, POÓR ISTVÁN,
TARPAY SÁNDORNÉ

ISSN 0139-2875

ISBN 963 7395 03 2

Készült az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetben

TARTALOM

Előszó (<i>Kocsis Károly</i>)	9

KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Berényi István: Szociálökológia és a szociálgeográfia I	13
Cséfalvay Zoltán - Pomázi István: Az irányított dzsentrifikáció egy budapesti program példáján	27
Dusek László: Népesedési folyamatok Pest megyében 1960-1980 között	39
Kocsis Károly: Az etnikai térszerkezet átalakulása a Kárpát-medencében az elmúlt fél évezred során	53
Kovács Zoltán: A posztfordizmus hatása a nagyvárosok társadalmára	73
Tiner Tibor: A települések úthálózatának fejlesztési problémái Borsod-Abaúj-Zemplén megyében	85

FÓRUM

A Gazdaság-és Társadalomföldrajzi Osztály 1988. évi tevékenységéről (<i>Berényi István</i>)	101
A Gazdaság-és Társadalomföldrajzi Osztály 1989. évi tevékenységéről (<i>Berényi István</i>)	107
Beszámoló a Humboldt-ösztöndíj keretében az NSZK-ban végzett tevékenységről (<i>Dövényi Zoltán</i>)	113
Az Oxfordi Egyetem Földrajzi Tanszéke (<i>Kovács Zoltán</i>)	116

KILÁTÓ

Georges B.Benkő: Csúcstechnológia-ipar, termékciklus és vállalati környezet	121
Kiss Attila: Térszerkezeti terminológiák Ausztriában	135
Peter Mariot: Komplex gazdaságföldrajzi régiók lehatárolásának első megközelítése	143
Štefan Očovský: A településrendszer szerkezete és a lakásállomány fejlődése Szlovákiában	155

PROFIL

David Harvey (<i>Kovács Zoltán</i>)	167
Leszek Antoni Kosinski (<i>Kocsis Károly</i>)	175

HIRADÓ

Wolfgang Hartke 80 éves (<i>Dövényi Zoltán</i>)	181
Papp Antal 60 éves (<i>Berényi István</i>)	183

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

<i>Perger Éva</i> : Benett, R.J. 1980. The Geography of Public Finance	187

CONTENTS

Preface (<i>by Károly Kocsis</i>)	9

RESULTS

István Berényi: Social Ecology and Social Geography 1	13
Zoltán Cséfalvay and István Pomázi: Some problems of inner city revitalization. A case study of Budapest	27
László Dusek: Demographic Processes in the County of Pest between 1960 and 1980	39
Károly Kocsis: Changes in the Ethnic Pattern of the Carpathian Basin during the last Half of a Millenium	53
Zoltán Kovács: The Impact of Postfordism on Urban Societies	73
Tibor Tiner: Problems in the Development of Local Road Network in Borsod- Abaúj-Zemplén County	85

FORUM

Activities of the Economic and Social Geography Department of the Institute of Geography 1988 (<i>by István Berényi</i>)	101
Activities of the Economic and Social Geography Department of the Institute of Geography 1989 (<i>by István Berényi</i>)	107
Report on the Activities Carried out in the F.R.G. in the Framework of Hum- boldt-Scholarship (<i>by Zoltán Dövényi</i>)	113
Department of Geography, Oxford University (<i>by Zoltán Kovács</i>)	116

OUTLOOK

Georges B. Benkő: High-Technology Industries, Product Cycle and Company Environment	121
Attila Kiss: Spacial Pattern Terminologies in Austria	135
Peter Mariot: First Approach in Delienation of Complex Economic-Geograp- hical Regions	143
Štefan Očovský: Structure of Settlement Systems and the Development of Tenement Housing in Slovakia	155

PROFILE

David Harvey (<i>by Zoltán Kovács</i>)	167
Leszek Antoni Kosinski (<i>by Károly Kocsis</i>)	175

NEWS

Wolfgang Hartke at Eighty (<i>by Zoltán Dövényi</i>)	181
Antal Papp at Sixty (<i>by István Berényi</i>)	183

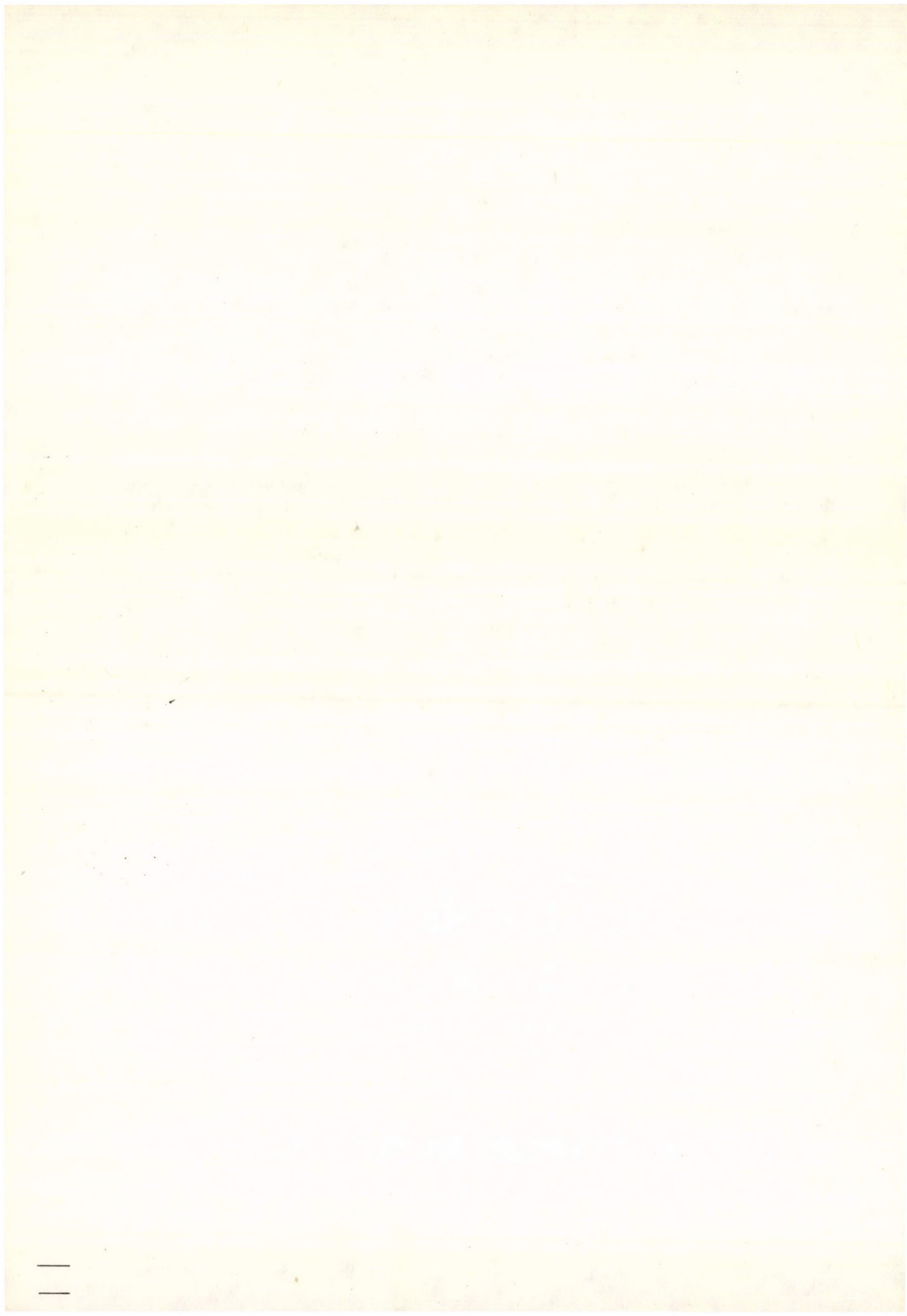
LITERATURE

<i>Éva Perger</i> : Benett, R.J. 1980: The Geography of Public Finances	187

ELŐSZÓ

Intézetünk "Területi Kutatások" c. kiadványának 9. száma — hagyományainkhoz híven — hazai és külföldi társadalomföldrajzi ihletésű tanulmányokból készült csokrot nyújt az olvasó felé. A többségében intézetünk szerzőinek tollából kikerült írásokon belül a társadalomföldrajznak csaknem valamennyi ága képviselteti magát. A következő oldalakon munkatársaink jelentős része által művelt szociálgeográfia a szociálökológiával való kapcsolatába, a budapesti belváros rehabilitációs problémáiba, illetve a posztfordizmusnak a nagyvárosok társadalmára gyakorolt hatásába enged bepillantani. A hagyományos népességföldrajz a fővárosunk megyéjében lezajló népesedési folyamatokat, az újszülöttnek számító etnikai földrajz a Kárpát-térség folytonosan változó etnikai arculatát, a közlekedésföldrajz pedig legészakibb megyénk úthálózatával kapcsolatos problémákat kísérli meg felvázolni. Javarészt külföldi szerzőinknek köszönhetően a "Kilátó" c. sorozatunkban ezúttal franciaországi, ausztriai és csehszlovákiai gazdaság-és településföldrajzi kérdésekkel ismerkedhet meg a tisztelt olvasó. Ezt követően pedig a "Profil" rovat jóvoltából az angolszász társadalomföldrajz egyik leghíresebb teoretikusával, városföldrajzosával és a világ egyik legismertebb lengyel-kanadai népességföldrajzosával, az IGU egyik kulcsfigurájával ismerkedhetünk meg. Szerkesztőségünk őszintén reméli, hogy az ebben a füzetben közreadott cikkek is — társadalomföldrajzon belüli diszciplináris tarkaságuknak és az angol nyelvű szövegrészek nagy arányának köszönhetően — nem csak a hazai és külföldi földrajzos társadalom, hanem a rokontudományok (szociológia, demográfia, történettudomány, néprajz, közgazdaságtan stb.) képviselőinek érdeklődését is felkelti, számunkra megtisztelően kibővítve ezzel kiadványsorozatunk eddigi olvasóinak táborát.

Kocsis Károly

KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Szociálökológia és a szociálgeográfia 1.

BERÉNYI ISTVÁN

Bevezetés

A szociálökológiai kutatások száma az európai társadalomföldrajzban is megnőtt az elmúlt két évtizedben. A társadalmi, mindenekelőtt a városi életterek lehatárolását célzó kutatás a társadalmi ismérvek bizonyos csoportjával jellemzi az adott társadalmi teret, s ezzel úgy tűnik a VIDAL DE LA BLACHE-i (1902) "genres de vie", az életforma kutatás kerül a középpontba.

A szociálgeográfiai gondolkodásban a "genres de vie" funkcionális élettér, amelynek sajátosságaiban felismerhető a különböző társadalmi csoportok aktivitása. Az elmúlt két évtized számos tanulmánya jelzi e szemlélet lényegét és az eredmények gyakorlati hasznosságát.

Viszonylag keveset tudunk a szociálökológiai kutatások különböző irányzatairól, a hazai alkalmazásról és azok gyakorlati jelentőségéről. Ezért az alábbiakban egyrészt összefoglaljuk a szociálökológia nemzetközi irányzatait és eltérését a szociálgeográfiai megközelítéstől, másrészt áttekintést adunk a hazai kutatások eredményéről (Területi Kutatások 10.).

A *szociálökológia* fogalma először PARK, R.E.-BURGESS, E.W.-McKENZIE, R.D. (1925) munkájában fordul elő, akik az ökológiai szemléletet az emberi társadalom értelmezésében is felhasználták. Az iparosítással, a tömeges városba áramlással a korábbi társadalmi struktúra gyorsan megváltozott, s ezzel összefüggésben a tipikus városi-társadalmi problémák sora jelentkezett az amerikai nagyvárosokban: szegénység, bűnözés, közösségi korrupció, monopolisztikus jelenségek az üzleti életben stb. Ezek olyan jelenségek, amelyek az emberi együttélés (tömeges együttélés) formájából adódnak, s amelyeket csak empirikus vizsgálatokkal lehet megismerni. Valójában ez indította el a szociológiát az empirikus társadalomkutatás irányába.

A növény-és állatökológia századfordulón kialakult kutatási módszereit — felvételezés, megfigyelés, kiértékelés — átvették az emberi társadalom életjelenségeinek szisztematikus vizsgálatába is. Az így előállt társadalom-ökológia több, mint a szociológia speciálterülete, mert magába foglalja az ökonómiát, geográfiát és más társadalomtudományokat is, tehát nem "tisztá" szociológia.

A szociálökológia első definícióját McKENZIE, R.D. (1925) adta, aki szerint célja "az emberi életmóddal összefüggő idő-és térbeli kapcsolatok kutatása, mely kapcsolatok a környezet szelektív, disztributív és adaptáló hatásai alatt állnak". A városrégiókban különböző módszerekkel élettér típusokat határoltak le, amelyek alapján azután város-szerkezeti modelleket alakítottak ki pl. BURGESS, E.W. (1924), HOYT, H. (1933) és mások.

A szociálökológiai területi egységek lehatárolásához és jellemzéséhez mind több népszámlálási adatot vettek figyelembe, s egyre inkább háttérbe szorult a klasszikus felvételezésen és megfigyelésen alapuló módszer. Különösen az adatok számítógépes feldolgozása vitte el ebbe az irányba a feldolgozást, s a klasszikus szociálökológia helyébe a tényezők (faktorok) "ökológiája" lépett, mely mintegy jellemzi az adott társadalmi teret. Mindez egy kissé a biológiában lejátszódott folyamatra emlékeztet, amikor a mikroszkóp alkalmazásával fokozatosan új tudományterület alakul ki, a mikrobiológia. Ez esetben a kutatási módszer, technika és a kutatás tartalmi lehetősége mintegy feltételezi egymást.

Többen azért is támadják a tisztán faktoranalízissel operáló szociálökológiai kutatást mert szerintük a társadalmi terek tartalma végülis attól függ, hogy milyen adatok állnak rendelkezésre vagy miket vesznek számításba, s így az eredmény erősen manipulálható. A szociálökológia jelen, faktorökológiával készülő elemzéseinek eredménye — mondják — attól függ, hogy hol, milyen adatbázissal dolgozhatnak a területi egységek elhatárolásában.

A faktorökológiai típusú vizsgálatok az 1970-es évekig elsősorban a városszerkezeti vizsgálatokra koncentráltak és egy-egy népszámlálás adatbázisára épültek. Az 1970-es népszámlálás után kezdtek foglalkozni az összehasonlító szociálökológiával (TIMMS, D. 1971, HUNTER, A. 1971, 1974), amikor már összehasonlításra alkalmas adatbázis állt rendelkezésre. Mindez új elvi és módszertani problémákat is felvetett (CONWAY, D. - HAYNES, K.E. 1977, DAVIES, W.K.D. 1978), amelyek az 1970-es évek elejére tisztázódtak és ez lehetőséget adott arra is, hogy a különböző települések szerkezetét összehasonlító vizsgálat alá vegyék.

Az új irányzatokat azért célszerű áttekinteni, mert az analízisek egyre több, az alapfunkcióra is vonatkozó tényezőt tartalmaznak (lakás, munkavégzés, térbeli aktivitás stb.), amellyel a szociálgeográfia operál. A különbség abban van, hogy a szociálökológia egy adott térben élő csoport egészének létmegnyilvánulásait elemzi, míg a szociálgeográfia ennek csoportspecifikus vonásait emeli ki.

A nemzetközi szakirodalomban a városszerkezetben végzett szociálökológiai vizsgálatoknak általában három fő irányra rajzolódott ki:

a., Az *angolszász* nyelvterületen az

- *amerikai* és az

- *angol* iskola; ez utóbbihoz sorolhatók az Új-Zélandon és Ausztráliában folytatott városszerkezeti elemzések.

b., A nyugat-európai városszerkezeti vizsgálatok közé a francia, holland és svéd kutatás sorolható; bár az utóbbin erős amerikai hatás is érezhető.

c., A közép-európai, elsősorban a német nyelvterületen végzett településszerkezet-kutatás (NSZK, Svájc és Ausztria).

Végül, ha nem is tekintjük fő irányynak, de említésre méltó a lengyel geográfia és szociológia próbálkozása, amely a német és amerika eredményeket alapul véve végzett városszerkezet vizsgálatot néhány nagyvárosban.

1. A szociálökológiai kutatások főbb nemzetközi irányzatai

1.1. Az észak-amerikai városok szociálökológiai vizsgálatáról szólva megemlíthetjük, hogy a faktorökológiai típusú vizsgálatok nagyrészt eddig az USA-ban végezték. Ennek egyik oka az, hogy már az 1940-es népszámlálástól azonos tartalmú statisztikai adatok állnak rendelkezésre, ugyanazon 3000-4000 lakosú városrészekre, másrészt rendelkeztek azzal a technikával, amely a nagy adattömeg feldolgozását lehetővé tette.

Az első faktorökológiai vizsgálat (VAN ARSDOL, M.D.Jr. - CAMILLERI, S.F. - SCHMID, C.F. 1958) a SHEVKY-BELL féle klasszikus társadalmi térelemzés felülvizsgálatát célozta, ezért csak azokat a tényezőket vették figyelembe, amelyek az eredeti modellen szerepeltek: társadalmi és családi státus, vagyoni helyzet, szegregálódás. Ezt követően már feladták a sensu lato kiindulást és kísérletet tettek minden olyan tényező figyelembe vételére, amelyről elképzelhető volt, hogy szerepet játszik a társadalmi tértagozódásban.

Mivel 1950 óta minden népszámlálás azonos adatfelvételezési elvre épült, ezért folyamatelemzést is végezhettek. E lehetőséget kihasználva az 1970-es évek elején valamennyi amerikai városra készült faktorökológiai módszerű vizsgálat (BROWN, L. A. - HORTON, F.E. 1970), amely azonban elsősorban szociológiai aspektusú volt.

A vizsgálatokban általában 30-50 változót használtak, a társadalmi helyzet (foglalkozás, iskolai végzettség, jövedelem), a lakásminőség, a faji és etnikai összetétel, a családszerkezet, a korösszetétel, a mobilitás, a társadalmi érintkezés jellemzésére. A közepes nagyságú városok esetében átlagosan 400 területi egységgel dolgoztak.

A faktorökológiával készült társadalmi térelemzések eredményei végülis nehezen hasonlíthatók össze, mert az analízisek eltérő eljárással készültek, vagy a változók nem voltak azonosak. Ha ugyanis az egyes települések sajátos struktúrájára voltak kíváncsiak, akkor ennek megfelelően kellett a változókat összeállítani.

Az amerikai és kanadai városokra készült tanulmányok alapján az alábbi tapasztalatok szűrhetők le:

- A SHEVKY-BELL modell három alapidimenziója: a társadalmi és családi helyzet, valamint a szegregáció változatlanul a legfontosabb tényező-csoport, mellyel egy-egy városszerkezet jellemezhető. A társadalmi miliő általában a népesség faji,

foglalkozási, iskolai végzettségi összetétele, a jövedelem- és a lakásviszonyai alapján írható le jól. Ez egészében fő faktorként jelenik meg, ezért a legtöbb szerző (JOHNS-
TON, R.J. 1976) általános jelentőségűnek ítéli a szegregálódásban.

- Ha a változók számát a vizsgálatban növelték, akkor általában a migráció-mobilitás faktor lépett elő pl. REES, P.H. (1970). Meg kell jegyezni, hogy e faktor "gyengése" abból is adódik, hogy a jelenséget az USA-ban nehéz statisztikailag megfogni, mivel nincs ki- és bejelentkezés. A népszámlálási adatok között csak az öt évvel korábbi lakás szerepel.

- A városszerkezetnek hasonló különbségei jelentkeztek Kanadában is és azok összetevője azonos; etnikai, kor, kulturális, nyelvi, jövedelmi stb. különbségek.

- A városszerkezet egyetlen modell alapján alig jellemezhető. MURDIE, R.E. (1976) szerint az amerikai városszerkezetek egyik alapsajátossága, hogy a társadalmi státus szektorálisan, a családi helyzet dimenziója pedig koncentrikusan vagy zonálisan jelenik meg, az etnikai térszerkezet pedig a kettőt egyesítve, mintegy sejtyszerűen. A valóságban persze a legtöbb város szerkezete eltér a modelltől és gyakran felmerül a kérdés, mi az oka ennek: BERRY, B.J.-REES, P.H. (1969) városfejlődéssel hozza összefüggésbe és rámutat arra, hogy pl. az ipar decentralizációja, pontszerű megjelenése a külvárosi övezetben magával hozza a korábbi társadalmi térszerkezet módosulását, mert az ipar köré gyakran alacsonyabb társadalmi státusú népesség koncentrálódik.

JOHNSTON, R.J. (1971) a fenti modellt csak egy meghatározott időre tartja érvényesnek, szerinte a BERRY - REES féle vizsgálat túl kevés dinamikus komponenst használt, ezért modelljük statikus. Az amerikai városok lakóövezeteinek elrendeződésére jellemző, hogy a magas jövedelműek bizonyos szektorális elrendeződést mutatnak és általában a tehetősebbek laknak legtávolabb. Ez az elrendeződés száz éve ismert és a népesség életciklus szerint jelentkező speciális igényére vezet vissza. A fiatal gyermekes családok a családi házas területeket keresik, míg az egyedül élők, vagy gyermektelenek a központhoz, vagy a munkahelyhez közelebb lévő lakóterületeket részesítik előnyben.

Az etnikai csoportok térbeli rendjével kapcsolatban MEYER, D.R. (1970) képviseli a legszélsőségesebb álláspontot, aki szerint pl. a négerek gettói "város a városban" jellegűek.

1.2. Az angol városszerkezet-vizsgálatok az amerikai vizsgálatokkal közel egyidőben kezdődtek a faktorökológiát alkalmazó kutatások és azt az utat követték az ausztrál és új-zélandi szociológusok is.

E vizsgálatok elsősorban az eltérő adatbázis miatt különböznek az amerikaitól, jobban koncentrálódnak a lakásviszonyokra, tehát más az elemzések változókészlete.

Bár az adatbázis a három országban azonos, mégis alig van mód az eredmények összehasonlítására, mert Angliában az adatbázis az összes háztartás 10 %-os felvételezésére épült, míg a másik két országban teljeskörű volt a felmérés. Emellett tartalmi eltérések is vannak, mert pl. Ausztráliában viszonylag kevés adat van a társadalmi-gazdasági helyzet jellemzésére (TIMMS, D. 1971).

Ezekben az országokban eddig 20 faktorökológiai vizsgálatot végeztek és meglepő, hogy nemcsak egymás között, hanem még az amerikai városmodellekkel is rokonságot mutatnak, noha a kiindulás különbségei jelentősek. HERBERT, D.T. (1970) Swanseare és Cardiffra vonatkozó vizsgálatában négy komponenst emelt ki:

1. a köztulajdonban lévő lakások,
2. a lakásminőség,
3. a társadalmi osztály,
4. a családi helyzet.

Ugyanakkor EVANS, D.J. (1973) ugyanezen városokra öt komponenst talált a strukturális különbségek jellemzésére, s közülük a társadalmi helyzet, tulajdonviszonyok és a családi státus volt meghatározó jelentőségű.

NORMAN, P.C. (1969) londoni strukturávizsgálatában a társadalmi-gazdasági státus és a lakáshelyzet kapta a hangsúlyt, amely a 38 változó nagyobb részét magyarázta. ROBSON, B.T. (1975) ugyanakkor négy komponenst talált a Sunderlandban végzett vizsgálatok során, amelyek a város szerkezeti különbségeit jellemezték: a társadalmi osztály, a lakáshelyzet, az albérlettel rendelkező lakóházak aránya és az ún. szegénységi index.

Az ausztráliai és az új-zélandi vizsgálatok többségében megjelent az etnikai faktor, aminek az angol városokban nem volt jelentősége. A második világháború után Ausztráliába és Új-Zélandba jelentős bevándorlás kezdődött, és ennek városszerkezeti konzekvenciája már kimutatható volt az említett vizsgálatokban. JOHNSTON, R.J. (1973) pl. a négy legnagyobb új-zélandi városra készített szociálökológiai vizsgálatot és négy faktort talált dominánsnak, s közülük egy az etnikai helyzetre vonatkozott.

A fentiek és Camberráról, valamint Melbournról készült tanulmányok alapján arra a következtetésre jutunk, hogy az ausztrál városok térszerkezete alig különbözik Észak-Amerika, Anglia vagy a skandináv országok városaitól.

ROBSON, B.T. (1969) az angol városokra a gyűriük és szektorok egymásra vetítésével készített modellt, s azt állapította meg, hogy az amerikai és angliai városok lakófunkciójának eltérő szerkezete arra vezethető vissza, hogy Angliában nagyobb az állami lakások aránya és a társadalom felsőbb rétegeinél nagyobb a kötődés a történelmi városmaghoz. De végül is a lakóterület szegregálódását Angliában is a társadalmi és családi helyzet határozza meg.

1.3. *A nyugat-európai típusú szociálökológiai vizsgálatok sajátosságai.* A két világháború között az európai nagyvárosokról inkább statisztikai jellegű "leírások" születtek; pl. WILLIAM, H. - OLSSON, G. munkája Stockholmról (1934), később BEYON, G. tanulmánya Budapestről (1943), de BODZENTA, K. Innsbruckról (1959) és MUSIL, J. Prágáról (1968) szóló tanulmánya is hasonló módszerrel készült. Ezekben a vizsgálatokban még igen nagy szerep jutott a megfigyeléseken alapuló, tehát klasszikus szociálökológiai jellemzési módszernek. Csak az 1960-as évek közepén jelennek meg a többtényezős matematikai-statisztikai elemzésre alapozott városszerkezeti vizsgálatok.

Ha az észak-amerikai és a kontinentális európai városszerkezeti elemzéseket összehasonlítjuk, egy alapvető különbség azonnal szembetűnik: az utóbbiaknál az etnikai tényező hiányzik. Az európai városi társadalmak ugyanis viszonylag homogének voltak a vizsgálat időszakában, s ha volt is bevándorlás az egyes európai városokba - pl. nagyszámú lengyel bevándorló a Ruhr-vidékre -, azok gyorsan asszimilálódtak. Még Helsinki esetében se volt kimutatható a svéd kisebbség, noha eléggé zárt és sajátos társadalmi csoportot alkottak. SWEETSER, F.L. (1965) Helsinkiről írt tanulmányában még öt etnikai változóval sem volt képes valamiféle területi egységet elhatárolni. Úgy-hogy a későbbi tanulmányokban (Stockholm, Koppenhága) ezt a változót már nem is használta.

Az 1970-es évek közepétől jelentkeznek bizonyos etnikai szegregálódások azok-ban az európai nagyvárosokban, ahová erős volt a vendégmunkások bevándorlása; pl. Hollandia, Franciaország és az NSZK néhány nagyvárosában. Sőt, az 1980-as évek elején már Bécsben is lehatárolhatók voltak ilyen településrészek (LICHTENBERGER, E. 1984).

Az európai nagyvárosok városszerkezetének elemzésében elsőnek McELRATH, D.C. (1962) alkalmazta a társadalmi térség SHEVKY-BELL féle modelljét. A szegregálódásra vonatkozó faktort azonban kihagyta, éppen az említett okok miatt. Vizsgálatában a magas társadalmi státus az alkalmazotti-hivatalnoki foglalkozással mutat szoros összefüggést. A többszörös korrelációs analízis egyértelműen a társadalmi státust és családi állapotot kifejező faktorokat találta a szegregálódás legjellemzőbb kifejezőjének. Ez a két faktor általában erősen korrelált egymással (pl. Róma esetében) és ez a másik különbség az észak-amerikai városokkal szemben, ahol a két dimenzió meglehetősen független egymástól. Ezt McELRATH a társadalmi fejlődés eltérő szakaszaival magyarázza; szerinte az amerikai városi társadalmak fejlettebb szakaszban vannak, míg az itáliai városokra a hagyományos struktúra a jellemző. Kérdés persze, hogy fejlettségi különbségről lehet-e egyáltalán beszélni, vagy csupán "másságról", amely az eltérő történeti fejlődésből következik.

Erre utal, hogy pl. Róma esetében a lakások társadalmi presztízse a városközpont-tól kifelé haladva csökken és az elit a centrum közelében lakik, tehát a szituáció fordított, mint az észak-amerikai városokban. Ez azonban a történelmi városközpontok magas társadalmi presztízisével van összefüggésben, s nem az "elmaradottabb" társadalmi struktúrával, mint McELRATH véli.

A történelmi városmagok felértékelődése a háború utáni városrekonstrukciókat követően valamennyi európai városban bekövetkezett. Róma és más városok esetében pedig már a XIX. században kialakultak a "hétvégi" nyaraló-és üdülőházak, amelyeken az amerikaitól teljesen eltérő életformát teremtettek a városi felső réteg számára: nyáron a "vidéki", télen a városi lakás használatát, ami biztosította a városi közéletben való részvételt és a szabadidő eltöltést.

Az amerikai és európai városok lakófunkciójának az előbbihez hasonló ellentétes struktúráldását mutatta ki SWEETSER, F.L. (1965) is Boston és Helsinki példáján. Az

összehasonlító vizsgálatot azonban eleve kritikusan lehet fogadni, hiszen 20 változóból mindössze 5 volt teljesen azonos. De ellentétes megállapításra jutott az etnikai hovatartozás és a társadalmi státus egybevetése esetén is, mert Bostonban az etnikai kisebbség (nem Amerikában születtek) alacsony, Helsinkiben magas társadalmi státusu (svédek). Persze tegyük hozzá, Helsinki ebben a tekintetben speciális eset és nyilvánvalóan más eredményre jutnánk, ha a nyugat-európai vendégmunkásokkal rendelkező nagyvárosokat választanánk.

Az 1960-as évek közepétől Svédországban és Dániában is készültek városökológiai vizsgálatok, amelyek egybehangzóan a társadalmi státust és a családi állapotot találták meghatározónak a városszerkezetben. Ugyanakkor jelentős szerepet kapott a migráció a városszerkezetek társadalmi struktúrájának jellemzésekor.

1.4. *A közép-európai típusú szociálökológiai vizsgálatokról* szólva el kell mondani, hogy a városszerkezet többváltozós matematikai statisztikai elemzése viszonylag későn kezdődött még a német nyelvterület földrajzi irodalmában is. Az 1970-es évek elejéig főként monografikus városföldrajzi munkák születtek, amelyek elsősorban a társadalmi tértagozódás és a városnegyedek kialakulására koncentráltak. Sok esetben csak statisztikai leíró elemzést adtak a demográfiai, társadalmi és beépítettségi vagy funkcionális tértagozódásról. Még a társadalmi térszerkezet belső differenciáltságának elemzésére törekvő szerzők is gyakran a hagyományos utat választották, mert alapvető cél az egyes tényezők kartografikus kiértékelése volt, hogy a szerkezetileg homogén tereket lehatárolják. Nem arról van szó, hogy az egyes tényezők területi eloszlásának elemzésére nincs szükség, hanem arról, hogy a tényezők egyszerű területi "egybeesése" még nem biztos, hogy tényleges kapcsolatot jelent közöttük.

A SHEVKY-BELL-féle modellt FRIEDRICH S. J. (1976) alkalmazta először Hamburg térszerkezetének elemzésében, bár a faktoranalízist ő is csupán kiegészítő módszerként használta.

Az 1980-as évek elejéig mintegy 15 nagyváros szerkezetét vizsgálták faktorökológiai módszerrel. Az eredmények egybevetése azonban meglehetősen nehéz, mivel nagyon különböző számú és tartalmú változókkal dolgoztak.

Az eddigi vizsgálatok azt jelzik, hogy a német városok szerkezeti tagozódását a társadalmi státus és a családi helyzet faktorokkal lehet jól magyarázni. A tanulmányok kétharmadában a társadalmi státus főfaktorként jelenik meg, ahol nem, ott a családi állapot faktora lép első helyre. Ez az eredmény talán nem is meglepő, hiszen mindig a társadalmi státust szerepeltették a legtöbb változóval. Ha a változók számát bizonyos mértékben arányosították, mint BÄHR, J. (1977) a Düsseldorfról készült struktúra-vizsgálatban, akkor előlépett a harmadik faktor amely általában a vendégmunkásokra vonatkozott.

Az eddigi elemzéseknek az is hiányossága, hogy mobilitási változókat alig használtak, pedig éppen a düsseldorfi és Pforzheimről és Penzbergéről készült tanulmányok azt jelzik, hogy ha beépítették a rendszerbe, akkor a mobilitás az első öt faktor között szerepelt.

Az eddigi vizsgálatok azt látszanak igazolni, hogy a fő faktorok térbeli rendje megegyezik az amerikai modellekével. A társadalmi státus faktorának Hamburgban, Mannheimben, Dortmundban és Düsseldorfban szektorális, a családi helyzet faktorának zonális eloszlása van. A "külföldiek" éppen úgy sejtyszerűen helyezkednek el pl. Mannheimben, mint az amerikai városokban.

A szociálökológia "ellenfelei" gyakran hivatkoznak arra, hogy a német városok a második világháború után elsősorban központi beavatkozással épültek újjá, ezért struktúrájukban valamiféle "öntörvényű" társadalmi térrendeződést fellelni csupán belemagyarázás. Arra is figyelmeztetnek, hogy pl. a lakófunkció modellszerű elrendeződése függ a településnagyságtól is. Minél kisebb a település, annál inkább hatnak a térszerkezet formálódására a helyi adottságok, gyakran a természetföldrajzi adottságok — amelyek hatását Pforzheim esetében is kimutatták — de amelyek nincsenek beépítve.

A közép-európai térségben folyó vizsgálatokkal kapcsolatban külön kell említeni LICHTENBERGER, E. (1972, 1975) bécsi vizsgálatait, mert elsőként alkalmazott dinamikus faktorökológiát. Az addigi európai elemzések statikusak voltak, ezért a kapott struktúra nehezen volt magyarázható a társadalmi-gazdasági folyamatokkal. LICHTENBERGER, E. bécsi városszerkezete fejlődési modelltypust ad, s összevethető az európai városfejlődés más példáival. Ugyancsak bécsi példán mutatta be SAUBERER, H. - CZERJAN, F. (1972) a munkaerőgazdálkodásra vonatkozó változók fontosságát. Elsőként hangsúlyozták, hogy a városszerkezet egyik legfontosabb eleme a "gazdasági tér", amely önmagában is erősen befolyásolja a negyed társadalmi struktúrájának alakulását.

1.5. Szociálökológiai vizsgálatok a szocialista országokban késéssel kezdődtek. A sokváltozós matematikai statisztikai módszeren alapuló városszerkezet-vizsgálatokban a 80-as évek közepéig egyedül a lengyel szociológia és földrajz ért el olyan eredményt, amely a nyugat-európai városszerkezeti elemzésekkel összevethető.

A lengyel tanulmányok közül kiemelésre kínálkozik WECLAWOWICZ, G. (1975) dinamikus faktorökológiai analízise Varsó városszerkezetének átalakulásáról. A próbálkozás annak ellenére tiszteletreméltó, hogy pontos eredményre eleve nem lehetett jutni, mivel az 1931. évi adatbázisra épített mátrix igen kicsi volt (84x26).

Az elemzés során három faktort kapott, amely az összes változó 82,7 %-át magyarázta és közülük ez esetben is a társadalmi és lakáshelyzetre vonatkozó faktor jött be elsőnek. Az F2 faktor felekezeti és gazdasági összefüggésre utalt Varsó zsidónegyede kapcsán, a harmadik faktor pedig már eléggé bizonytalan demográfiai jellegű volt.

A faktorok területi rendje alapján eléggé egyértelműen volt elhatárolható: A = a központi városmag; B = egy etnikai típusú zóna; C = átmeneti övezet; D = a szuburbán zóna.

BURGES városszerkezeti modelljével ellentétben a magasabb társadalmi-gazdasági szintet képviselő csoport Varsóban a városközpontban volt és nem a peremterületeken. A. SHEVKY - BELL által leírt három térszerkezetet meghatározó elem, a társadalmi-családi és etnikai helyzet Varsóban is kimutatható volt.

Az 1970-es népszámlálási adatbázison már 41 változót 923 területi egységen tudott vizsgálni, ami alapján realisabb térszerkezet volt felvázolható. Szociálgeográfiai szempontból ez a vizsgálat is a társadalmi és lakáshelyzet összefüggésére épült, mert a változók a népsűrűséget, a kor és nem szerinti megoszlást, a szociális helyzetet, a foglalkozást, az iskolázottságot, a háztartás szerkezetét, a lakáshelyzetet fedték le. Tehát a mi aspektusunkból egyetlen összefüggés alapján történt a városszerkezeti egységek kijelölése.

Az 1970-es analízisben F1 faktornak a munkaerőre vonatkozó változócsoporthoz tartozott, míg F2 a lakás tulajdonformájára vonatkozó változókat tartalmazta. A két faktor területi kapcsolata alapján a történelmi városmag ugrott ki, ahol a magasan kvalifikált értelmiség koncentráldik.

A szerző hangsúlyozza, hogy a gazdasági-társadalmi és településszerkezeti elemzésekhez Varsó kevésbé szerencsés példa, hiszen a város népessége a második világháború következtében teljesen kicserélődött. A korábbi szerkezet alapján véve eltűnt és az új erős állami beavatkozással jött létre. Így világos térszerkezeti elrendeződést nehéz találni, az csak az utóbbi időben kezd újra kirajzolódni, de így is felismerhető, hogy a városszerkezet meghatározó elemei:

- a társadalmi-foglalkozási helyzet,
- a lakás- és általában a szociális körülmények,
- a gazdasági helyzet,
- a családi helyzet.

A nemzetközi szakirodalomban eddig leírt városszerkezeti modellek között Varsó a "mozaik típus" képviseli.

Hasonló megállapításra jutott JAGIELSKI, P. Wroclaw vizsgálata kapcsán és ahhoz a véleményhez közelít, hogy a szocialista városszerkezeti modellek mozaik típusúak, mivel a politika alapvető törekvése volt a luxus- és nyomornegyedek eltüntetése, aminek során nagyarányú belső mozgás volt a nagyvárosokban.

2. A szociálökológiai és szociálgeográfiai vizsgálatok különbözősége és hasonlósága

A szociálökológiai kutatás főbb irányzatainak fenti rövid áttekintése nem jogosít fel arra, hogy e helyt valamiféle kritikát adjunk. Arra viszont igen, hogy a mi szociálgeográfiai felfogásunkat a szociálökológiával egybevevünk, hasonlóságára és alapvető különbözőségére rámutassunk, hogy a kutatási célunk tartalmi és módszertani szempontból egyértelmű legyen.

a., Elvi hasonlóságot jelent, hogy mindkettő a társadalmi térszerkezet sajátosságait társadalmi okokkal magyarázza. De amíg a szociálökológia alapvetően társadalmi struktúrális okokra vezet vissza pl. a városszerkezet különbségeit, addig a szociálgeográfia

a társadalom és létezését feltételező funkcionális rendszer között kialakult térszerveződés alapján. És mivel a funkcionális térszerkezet kialakulása nem független a természeti feltételektől, ezért annak módosító hatásával jobban számol.

Ugyanakkor az is tény, hogy a természeti rendszer hatótényezőinek beépítése a szociálgeográfiai analízisbe nem megoldott, s gyakran leíró jelleggel "kilóg" a térszerkezeti vizsgálatokból, eddig nem sikerült változók formájában beépíteni a rendszerbe. Sokan vitatják is ennek szükségességét azon az alapon, hogy a természeti környezetnek nem egyetlen eleme hat a társadalmi tér szerveződésére, hanem a mindenkor rendszer egésze. Egy magas presztízsű lakóövezet nem azért alakul ki valamely városrészen, mert jó a levegő, vagy szép a kilátás, hanem mindezek egy kedvező társadalmi térszituációval együttesen emelik ki a többi közül. Viszont ez nem jogosít fel bennünket arra, hogy a természeti környezet társadalmi térszerveződésre gyakorolt hatását, s úgy tűnik bizonyos funkciók esetében növekvő jelentőségét alábecsüljük.

b., Hasonlóság, hogy a szociálökológia és a szociálgeográfia is a társadalmi-családi státus dimenziójából indul ki, de amíg az előbbi ez alapján térszerkezeti egységeket határol le, ill. jellemez, addig a szociálgeográfia e faktornak valamely alapfunkcióval való területi összefüggését veszi alapul. Ebből következik, hogy a szociálökológiai tér tartalmában statikusabb, mint a szociálgeográfiai tér, amely a társadalmi szükséglet kielégítésére szerveződött funkcionális térszerkezet. Ezzel mindkettő létjogosultságára, s nem egyik, vagy másik irányzat nagyobb fontosságára kívánok utalni.

c., Különbség az is, hogy míg a szociálökológiai a társadalom belső kapcsolatai alapján határol le területi egységeket, tehát tartalma elsősorban szociológiai, addig a szociálgeográfia a társadalom térbeli aktivitásán alapul. Ezért olyan problémakör esetében is, mint a társadalmi struktúra és lakófunkció kapcsolata, ahol a legerősebb az "átfedés", a szociálgeográfia a lakófunkció területi átrendeződésre, a lakáspiacra, a fel-és leértékelődés természeti-környezeti, gazdasági és társadalmi okainak vizsgálatára koncentrálna.

d., A modellekben gondolkodó szociálökológiai szemléletű városszerkezet-kutatás sem azonos persze a faktorökológiával, mint kutatási módszerrel, ami a szociálgeográfiai és más szempontú vizsgálatokban éppen úgy jelen van. Mégis az utóbbi 10 évben mindinkább azonosul e módszer a városszerkezet vizsgálatokkal, ami kevésbé szerencsés.

A városszerkezet-kutatás és a szociálgeográfia a faktorökológiai módszert hasonló módon alkalmazta, a rendelkezésre álló adatokat közigazgatási területi egységekre, választási körzetekre, lakótömbökre stb. dolgozta fel. Kísérletek történtek arra is, hogy az adatbázist síknégyzetre vigyék, amelyhez általában a Gauss-Krüger hálót használták, ill. használják. A módszernek közismerten sok előnye van, de az alkalmazásától a szociálgeográfia alapvetően idegenkedik, kivéve, ha modellek kialakításáról van szó, mert a közösségi lét, esetünkben a "közösségben élni" funkció, s általában a funkció, s általában a funkcionális tér nem rögzíthető a síknégyzetek alapján, csakis a társadalmi tér említett területi egységei vagy topografikus megjelenítése nyomán.

e., A SHEVKY-BELL modell kibővítését célzó nagyszámú vizsgálat alapján arra a következtetésre jutottak (JOHNSTON, R.J. 1976), hogy végül is az új eredmények sem kérdőjelezik meg a SHEVKY-BELL modell érvényességét. A vita ezért inkább a körül van, hogy mi az oka a struktúrák hasonlóságának, a népszámlálási adatok azonossága, vagy az ipari társadalmak hasonló gazdasági-társadalmi szerkezete.

A faktorökológiai módszerrel kapcsolatban általában az alábbi problémákat vetik fel:

- A vizsgálatokban a hivatalos statisztikai adatokat használják, s azok olyan területi egységekre vonatkoznak, amelyek politikai-adminisztratív szempontokat érvényesítenek és a szociálökológiai vagy szociálgeográfiai aspektus háttérbe szorul;

- Az elemzés alapjául szolgáló területi egységek (városrész, kerület stb.) nem homogének, mégis az adatmátrix csak a területegységek közötti különbségeket veszi figyelembe.

- A népszámlálási adatok gyakran különböző minőségűek, a nemzetközi tapasztalatok szerint legalább 10 %-os hibalehetőséggel lehet számolni, ami az empirikus társadalomvizsgálatban JOHNSTON, R.J. (1976) szerint már megengedhetetlen.

A szociálökológia főbb nemzetközi irányzatairól adott rövid áttekintésünk csupán arra alkalmas, hogy a szociálgeográfiai szemlélettől és tartalomtól való eltérésre (BERÉNYI I. 1989) utaljunk. A két felfogás közelítésének azonban van bizonyos alapja, s a következő tanulmányunkban (Területi Kutatások 10.) e két felfogás együttes alkalmazásának lehetőségét vázoljuk fel.

IRODALOM

- BÄHR, J. 1977: Zur Entwicklung der Faktorökologie mit dem Beispiel einer sozialräumlichen Strukturanalyse der Stadt Mannheim. - Mannheimer Geogr. Arbeiten 1, pp. 121-164.
- BERÉNYI I. 1989: Az alkalmazott szociálgeográfia néhány mai témája. - Magyar Tudomány, 1989/5. pp. 384-395.
- BERRY, B. J. L. - REES, P. H. 1969: The Factorial Ecology of Calcutta - American Journal of Sociology 74, pp. 445-491.
- BEYON, G. 1943: Budapest: An Ecological Study. In: Geographycal Review 33. pp. 256-275.
- BODZENTA, K. 1959: Innsbruck: Eine sozialökologische Studie. — Mitt. d. Österreichischen Geographischen Gesellschaft Wien, 101, pp. 323-360.
- BROWN, L. A. - HORTON, F. E. 1970: Social Area Change: An Empirical Analysis In: Urban Studies 7, pp. 271-288.
- BURGESS, E. W. (1929): Urban Areas. In T. V. SMITH - L. D. WHITE (eds.): Chicago. An Experiment in Social Science Research. Chicago
- CONWAY, D. - HAYNES, K. E. 1977: Advances in comparative ecological analysis: parsimony, invariance, and homogeneity in factor analysis solutions. Environment and Planning A. 9. pp. 1143-1156
- DAVIES, W. K. D. 1978: Alternative Factorial Solutions and Urban Social Structure: A Data Analysis Exploration of Calgary in 1971. In: Canadian Geographer 22, pp. 273-297
- EVANS, D. J. 1973: A comparative study of urban social structures in South Wales. In: Clark, B. D./Gleave, M. B. (Eds.). Social Patterns in Cities. Special Publication No. 5. Institute of British Geographers, pp. 87-101.

- FRIEDRICHS, J. 1976: Stadtanalyse. Hamburg, p. 84.
- HERBERT, D.T. 1970: Principal components analysis and urban social structure: a study of Cardiff, and Swansea. In: Carter, H./Davies, W.K.D. (Eds.). *Urban Essays: Studies in the Geography of Wales*. London, pp. 79-100.
- HOYT, H. 1939: *The Structure and Growth of Residential Neighborhoods in American Cities*. Washington: Federal Housing Association.
- HUNTER, A. 1971: The Ecology of Chicago: Persistence and Change, 1930-1960. In: *American Journal of Sociology* 77, pp. 425-444.
- HUNTER, A. 1974: Community Change: a stochastic analysis of Chicago's local communities, 1930-1960. In: *American Journal of Sociology* 79, pp. 923-947.
- JOHNSTON, R.J. 1971: *Urban Residential Patterns: An Introductory Reader*. London. p. 120.
- JOHNSTON, R.J. 1973: Residential differentiation in major New Zealand urban areas: a comparative factorial ecology. In: Clark, B.D./Gleave, M.B. (Eds.). *Social Patterns in Cities*, Special Publication Mo. 5. Institute of British Geographers, pp. 143-167.
- JOHNSTON, R.J. 1976 *Classification in Geography. (Concepts and Techniques in Modern Geography)*, No. 6. Norwich. p. 160.
- LICHTENBERGER, E. 1972: Die europäischen Stadt-Wesen, Modelle Probleme. In: *Berichte zur Raumforschung und Raumplanung Österreich. Ges.f.Raumf. und Landesplanung* 16, 1. pp. 3-25.
- LICHTENBERGER, E. 1975: Die sozialökologische Gliederung Wiens - Aspekte eines Stufenmodells. In: *Österreich in Geschichte und Literatur* 3. pp. 25-49.
- LICHTENBERGER, E. 1984: *Gastarbeiter. Leben in zwei Gesellschaften*. Böhlau, Wien (Köln) Graz p. 568.
- McELRATH, D.C. 1962: The Social Areas of Rome: A Comparative Analysis. *American Sociological Review*, 27, pp. 379-391.
- MEYER, D. R. 1970: *Spatial Variation of Black Households*. Research Paper No. 129. Department of Geography, University of Chicago
- MUSIL, J. 1968: The development of Prague's Ecological Structure. In: Pahl, R.E. (Ed.). *Readings in Urban Sociology*, pp. 232-259.
- NORMAN, P.C. 1969: Third survey of London life and labour: a new topology of London districts. In: Dogan, S. (Eds.). *Quantitative Ecological Analysis in the Social Sciences* Cambridge, Mass., pp. 371-396.
- PARK, R.E. - BURGESS, E.W. - McKENZIE (Eds.). 1925: *The City*. Chicago. p. 160
- REES, P. H. 1970: The factorial ecology of metropolitan Chicago 1960. In: Berry, B. J. L. / Horton, F. (Eds.). *Geographic Perspectives on Urban Systems*. Englewood, pp. 319-394.
- ROBSON, B.T. 1969: *Urban Analysis*. Cambridge. 260p.
- ROBSON, B.T. 1975: *Urban Social Areas*. London. 160p.
- SAUBER, M.-CSERJAN, K. 1972: Sozialräumliche Gliederung Wiens 1961. Ergebnisse einer Faktorenanalyse. In: *Der Aufbau* 27, pp. 284-306.
- SWEETSER, F. L. 1965: Factorial ecology: Helsinki, 1960. *Demography* 2. pp. 372-385.
- TIMMS, D. 1971: *The Urban Mosaic: Towards a Theory of Residential Differentiation*. Cambridge.
- VAN ARSDOL, M.D. JR. - CAMIELLERI, S.F. - SCHMID, C.F. 1958: The generality of the Shevky social area indexes. In: *American Sociol. Rev.* 23, pp. 277-284.
- VIDAL DE LA BLACHE, P. 1902: Les conditions géographiques des faits sociaux; in: *Ann. de Géographie*, pp. 20-38.
- WECZLAWOWICZ, G. 1975: Struktura przestrzeni Społeczno-gospodarczej Warszawy w latach 1931; 1970 w świetle analizy czynnikowej. *Prace Geograficzne* Nr. 116. - PAN, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, Warszawa, 120p.
- WILLIAM, H.-OLSSON, G. 1934: *Stockholms inner differentiering*. Stockholm. 120p.

SOCIAL ECOLOGY AND SOCIAL GEOGRAPHY 1.

by ISTVÁN BERÉNYI

The first part of our study dealt with the mainstream of international trends (in North America, Western Europe and in the Socialist Countries). In the following it is intended to present a brief survey of the difference and similarities that exist between the socio-ecological and social geographical investigations. The brief survey will not suffice to put forward a critical evaluation, however, it would entitle one to make comparisons of the similarities and fundamental differences that exist between the concept of research goals in terms of content and methods applied in an unambiguous way.

a. A common principle is that both explanations provide social causes for the characteristic features of social space structure. However, while socio-economic explanations are derived from fundamental social structures, eg. the differences that exist between urban structures, social geography explanation is based on spatial organization evolved via the differences that exist between society and the functional system. Since the evolution of the functional area system is not independent of natural conditions, their modifying effects are taken into account to a greater extent.

The fact remains that the inclusion of factors effecting the natural system into the social geographic analysis is resolved and due to its descriptive nature, it seems to "stick out" of spatial structure studies, it is still not part of the system in terms of variables. Many argue the necessity of this on the bases that it is not merely a single element of the natural environment that exert an influence upon the organization of social field, but the system as a whole entity. The reason for the development of a highly prestigious residential area in a certain part of the city is not due merely to the unspoiled fresh air or the view, but the area is developed into a prestigious area as a combined effect of favourable social area situations. Yet, this does not entitle one to underestimate the effect of natural surrounding that exert an influence on development of a particular socially suited area for the purpose, still, in certain instances these do play important roles.

b. Another similarity between socio-ecology and social geography is that both start off from the dimensions of society-family status, but, while the former designates and/or characterizes structural units, in comparison, social geography takes into account one of the basic function factors and brings this into relationship with the space. From this it follows that the space content of the social ecological approach tends to be a more static approach compared to the social geographic approach, which takes into account the functional space structure, organized to fulfill social needs. Of course, with this statement I do not wish to question the validity of either approach, rather I would like to emphasise the importance of both.

c. Another difference is that while a socio-ecological approach delineates territorial units on bases of internal relationships that exist within the society, with, basically sociological contents, the social geography approach is based on territorial activities in society. For this reason even in the problem area like the study of the relationships

between the social structure and residential function an area with the highest "overlap", social geography concentrates on spatial restructuring, of residential function on the real estate market on natural environment economic or social causes, of its valuation and revaluation.

d. The Urban structure studies of socio-ecological approaches tend to consider certain models, not identical with research methods employed with the aid of factor ecology present and part of social geographic and other study approaches. Still, in the last ten years this method seems to be increasingly identified with the study of urban structures, an unfortunate development.

Likewise, in urban structure research and is social geography the same factor ecology method is employed with the available data broken down into administrative regions, electoral constituencies, housing blocks, etc. for study purposes. Attempts were made to apply the data base as square divisions using, most frequently the Gauss-Krüger network, this system is still in use. This method has several obvious advantages, however, social geography tends to reject this approach as a general rule except in instances of modelling, since the function of "community life", more specifically the function itself and the functional space in more general terms are difficult to fix as square divisions based solely on territorial units or topography alone.

e. The conclusion derived from the extensions of the SHEVKY-BELL model was, after a large number of attempted study (JOHNSTON, R.J. 1976) that, on the final count, the new results achieved do not put doubt on the validity of the SHEVKY-BELL model. The dispute revolves more around the similarities present in the structure whether it is due to similarities that exist between the census derived data or due to the similarities that exist between the economic-social structures of similar industrial societies.

In general, the problems arising from application of factor ecological methods are as follow:

- The studies utilize official statistical data related to territorial units validated by political and administrative considerations neglecting aspects of social ecological and/or social geographic approaches:

- The territorial units that serve the bases for the analysis (suburbs, districts, etc.) are not homogeneous, still, the data matrix used takes into account only the differences that exist between these territorial units.

- The census data derived are of varying quality, according to international experience the possible introduced could be as high as 10% at least, which, according to JOHNSTON, R.J. (1976), is prohibitively high to be used for empirically based social study purposes.

This presentation of the brief survey of the mainstream international trends into the subject of social geography suffices only to highlight the differences between theory and content. Still, it presents certain foundations for a closer link to form between the two approaches intended to be presented in the 10th issue of Regional Researches (Területi Kutatások) to consider the possibility of applying the two approaches in conjunction.

Az irányított dzsentrifikáció egy budapesti rehabilitációs program példáján¹

CSÉFALVAY ZOLTÁN - POMÁZI ISTVÁN

Bevezetés

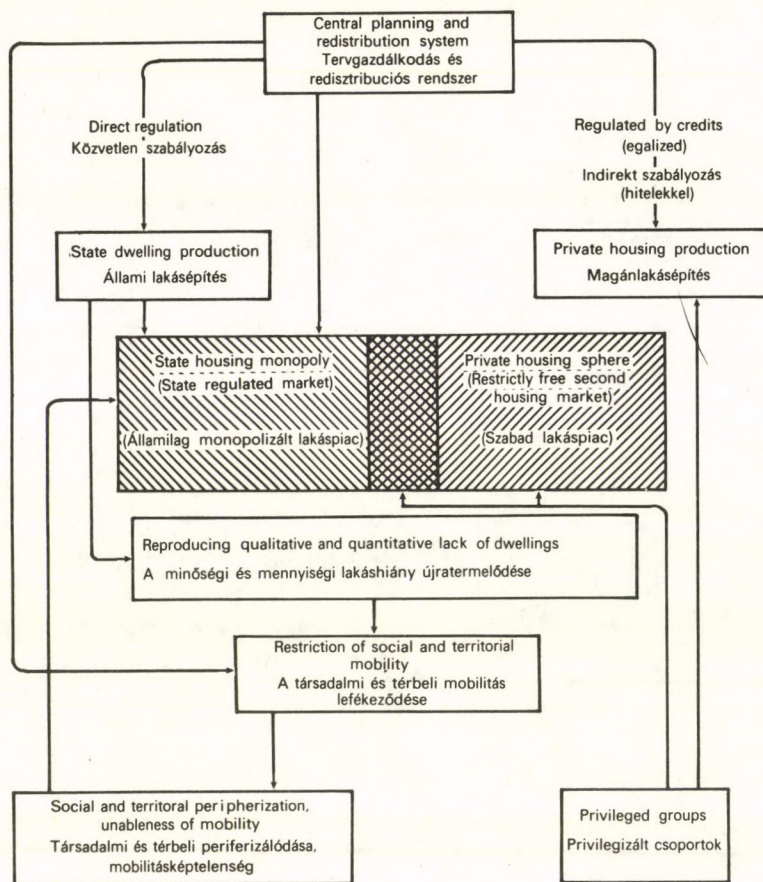
A városfelújítás minden városban szociális feszültségekkel, kiélezett érdekkonfliktusokkal, többé-kevésbé kényszerű lakásmobilitással terhelt folyamat. Különösen élesen jelentkeznek ezek a problémák a központi tervezésű társadalmakban, ahol, — ellentétben a piaci társadalmakkal, — hiányoznak a szerves lakáspiac, önmagában is rendszerstabilizáló funkciói. Ennek következtében a központi tervezésű társadalmakban a városrehabilitációk során a nyugatitól eltérő típusú, ún. irányított dzsentrifikáció jön létre (1. ábra).

Budapesten, Közép-Európa legnagyobb metropoliszában az irányított dzsentrifikáció feltételrendszere a következő;

- központi, állami tervezési és elosztási rendszer
- államilag monopolizált lakáspiac
- a szabad lakáspiac hiánya, és korlátozott “második lakáspiac”
- a lakástermelés monopolizáltságából adódó, és folytonosan újratermelődő mennyiségi, és minőségi lakáshiány
- a társadalmi és területi mobilitás lefékeződése
- a marginalizált csoportok mobilitásképtelensége, ill. a privilegizált csoportok felfokozott mobilitása

Ebben a feltételrendszerben a belső városrészek felújítása, “sui generis” determinálja a dzsentrifikációs folyamat beindulását, a felső-középrétegeknek a felújított belső városrészekbe való beáramlását. Mivel a felújítandó lakások állami tulajdonban vannak, ezért ezek a lakások az állami lakáspiacba kerülnek, annak is egy olyan szeletébe, amelyik

¹ A “Social Theory and the Production of the Built Environment” c. konferencián (Noszvaj, 1989. június 24-27.) elhangzott előadás szövege.

1. ábra A magyarországi lakáspiac modellje
Figure 1. Housing management model of Hungary

összekeveredik a “második lakáspiacal”. Ebben a kevert lakáspiaci zónában a lakás-szerzés lehetőségei a társadalom privilegizált rétegei számára a legnagyobbak, döntően pozicionális és anyagi lehetőségeik miatt. A két tényező, — az állami lakáspiac kevert szelete, és a privilegizált rétegek “kulcsa” ehhez a szelethez, — kölcsönös egymásra hatása végül egy irányított, — tehát nem spontán, — dzsentifikációt idéz elő.

Tanulmányunkban Budapest VII. kerületében zajló rehabilitációs program alapján, ennek az irányított dzsentifikációnak néhány aspektusát szeretnénk bemutatni.

Budapest városszerkezeti fejlődésének a vázlata

Budapest II. világháború utáni fejlődését a központi tervezési rendszer kiépülése kényszerpályákra terelte. A 40-es évek végére, a - zömében a századforduló idején épült - lakások államosításával létrejött a monopolizált állami lakás piac. Ennek tulajdonosi jogait az állam, használati jogait a lakók, a fenntartás és a kezelés jogait pedig egy állami, bürokratikus intézmény, az IKV gyakorolja. Ugyancsak a 40-es évek végén zajlik le Nagy-Budapest megteremtése, amikor is a Budapest peremén fekvő települések egy részét adminisztratív eszközökkel a fővároshoz csatolták. E települések egy része még ma is idegen test a város szövetében, sőt újabban önállósodási mozgalmuk is megerősödött. Az állami lakások lakbéréből befolyt fenntartási összeget az állam, mint tulajdonos, folyamatosan nem a lakások felújítására fordította, hanem az 50-es években ipari beruházásokra, a 60-as évek végétől pedig a tömeges, nagyüzemi lakástermelésre. Így keletkeztek a 70-es években azok, az átlagban 40-70 000 lakosú, szatelit lakótelepek, amelyeken túlnyomórészt kicsi alapterületű (kb. 50 m.) lakások épültek, és így, csak tartósították, és időben tovább generálták a lakáshiányt. A 70-es évek végétől kezdve az állam, — gazdasági nehézségei miatt, — fokozatosan kivonult a lakástermelésből, ami az állami lakások építési ütemének a drasztikus csökkenésében nyilvánult meg. A keletkezett vákuumba a magánlakásépítés vonult be, ennek következtében pedig Budapest hagyományos zöldövezeti területein a családiházak beépítés szétterült és besűrűsödött. Ezen folyamatok, és különösen a 40 éve tartó redisztribúció nyomán Budapesten a városi épített környezetnek a következő modellje alakult ki (2. ábra).

A modell alapján jól látható, hogy az épített környezet legnagyobb vesztese a belváros, ahol ma már a fizikai megsemmisülés veszélye miatt elkerülhetetlenné vált a revitalizáció. A helyzet kényszerét a 80-as években már a várospolitikai is felismerte, és 1985-ben kísérleti jelleggel elindította a VII. kerületben (Erzsébetvárosban) a városrész-rehabilitációt (3. ábra).

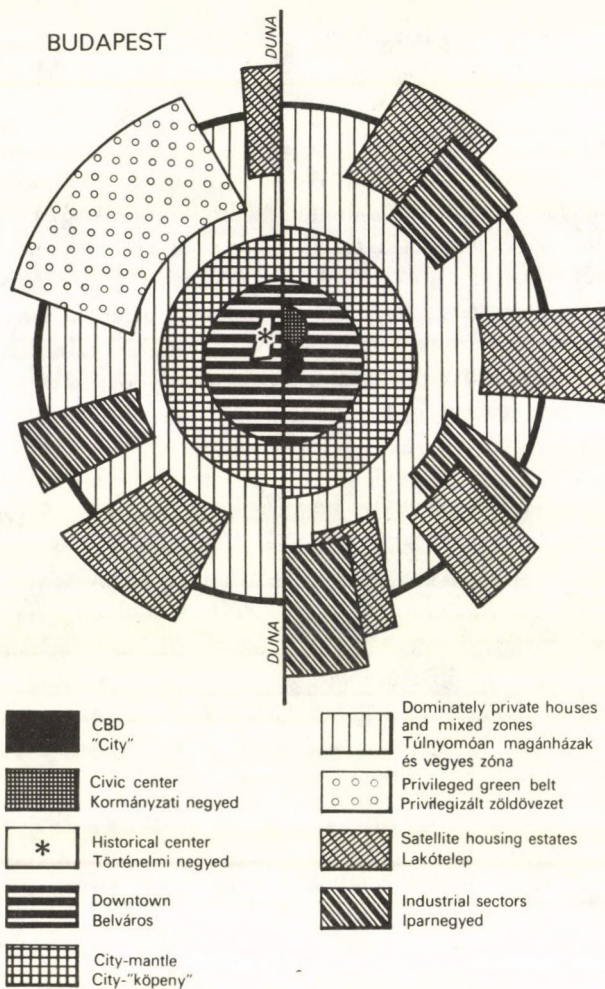
A rehabilitáció érdekkonfliktusai

A kísérleti rehabilitációs program hármas célrendszert fogalmazott meg;

- a lakásállomány műszaki-infrastrukturális felújítása
- új, nagyobb alapterületű, komfortosabb lakások kialakítása
- a lokális társadalom "felfrissítése", demográfiai és szociális szerkezetének a megjavítása.

Ez a rekonstrukciós program újszerű konfliktusok, a lakosság, valamint végrehajtó, menedzsment szervezet, az IKV között.

a) Az IKV érdekei a következők voltak:

2. ábra Budapest városszerkezeti modellje

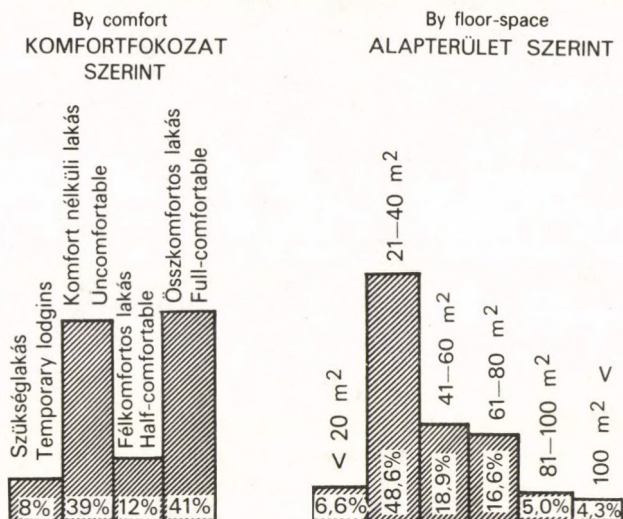
Figure 2. Urban structure model of Budapest

- szakmai presztízs, valamint a komplex feladatból eredő szakmai és műszaki feladatok

- gazdasági megfontolások, apróbb karbantartási munkálatokkal szemben, — hosszútávon, — gazdaságosabb a teljes felújítás - új, nagyobb területű, és magasabb lakbérű lakásokba privilegizált rétegek költöznek be, amelyekkel könnyebb a társadalmi érintkezés

b) A várospolitikai érdekei;

- minél több lakás keletkezzen

3. ábra A 15-ös tömb lakásszerkezete a rehabilitáció előtt

Figure 3. The structure of housing stock Nr.15. before rehabilitation

- a városban jelentkező szociális feszültségek (lakáshiány) kezelése, tompítása
- a lakásállomány tömeges leromlásának a megállítása

c) A helyi társadalom érdekei

- jobb életminőséget biztosító lakáskörülmények
- kötődés, és ragaszkodás a jelenlegi lakókörnyezethez
- a felújítás után nem akarják a megnövekedett lakbérterheket átvállalni (különösen a kisnyugdíjasok, és a nagycsaládosok)

Az érdekcsoportok a következő konfliktusokban ütköztek össze:

1. *IKV* ————— *várospolitikai*
kevesebb, de nagyobb minél több új lakást
és komfortosabb lakást
2. *IKV* ————— *lakosság*
teljes, és végleges nem akarnak elköltözni
kiköltözés
3. *IKV* ————— *lakosság*
jobb, de drágább jobb, de változatlan
lakásokat lakbérű lakásokat
4. *IKV és Várospolitikai* ————— *lakosság*
társadalmi revitalizáció társadalmi homogenizáció

Az IKV és a várospolitikai közötti konfliktusokban az IKV elérte, hogy a "kevesebb, de nagyobb lakás" lakáskonceptiója győzzön. A várospolitikai viszont kiharcolta, hogy a rehabilitációs program folytatásában az ő koncepciója érvényesüljön. Az IKV és a várospolitikai így végül kiegyezett, ám ennek az egyezségnek a lakosság lett az igazi vesztese. A lakosság ugyanis nem tudta megvédeni a homogenizációs, és a kötődési törekvéseit, mert az egyezség áraként, az IKV szabad kezet kapott a saját és a lakosság közötti konfliktusok kezelésében.

A rehabilitációs program menete és a társadalmi igazságosság

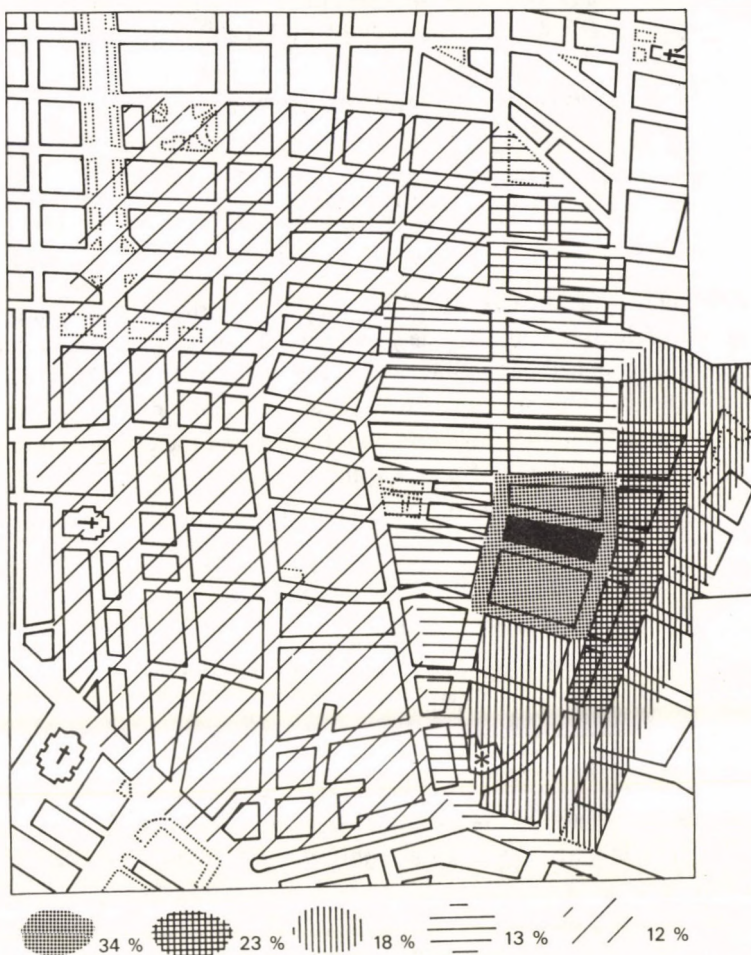
Az érdekkonfliktusok végkimeneteléből, - tehát az IKV időleges győzelméből, önként adódott a rehabilitációs program technokrata-bürokrata megoldásai, alternatívája. Az IKV a számára legegyszerűbb megoldás, ciklusos rehabilitáció mellett döntött, azaz a kerületben folyamatosan felújításra kerülő tömbökből a lakók mindig az éppen felújított, új tömbbe költöznek át. A "tömbről-tömbre" módszer természetesen feltételez egy kiinduló állapotot; a legelőször felújítandó tömb lakóinak véglegesen el kell hagyniuk lakásukat.

Az IKV, — a tabula rasa érdekében, — ezt a szerepet az un. 15-ös tömbre osztotta. Bár az IKV igyekezett betartani a jogi formákat, — a szabályok szerint ilyen esetekben az IKV köteles három cserelakást a bérlőnek felajánlani, — de valójában itt a kényszermobilitás tipikus esete játszódtott le. A lakóknak a valóságban csupán két választási lehetőségük volt. Egyrészt "elfogadhatták" az IKV által felajánlott lakások valamelyikét, ám ezek többnyire még az eredeti lakásnál is rosszabb állagúak voltak. A másik lehetőség viszont az értékkülönbséget fizetését is vállalniuk kellett. A két alternatíva direkt módon determinálta, hogy a lakók az első lehetőséget választva, a korábbihoz hasonló vagy annál is rosszabb lakásviszonyok közé kényszerültek.

Ez az adminisztratív eszközökkel szabályzott kényszermobilitás alapjaiban törte szét az ott lakók lokális társadalmát, a lakóhelyhez való érzelmi kötődés szálait. A szomszédos tömbben, — amely társadalomszerkezetileg teljesen analóg a 15-ös tömb lakosságával, — folytatott lakóhelyi preferencia-vizsgálatok is erre a szoros helyi kötődésre utalnak. Ugyancsak az erős kötődést mutatja a lakosság rendkívül szűk napi mozgástere, az aktivitási tér hihetetlen mértékű összezsugorodása (4. ábra). Egy ilyen, a lakóhelyéhez ennyire szorosan kötődő népességcsoportot pedig feláldozni a tabula rasa érdekében, mindenképpen társadalmi igazságtalanság.

A felújított tömbbe való beköltözésénél szintén az IKV érdekei domináltak. A tömbről-tömbre ciklus logikája szerint a felújított tömbbe a szomszédos tömb lakói költöztek volna. Ezt azonban több tényező is nehezítette:

- egyrészt a lakásállomány csökkent,
- másrészt nagyobb lett a magasabb lakbérű lakások aránya

4. ábra A 24-es tömb lakóinak aktivitási tere (intenzitás a népesség arányában)

Figure 4. Activity space of inhabitants of 24th block of buildings (intensity in percentage of population)

- harmadrészt az IKV negatívan szankcionálta azokat a népességcsoportokat, amelyek eddig sem vállalták a lakások egyéni karbantartását.

A tényezők által keletkezett hiányt végül a város más részéből érkező, magasan kvalifikált népességcsoportok pótolták. A kör tehát bezárult, a rehabilitáció végeredményben egy állami segédlettel végrehajtott dzsentifikációhoz vezetett.

Some problems of innercity revitalization (A case study of Budapest)

by ZOLTÁN CSÉFALVAY and ISTVÁN POMÁZI

Introduction

Reconstruction of a city is a process burdened with tensions, sharp conflicts of interests, more or less forced housing mobility in any cities. These problems are especially sharp in planned economies where the self stabilizing functions of a living housing market are missing in contrast with the market economies. Because of this a so called "directed gentrification" develops in the course of the city area rehabilitation in the centrally planned societies in contrast with the western ones (*see fig.1.*).

System of conditions of the directed gentrification is the following in Budapest, the biggest city in Middle Europe

- central state planning and distribution system,
- state monopolized housing market,
- lack of free housing market and limited "secondary housing market,
- state monopoly of flat production,
- quality and quantity type housing shortage reproduced continuously originating from monopolized building of flats,
- breaking of mobility in the society and among areas,
- inability of marginal groups for mobility and increased mobility of privileged groups.

Among these conditions reconstruction of inner city parts determines starting of "gentrification" process "sui generis", inflowing of upper/middle classes into the reconstructed inner city parts. These flats get into the state housing market even into a section of it which is mixed with the "secondary housing market" because the flats to be reconstructed are owned by the state. The privileged groups of the society have the best chances to obtain flat in this mixed housing market sector because of their positions and financial conditions. The mutual effect of the two factors on each other i.e. the mixed sector of the state housing market and the "key" of the monopolized groups to this sector results a directed, i.e. not spontaneous, gentrification.

We would like to point out some factors of this directed gentrification in our study on the basis of the continuing rehabilitation programme in VII district in Budapest.

Draft of the city structure development of Budapest

Development of Budapest was put on forced paths by establishing of the central planning systems after the second world war. The monopolized state housing market was developed by nationalization of flats (most of them were built around the turn of the century) by the end of the forties. The owners' rights on them are exercised by the state, the users' rights are exercised by the inhabitants, rights of maintenance and handling are exercised by a bureaucratic state institution, the Property Handling Enterprise (PHE). Establishment of Great Budapest happened also at the end of the forties when some of the settlements around Budapest joined the capital by administrative measures. Some of these settlements are still strange bodies in the structure of the city even their movement for independence has become stronger lately. The state, being the owner, did not use the maintenance covering rent for reconstruction but for industrial investments in the fifties big enterprise mass flat production since the end of the sixties. The satellite housing estates of 40-70,000 inhabitants are established in this way, small (around 50 sqm. size) flats were built mainly in them so they preserved and generated the housing shortage further. Since the end of the seventies the state has marched out of the flat production gradually because of its economic difficulties which resulted radical decrease of state flat production. The private flat building activity has flown into the vacuum arisen and as a result of this the family house development spreaded and condensed in the traditional green belt of Budapest. The following model of the built city environment (*fig. 2.*) developed in Budapest as a result of these processes an especially for the redistribution has been continuing for 40 years.

The model shows clearly that the biggest loser of the built environment is the downtown where the revitalization has become unavoidable because of the danger of physical collapse. The city policy also noticed the force of the situation in the eighties and started the city part revitalization in the 7th district (Erzsébetváros) as an experiment.

Conflicts of interests in rehabilitation

The experimental rehabilitation programme followed a three element system of objectives:

- technical, infrastructural reconstruction of the flats,
- establishment of bigger and more convenient flats,
- "refreshing" of the local society, improvement of its demographical and social structure.

New type conflicts, special contradictions of interests among the city policy, the inhabitants and the executing management organization (PHE) were taken on the surface by this reconstruction programme.

a.) Interests of the PHE were:

- professional prestige and professional/technical tasks originating from the complexity of the objectives,
- economic concerns, the whole scale reconstruction is more economic than smaller maintaining works on the long run,
- privileged groups of the society move into the bigger, new, higher rent flats and the social communication is easier with them.

b.) Interests of the city policy:

- ensure as many flats as possible,
- headling, softening of tensions (housing shortage) of the city,
- to stop massive worsening of technical conditions of the flats.

c.) Interests of the local society:

- housing conditions providing better quality of life,
- ties, insisting of the present living area,
- they do not want to undertake bigger burdens of rents after the reconstruction (especially retired people with small pension and people with big family).

The groups of interest confronted in the following conflicts

1.	<i>PHE</i>	_____	<i>city policy</i>
	fewer but bigger and		the more new flats
	more convenient flats		the better
2.	<i>PHE</i>	_____	<i>inhabitants</i>
	total and final		they do not want to
	moving out		move out
3.	<i>PHE</i>	_____	<i>inhabitants</i>
	better but more		better flats but
	expensive flats		with the same rents
4.	<i>PHE and city policy</i>	_____	<i>inhabitants</i>
	revitalization of		social homogenisation
	the society		

In the PHE - city policy conflicts the PHE achieved the victory of the "fewer but bigger flat" concept. But the city policy achieved that its concept would be followed in continuation of the rehabilitation. So the PHE and the city policy compromised finally but the real losers of this agreement are the inhabitants. Namely the inhabitants could not protect their homogenisation and insisting interests because the PHE obtained free hand in handling of its conflicts with the inhabitants as a price of the agreement.

Processe of the rehabilitation programme and the social justice

The final outcome of the conflicts of interests, i.e. the temporary victory of the PHE, resulted the technocratic, buerocratic solution alternative of the rehabilitation programme itself. The PHE dicided on cyclic rehabilitation, which is the simplest solution for it i.e. the inhabitants move out from the blocks to be reconstructed always into the ones have just been reconstructed. Naturally, the "from block into block" method requires a starting situation that the inhabitants of the block to be reconstructed first have to leave their flats finally.

This role was given to the block 15 by the PHE for ensuring "tabula rasa". Although the PHE made effort to keep legal forms, PHE should offer 3 flats for change to the tenant according to the regulations, but in fact the typical case of the forced mobility realised. The tenants had only two options in fact. On one hand they could accept one of the flats offered by the PHE but in most cases these were in even worse technical condition the original ones. The other option was that they could move into a new, better quality rental flat but in that case they should pay also for the difference of the value. The two alternatives determined directly that the inhabitants chose the first option and were forced into conditions similar to the previous ones or even worse.

The forced mobility regulated by administrative measures broke the local society of the inhabitants into pieces and tore sentimental bonds to the living area. The living area preference investigations amoung inhabitants of the block next to the 15th one with totally analog society structure also showed this very tight bond to the location . The extremly narrow daily locomotion area, the unbelievable reduced area of the inhabitants' activity (*fig. 4.*) also show the strong bond. It is social injustice anyhow to sacrifice population tied so much to its living area for the "tabula rasa".

Interests of PHE also dominated in the course of moving into the reconstructed block. According to the logic of the "from block into block" cycle the inhabitants of the next block would have moved into the reconstructed block. But this was hindered by various factors:

- firstly, the number of flats decreased,
- secondly, the ratio of flats with higher rents increased,
- thirdly, PHE discriminated those groups of the society which were not prepared to undertake individual maintainance of the flats earlier eighter.

Finally the gap originated from these factors were filled in by highly qualified groups of the population coming from other parts of the city. So the cycle closed, finally the rehabilitation led to gentrification executed with state contribution.

Népesedési folyamatok Pest megyében 1960-1980 között

DUSEK LÁSZLÓ

Bevezetés

Az elmúlt évtizedek során az ország egyes régióiban lejátszódott népesedési folyamatokkal számos tanulmány foglalkozott (LETTRICHE. 1965, 1975., BELUSZKY P.-SIKOS T., 1981, BECSEI J.-DÖVÉNYI Z.-SIMON I. 1974, RÉTVÁRI L. 1977, TÓTH J. 1977, EKE P-né 1983. stb.). Ezen írásunk a különböző megyékről megjelent népességföldrajzi munkákhoz szeretne adalékul szolgálni azáltal, hogy Pest megye településhálózatának népességföldrajzi változásait vizsgálja, különös tekintettel az 1960 és 1980 közötti időszakra. Megjegyzendő, hogy a fenti 20 év különböző, területileg és településkategóriánként mutakozó nagyon szélsőséges változásainak alaposabb megértéséhez, a következtetések pontosabb és sokoldalúbb megfogalmazásához több vonatkozásban is felhasználtuk az 1949-es népszámlálás adatait is.

A főváros szomszédságában elterülő megye az országos területi munkamegosztásban betöltött szerepe miatt népesedése, gazdasága az országos átlagnál lényegesen dinamikusabban fejlődött. Népességének növekedése az 1960-as, 1970-es és 1980-as népszámlálások közötti időszakban meghaladta az országos ütem kétszeresét, sőt 1960 és 1970 között a különbség több mint négyszeres volt.

Az ország legnépesebb, legyorsabban szaporodó megyéjében a főbb népesedési folyamatokat (a természetes és tényleges szaporodás, vándorlás) — népszámlálási eredmények alapján — a két ellentétes magatartású demográfiai régió: a fővárosi agglomeráció és a perifériák szerint kíséreltük meg nyomon követni.

Hazánk közepén, a főváros szomszédságában elterülő megye területe 6394 km^2 , mely az ország területének 6,9 %-át jelenti. Hat megyével, valamint ÉNy-on Csehszlovákiával határos. Népsűrűsége viszonylag magas, 155 fő/km^2 az országos átlag közel másfélszerese.

1. táblázat. A népesség megoszlása Pest megye településeinek nagyságrendi csoportjai között (1949-1980)
Distribution of the population of Pest County by size categories of the settlements (1949-1980)

A települések nagyságrendi csoportjai settlement size categories	1949		1960		1970		1980		1949-1980	
	fő persons	%	fő persons	%	fő persons	%	fő persons	%	fő persons	%
< 499	1648	0,2	1560	0,2	1882	0,2	1383	0,1	- 265	- 16,1
500 — 999	15148	2,2	12127	1,6	10872	1,2	14323	1,5	- 825	- 5,4
1000 — 1999	60715	8,8	88645	11,5	67425	7,7	61156	6,3	+ 441	+ 0,7
2000 — 2999	78793	11,5	87305	11,4	83931	9,6	68486	7,0	- 10307	- 13,1
3000 — 4999	124073	18,1	122329	15,9	135716	15,4	123718	12,7	- 355	- 0,3
5000 — 9999	182203	26,5	203919	26,6	184371	21,0	199515	20,5	17312	9,5
10000 — 19000	143389	20,9	163348	21,3	246607	28,1	285802	29,4	142413	99,3
20000 <	80985	11,8	88371	11,5	147836	16,8	219326	22,5	138341	170,8
	686953	100,0	767594	100,0	878644	100,0	973709	100,0		

1. A településhálózat néhány általános népességföldrajzi jellemzője

A megye településhálózatának történeti kialakulásában mind a természeti-, mind pedig a társadalomföldrajzi tényezőknek nagy szerepe volt. A megye *alföldi részén* (Ráckeve, Monor, Dabas, Cegléd és Nagykáta vonzáskörzetében) az Alföld más megyéire is jellemző, nagy határral rendelkező, főleg *halmazfaluk* alakultak ki. Emiatt e tájakon a település-sűrűség meglehetősen alacsony (1,9).

A megye É-i és ÉK-i (*hegy-és dombvidéki*) részén, ahol inkább a sűrűn települt *kis-és aprófalvak* a jellemzők, a településsűrűség az előbbinek több mint kétszeresét képviseli (4,4). 1980-ban a megye 179 településének már csak a fele (50,8 %) tartozott a 3000 fő alatti település kategóriába. A *népesség nagyfokú térbeli koncentrációjának* eredményeként az óriásfalvakban és a városokban, tehát az 5000 főnél nagyobb településeken élő lakosság aránya az 1949-beli 59,2 %-ról 1980-ban 72,4 %-ra növekedett. A 20 000 főnél népesebb településeken élők aránya pedig — ez időszakban megduplázódva — meghaladta a 22 %-ot (1. táblázat).

A közel egy évszázada beindult, elsősorban a főváros szomszédságának településeire özpontosuló népességkoncentráció különösen az 1950-es évektől, a nagyarányú társadalmi-gazdasági átalakulás kezdetétől vált nagy méretűvé. A döntő többségében a belső migrációból táplálkozó népességnövekedés eredményeként Pest megye területén *két, egymással ellentétes demográfiai magatartású övezet* jött létre:

Az egyik a legdinamikusabban növekvő településeket tömörítő *budapesti agglomeráció*, a másik a demográfiaiilag passzív, *perifériahelyzetben* lévő települések csoportja, melyek lakossága 1949-1980 között — különböző mértékben — csökkent (2., 3. táblázat).

2. táblázat A népesség változásának szélsőséges értékei abszolút számokban

1960-1980 között Pest megyében

Table 2. Extreme figures of population change in absolute terms in Pest County between 1960 and 1980

Település settlement	Lakónépesség population number		különbség absz.sz-ban balance in absolute terms
	1960	1980	
1. Érd	19290	41330	22040
2. Dunakeszi	12453	25137	12684
3. Gyál	5990	18395	12405
4. Százhalombatta	2353	14292	11939
5. Vác	24797	34866	10069
175. Tápiógyörgye	4565	3657	- 908
176. Kocsér	3900	2684	- 1216
177. Csemő	4875	3606	- 1269
178. Tápiószentmárton	7024	5709	- 1315
179. Jászkarajenő	5108	3600	- 1508

3. táblázat A népességszám változásának szélsőséges értékei %-os arányban 1960-1980 között

Pest megyében

Table 3. Extreme figures of the population change in %-ages in Pest County between 1960 and 1980

Település settlement	Lakónépesség population number		% -os változás balance in per cent
	1960	1980	
1. Százhalombatta	2353	14292	507,4
2. Halásztelek	1558	4519	306,1
3. Felsőpakony	681	2211	224,7
4. Gyál	5900	18395	208,0
5. Diósd	1434	3304	130,4
175. Kisoroszi	1095	758	- 30,8
176. Kocsér	3900	2654	- 31,2
176. Perőcsény	1068	659	- 38,3
177. Mikebuda	1329	759	- 42,9
178. Tésa	331	183	- 44,7

1.1. Népesedési folyamatok a fővárosi agglomeráció övezetében 1949-1980

A fővárosi agglomerációba tartozó települések népessége a múlt század vége, a hazai kapitalizmus kibontakozása és Budapest kirobbanó fejlődése óta — éppen a

fokozódó munkaerőkereslet miatt — erőteljesen növekedett. A második világháborút követően, 1950-ben a főváros közvetlen szomszédságában lévő települések túlnyomó többségét közigazgatásilag Budapesthez csatolták.

A mai agglomerációs övezet 43 települését a főváros 1970-es városrendezési terve szerint jelölték ki. Azonban megemlítenéd, hogy az agglomerációs települések száma a valóságban lényegesen több (kb. 70), mint amennyit 1971-ben hivatalosan elfogadtak.

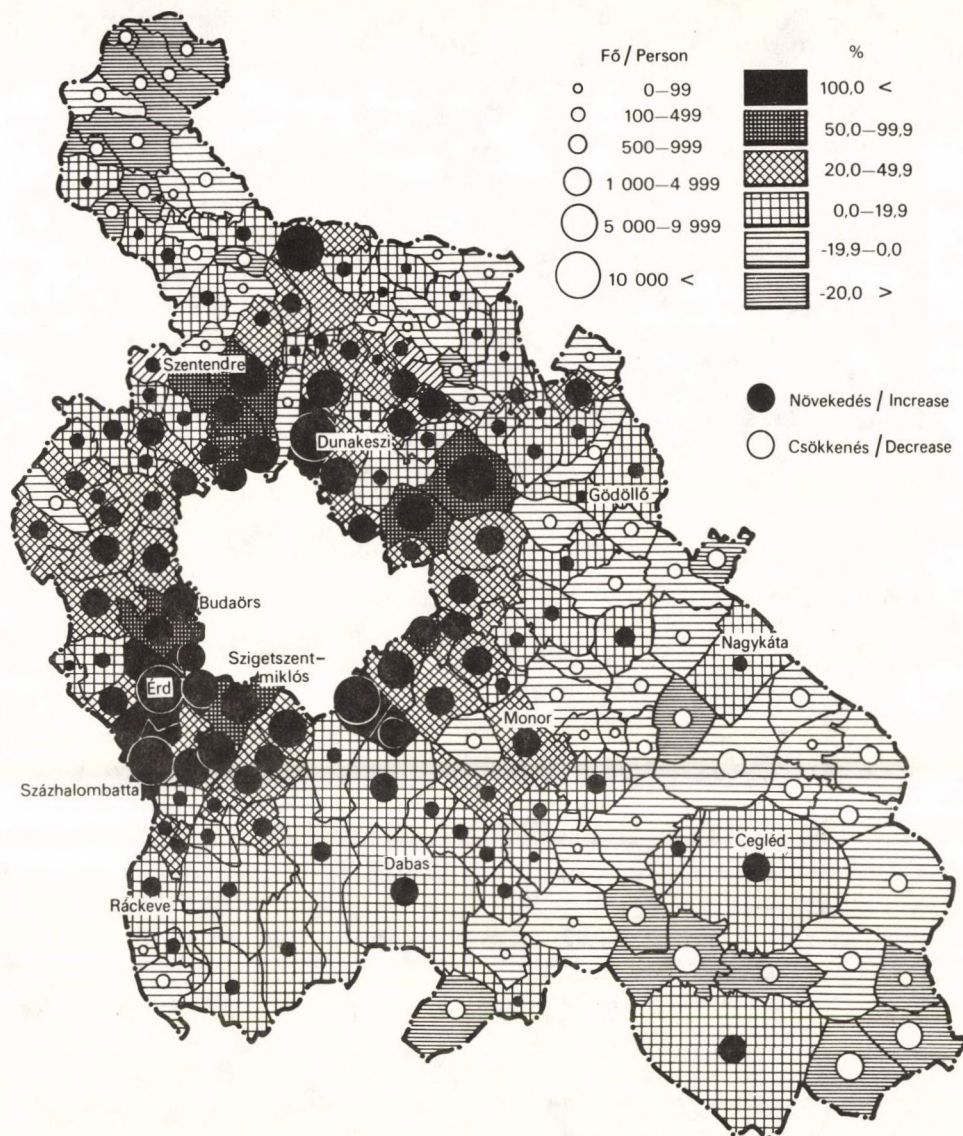
Az agglomerációs települések a megye peremhelyzetben lévő településeivel szemben számos előnnyel rendelkeznek (pl. a foglalkoztatási, a továbbtanulási, művelődési stb. lehetőségek terén). Ezeknek a tényeknek megfelelő volt az agglomeráció 1949-1980 közötti népességgkoncentráció ereje is. 1949-ben az övezet 43 településében 207 000 fő élt, 1980-ban pedig 410 000 fő (98,2%-os növekedés). Azonban az agglomerációs települések fejlődése, népességgkoncentráció funkciója egymástól nagyon sokban eltérő. A *népességgkoncentráció* üteme azokban a településekben volt a legnagyobb, ahová a közlekedési feltételeket már hosszú ideje jól kiépítették, (vasút, helyiérdekű vasút, a fővárosi autóbushálózatba való bevonása), valamint a régebbi (esetleg 1945 előtti) vagy újonnan épített, ipari bázissal rendelkeztek. (Pl. Százhalombatta, Szigethalom, Szigetszentmiklós, Budaörs stb.) (4. táblázat). Az agglomerációs települések közül a forgalmi árnyékban, a jelentősebb gazdasági bázis nélküli települések népességnövekedése jóval elmarad az átlagos értéktől (98,2 %). Ilyenek pl. Dunaharaszti (70 %), Tököl (66 %), Maglód (55 %), Gyömrő (49 %), Üllő (38 %), Mogyoród (26 %), Csomád (3 %) (1. ábra).

4. táblázat Az agglomerációs övezet 10 legdinamikusabb népességnövekedésl településének népességszám-változása 1949 és 1980 között

Table 4. Population increase in the 10 most dynamically developing settlements in the agglomeration of Budapest between 1949 and 1980

Település settlement	Népességszám population number		Változás abszolút számban balance in absolute terms	Változás %-os értékben balance in per cent
	1949	1980		
1. Százhalombatta	1717	14982	12575	732,4
2. Szigethalom	1747	9131	7384	422,7
3. Halásztelek	1401	6327	4926	351,6
4. Gyal	4104	18395	14291	348,2
5. Szigetszentmiklós	5865	17698	11833	201,8
6. Diósd	1160	3304	2144	184,8
7. Érd	16444	41330	24886	151,3
8. Üröm	1570	3854	2284	145,5
9. Budaörs	7639	17224	9585	125,5
10. Dunakeszi	11232	25137	13905	123,8

A népességnövekedés egyik legfontosabb komponense, a *természetes szaporodás* legnagyobb pozitív értékei az abszolút számokat és a %-os arányokat tekintve is 1960-1980 között csaknem kizárólagosan az agglomerációs övezet településeire jellemzők. Különösen igaz ez a megállapítás az 1970-79 közötti időszakra, amikor a megye tíz

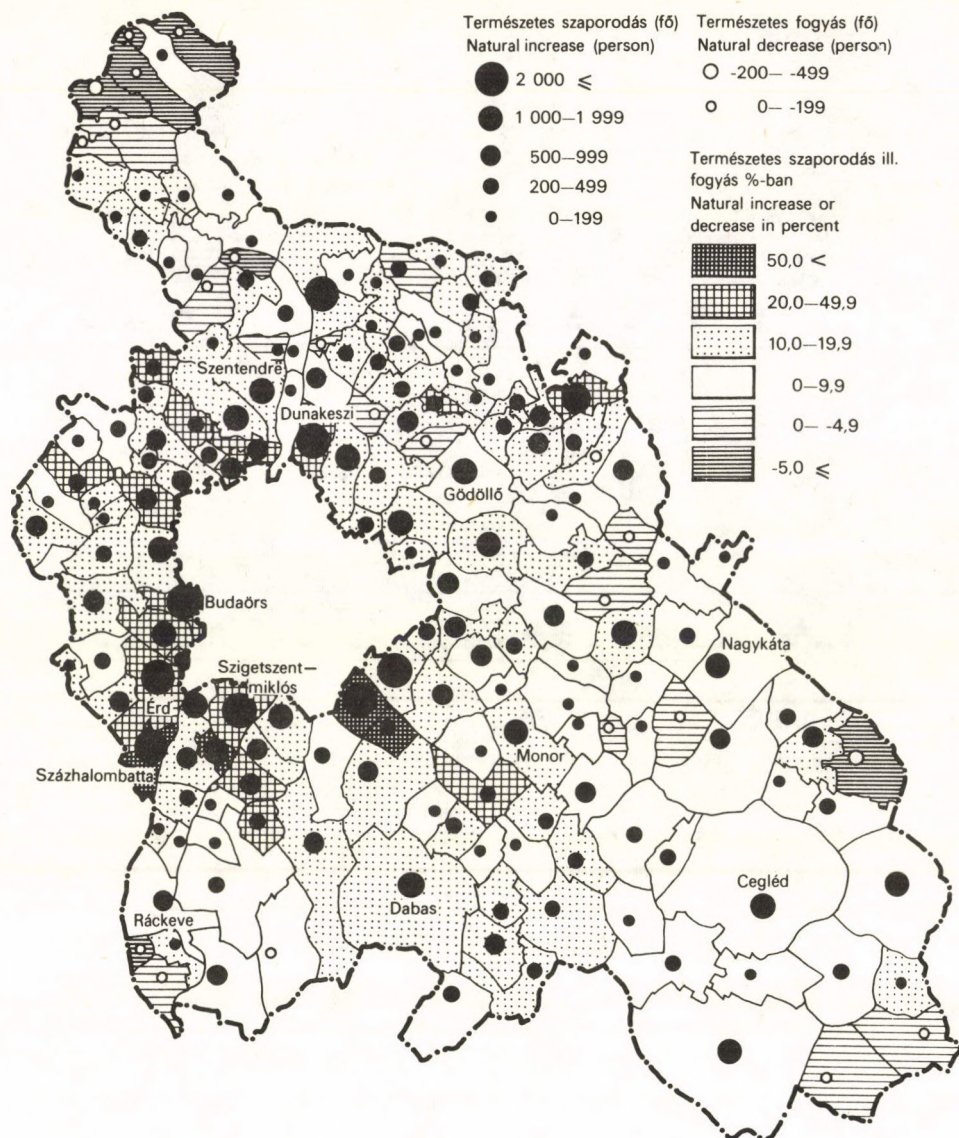

1. ábra A népességszám változása Pest megye településeiben 1960-1980 között

Figure 1. Change of the population number in the settlements of Pest County between 1960-1980

legnagyobb ütemű természetes szaporodású (12-21 %) települése már kivétel nélkül a fővárosi agglomerációban volt található (pl. Felsőpakony, Halásztelek, Szigethalom, Gyál stb.)(2. ábra).

Ennek a jelenségnek az oka elsősorban az egész országra kiterjedő szelektív migrációs folyamatban keresendő, amely többnyire a fiatal munkavállalók egyre nagyobb

2. ábra A természetes szaporodás (illetve fogyás) változása Pest megye településeiben 1960-1980 között

Figure 2. Natural increase (decrease) in the settlements of Pest County between 1960-1980

tömegének túlnyomórészt az iparosodó, kedvező forgalmi helyzetű agglomerációs településekbe való letelepedését eredményezte.

Az agglomeráció népességének tényleges szaporodásában azonban a döntő szerepet a betelepülés, a vándorlási különbség tartósan pozitív volta játszotta (3. ábra). A helyi társadalom szerkezetét és természetes szaporodását meghatározó belső vándorlás

legfontosabb célterülete már a két világháború között is, de különösen a vizsgált két-három évtized alatt is (1949-80) — az agglomerációs övezet volt, és maradt napjainkra is. A közismerten *nagyarányú munkaerőkereslettel és kiemelt jövedelmi viszonyokkal* is jellemezhető *főváros* — a viszonylag nagyfokú lakáshiány miatti — *viszonylag csekély népességfelvétel képessége* ill. a Budapest és a vidék közötti nagy kereseti anomáliák miatt kevésbé várható a közeljövőben az agglomerációs övezetre nehezedő migrációs teher enyhülése.

1.2. Népesedési folyamatok a megye leghátrányosabb helyzetű településeiben 1949-1980 között

A periféria-helyzet ismérvei Pest megyében is hasonlóak, mint más hátrányos fekvésű térségben (pl. Abaúj, Szatmár, Berettyó-Körösvidék, Közép-Tiszavidék stb.), csupán a fővároshoz vannak közelebb ezek a települések, de Pest megyén belüli, főváros felé irányuló izokronjaik a legrosszabbak. Számuk 45, tehát csaknem ugyanannyi, mint az agglomerációs településeké. Többségük *három*, jól lehatárolható *körzetben* tömörül:

- *Ipoly-völgy és a Börzsöny* (a volt Hont megye magyarországi részén): pl. Kemence, Perőcsény, Nagybörzsöny, Bernecebaráti, Ipolytölgyes, stb.

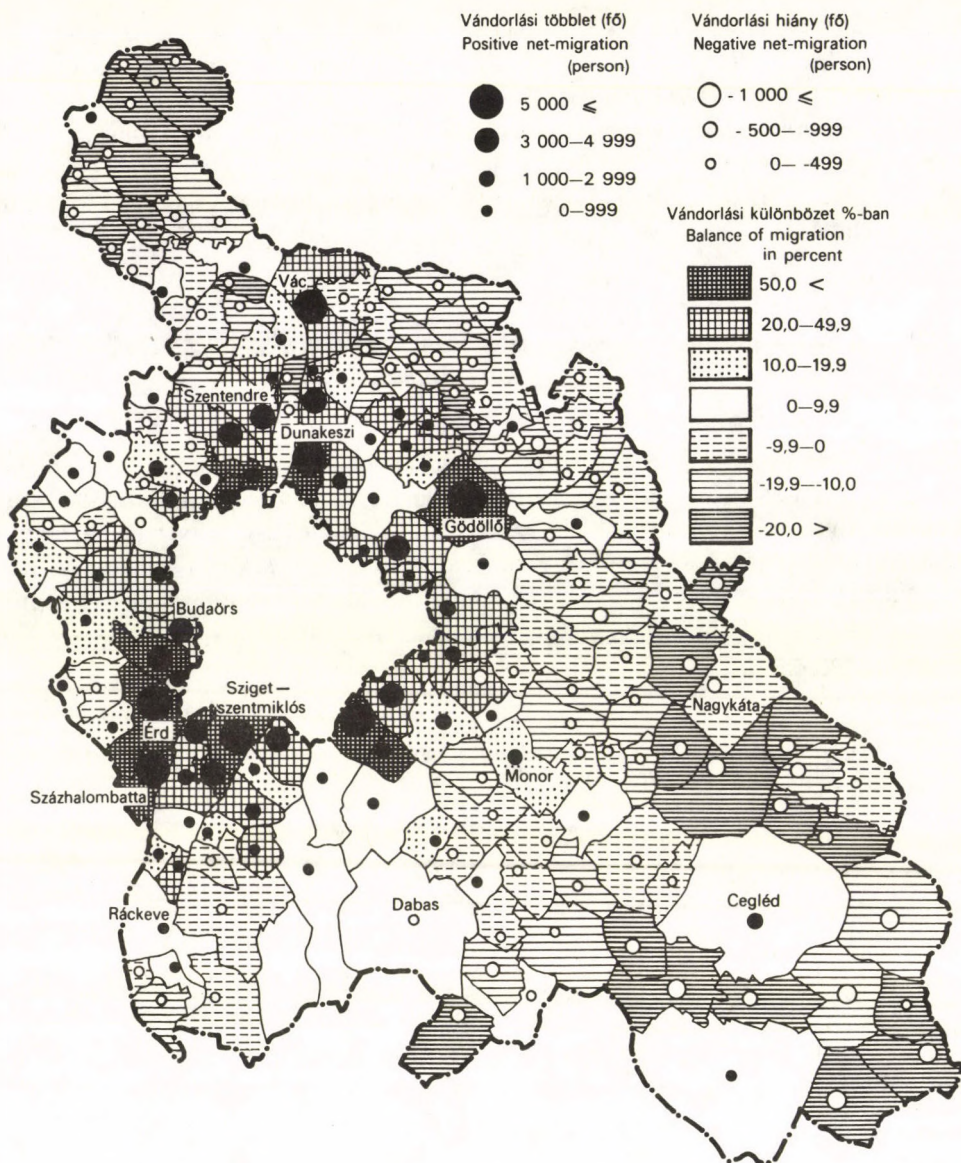
5. táblázat A népességszám változása Pest megye 10 leggyorsabban elnéptelendő (leginkább periférikus helyzetben lévő) településében 1949-1980 között

Table 5. Population decrease in the 10 settlements tending to be depopulated at the fastest rates in Pest County between 1949 and 1980

Település settlement	Népességszám population number				A változás mértéke %-ban change in per cent			
	1949	1960	1970	1980	1949- 1959	1960- 1969	1970- 1979	1949- 1980
Tésa	419	331	254	183	-21,0	-23,3	-28,0	-56,3
Mikebuda	1679	1329	1002	759	-20,8	-24,6	-24,3	-54,8
Perőcsény	1238	1068	864	659	-13,7	-19,1	-23,7	-46,8
Nagybörzsöny	1762	1546	1270	1095	-12,3	-17,9	-13,8	-37,9
Ipolytölgyes	587	493	424	378	-16,0	-14,0	-10,8	-35,6
Bernecebaráti	1945	1719	1404	1262	-11,6	-18,3	-10,1	-35,1
Kocsér	4070	3900	3119	2684	-4,2	-20,0	-13,9	-34,1
Nyársapát	2569	2265	2003	1720	-11,8	-11,6	-14,1	-33,0
Kemence	2037	1814	1566	1408	-10,9	-13,7	-10,1	-30,9
Jászkarajenő	5137	5108	3932	3600	-0,6	-23,0	-8,4	-29,9

- *Cegléd és Nagykörös vonzáskörzetének perifériája* (pl. Mikebuda, Kocsér, Nyársapát, Jászkarajenő stb.).

- *Nagykátai vonzáskörzetének perifériája* (Tápióság pereme): Tápióbicske, Tápiógyörgye, Újszilvás, Tápószentmárton stb.

3.ábra A vándorlási különbség alakulása Pest megye településeiben 1960-1980 között

Figure 3. Migration balance in the settlements of Pest County between 1960-1980

Mi a *hasonlóság* ezek között a települések között?

a., A népességszám csökkenése — változó mértékben ugyan, — 1960 és 1980 között folyamatosan nagyarányú. Főleg az 1960-as években gyorsult fel erőteljesen az elvándorlás.

b., *Rosszak a tömegközlekedési viszonyok.* Csaknem kivétel nélkül egyik sem rendelkezik vasútállomással.

c., Mindhárom terület települései valamelyik dinamikusabban fejlődő térség periferiái voltak már a XX. század első felében és a múlt században is. Az Ipolyvölgye és a Börzsöny vidéke Vác, Esztergom, a Tápióvidék Jászberény, Cegléd és a főváros, a megye DK-i zuga pedig Nagykőrös, Cegléd és Kecskemét periferiáját jelentette és jórészt jelenti még ma is. Míg a városokban a XIX. és a XX. században dinamikusabb gazdasági-társadalmi fejlődés, polgárosodás alakulhatott ki, addig a periferiáikon jórészt megmaradtak a feudális kötöttségek. A nagybirtok megléte miatt kedvezőtlen volt a birtokmegosztás, egyoldalú volt a munkamegosztás, mivel a mezőgazdaságon kívül más ágazat szinte nem is létezett.

d., A perifériahelyzetű települések biztosították a központok, elsősorban a *főváros részére az olcsó munkaerőt* (pl. Tápióvidék).

e., *Kedvezőtlen természeti adottságok.* E tekintetben pl. a Cegléd, Nagykőrös és a Tápió mentén lévő homok, szikes és egykori mocsaras területekre kell gondolni, melyek kedvezőtlenül befolyásolták a mezőgazdasági termelést.

f., *Az infrastruktúra, intézményhálózat — jórészt a múltból öröklött — alacsony fejlettségi "színvonala".* Pl. a nagykáti vonzáskörzet közel 60 000 lakójának ma is csak egyetlenegy (!) középiskolája és ugyancsak egyetlenegy (!) szakmunkásképzője van.

A hátrányos helyzetben lévő, periféria területek között sokféle azonos gond mellett *különbözőségek* is fellelhetők. Ezek közül a legfontosabbak:

a., *A népességvesztés arányaiban a Börzsöny területén lévő falvak esetében a legnagyobb.*

Egyes itteni településeknél (Tésa, Perőcsény, Nagy Börzsöny, Ipolytölgyes stb.) már kifejezetten demográfiai erózióról beszélhetünk. Ezekben a falvakban mindenhol minden egyes népszámlálás közötti időszakban a népességvesztés mindig meghaladta a 10 %-ot, elsősorban azért, mert az egyre csökkenő természetes szaporodás itt csapott át tömegesen elsőként természetes fogyásba a vidék lakosságának hagyományosan alacsony termékenysége miatt.

b., *A ceglédi és nagykőrösi vonzáskörzet települései* nagyobb méretűek az előbbinél.

A népességvesztés még nem mindenhol indított el demográfiailag visszafordíthatatlan folyamatokat. Ugyanakkor vannak ebben a térségben olyan települések is, ahol az első vizsgált dekádban (1949-1959 között) még *népességnövekedés* is tapasztalható volt (pl. Csemő, Kőröstetétlen, Törtel).

c., *A Tápió mente* települései közül a vasúttal nem rendelkezők, az egykor zárt társadalmú, mezőgazdasági települések (pl. Újszilvás, Tápiószőlős, Tápiószentmárton, Tápióbicske, Pánd) vannak a legkedvezőtlenebb helyzetben. Ezek a *települések a három térség közül a legnépesebbek.* Átlagban 1960-ban 4000 körüli volt a lakosságuk. Itt van a kedvezőtlen, fogyó lakosságú települések közül a legnépesebb is (Tápiószentmárton 1960-ban 7024 lakossal rendelkezett). *A mezőgazdaság feltételei ezekben a falvakban a*

legkedvezőbbek. Ennek köszönhetően 1949 és 1959 között még 6 település lakossága — ha szerény mértékben is — növekedett (pl. Szentlőrinc-kátáé 14,3 %kal!) A kedvezőbb gazdasági és tömegközlekedési helyzet eredménye az is, hogy a három periférikus régió közül a mai napig itt a legmagasabb a népesség természetes szaporodása. A tömeges elvándorlás ezekből a településekből is az 1960-as években történt, amely a 70-es és a 80-as években sem állt meg, csupán lelassult, hasonlóan az országos tendenciákhoz.

Összegzés

Pest megyének az országos területi munkamegosztásban betöltött szerepe miatt népessége, gazdasága az országos átlagnál dinamikusabban fejlődik. A megye mai demográfiai arculatának kialakulásában, főleg az utóbbi 20-30 évben a tőle közigazgatásilag független főváros a meghatározó, elsősorban legnagyobb és legváltozatosabb munkahely kínálata miatt. A főváros hatása a megye településállományára az izokrónok szerint változó.

Az elmúlt évtizedek országos méretű belső vándormozgalmának legfontosabb célpontja a főváros körüli *agglomerációs térség* volt és maradt napjainkban is. Ebben a térségben a népességgkoncentráció dinamizmusa egyes településekben szinte példa nélküli a magyar településhálózat történetében.

Ennek oka elsősorban a fővárosi munkahelyek és lakások kínálata közötti lényeges különbség az előbbieik javára. Azonban a megye fővárostól távolabb eső területei nemcsak kimaradtak a népességgkoncentrációból, hanem ezekből a térségekből is megindult a belső — megyén belüli — vándormozgalom a budapesti agglomeráció településeibe. Ennek a több évtizede tartó vándormozgalomnak a pozitív és negatív hatásai a megyén belül is kimutathatók.

Az agglomeráción kívül, annak kialakulásával teljesen azonos időben Pest megye *peremvidékei* — az Ipoly-völgyben, Cegléd és Nagykőrös vonzáskörzetében és a Tápió környékén — a népességszám és- szerkezet alakulásában az agglomerációs településekre jellemző folyamatok ellenkezője állapítható meg. Helyenként demográfiai erózió alakult ki, nagyarányú az előregedés és a fiatalok elvándorlása, ennek következtében a természetes szaporodás fokozódó csökkenése stb.

Ezeknek az ország egyes térségeire — így a fenti három Pest megyei területre — jellemző negatív jelenségeknek a feltárását, megfékezését, későbbi visszafordítását határozták el központi intézkedésekkel a nyolcvanas években. A Pest megyében lévő hátrányos helyzetű települések népességének megtartására csak akkor van (lenne) remény, ha a fenti központi intézkedésekből származó pénzeszközökkel új munkalehetőségeket teremtenek, fejlesztik ezeknek a kistérségeknek a központjait, növelve azok lokális szerepét. Ha viszont a mai gazdasági nehézségek miatt ezeket a fejlesztéseket át kell ütemezni, akkor a megyén belüli hátrányos térségek felzárkózása is késni fog.

- BARTA Gy.-ENYEDI Gy. 1981: Iparosodás és a falu átalakulása - Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
- BECSEI J.-DÖVÉNYI Z.-SIMON I. 1974: Munkaerőmozgás Békés megyében - Földrajzi Értesítő 3.
- BELUSZKY P. 1981: Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tisza vidék és a Berettyó-Körös-vidék. Alföldi Tanulmányok, Békéscsaba.
- BELUSZKY P.-SIKOS T.T. 1981: Hatásarány analízis a területi kutatásokban. Az encsi járás demográfiai vizsgálata. - Akadémiai Kiadó Budapest, 21p.
- DUSEK L. 1985: Tápiószentmárton, Tápióbicske és Pánd gazdaságföldrajzi változásai - Studia Comitatus sorozat. A Tápió mente néprajza II. kötet Budapest.
- DUSEK L. 1986: Pályaorientáció a végzős nyolcadikos tanulókánál Nagykátán és vonzáskörzetének falvaiban (kézirat)
- EKE P.-né 1983: Szabolcs-Szatmár megye II. világháború utáni népesedésének és településhálózata struktúrájának átalakulásának fő vonásai. Alföldi Tanulmányok, Békéscsaba
- EKLER D. - NAGY T. 1986: A budapesti agglomeráció sajátos problémái. - Településtudományi Közlemények 34. Budapest
- ENYEDI Gy. 1980: Falvaink sorsa. - Magvető Kiadó, Budapest
- ENYEDI Gy. 1984: Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. - Akadémiai Kiadó, Budapest
- LETTRICHE. 1965: Urbanizálódás Magyarországon. - Földrajzi Tanulmányok 5. Akadémia Kiadó, Budapest
- LETTRICH E. 1975: Településhálózat, urbanizáció, igazgatás. - MTA Állami és Jogi Int., Budapest
- Magyarország megyéi. Pest megye 1987. - Kossuth Kiadó, Budapest
- NOVÁK I. 1986: A budapesti agglomerációs övezet művelődésének tendenciái. - Pedagógiai Szemle 11. Pest megye hosszú távú terület-és településfejlesztési koncepciója 1986. Budapest
- Pest megye korszerűsített településhálózatfejlesztési koncepciója 1980-2000. 1981. Budapest.
- RÉTVÁRI L. 1977: Győr - Sopron megye népesedése - Akadémiai Kiadó, Budapest
- TÓTH J. 1977: Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél - Alföldön. Földrajzi Tanulmányok 14. Akadémiai Kiadó. Budapest
- TÓTH J. 1982: A város felszabadulás utáni népesedése, mai demográfiai helyzete. in: Cegléd története, Szentendre
- ZOLTÁN Z. 1981: A dinamikus nagyváros. - Magvető Kiadó. Budapest

Demographic processes in Pest county between 1960 and 1980

by LÁSZLÓ DUSEK

Due to the role the County of Pest plays in the national division of labour its economy is developed in a more dynamic way compared with the country average. In the formation of the demographic features of this county, particularly in the last 20-30 years, the role of Budapest was dominant, even though the county's administration was

and remained independent, particularly due to the job opportunities presented themselves in the Capital. The influence of the Capital varies greatly from one settlement to the other according to isocrones.

In the last decades the main target of the countrywide migration processes was the very agglomeration situated around the Capital and remained so to this present day.

The population of settlements situated around Budapest have been developing at a rapid rate since the end of the last century. Since the emergency of capitalism the agglomeration around Budapest began to grow at a more rapid rate, due to increasing job opportunities. Following World War 2nd, most of the settlements situated in the immediate vicinity of Budapest were attached to Budapest and administered as part of Budapest from the year of 1950.

In 1970 the 43 settlements situated in *Budapest's agglomeration area* were identified part of Budapest's development plans. It would be in order to mention that the actual number of settlements situated in this agglomeration area is substantially higher in number (about 70).

The population of these 43 settlements in 1949 was 207 000, while in 1980 it was 410 000, an increase of 98.2%. Yet development and the increase of population density of these settlements varied widely. The rate of increase of population was the highest in areas with the most favourable transportation infrastructure, connecting these to Budapest (railways, local trains and bus services), or possessed industries established before 1945 or more recently (eg. Százhalombatta, Szigethalom, Szigetszentmiklós, Budaörs, etc., please refer to Figure 1 of Tables 2,3 and 4).

The highest *population increase*, between 1960 and 1980 both in terms of absolute figures and percentage occurred almost entirely in the settlements of the agglomeration. This assessment fits particularly for the period of 1970-1979, when the 10 highest rates of natural population increase (12-21 %) were found in the settlements of the agglomeration area of Budapest without exception (example: Felsőpakony, Halásztelek, Szigethalom, Gyál, etc. (Figure 2.).

The reason behind this is the selective emigration process that took place in the entire country with a net result of mostly young people searching for employment, who tended to settle into agglomerations with developed transport systems and reasonable job opportunities in general.

In the actual population increase within the agglomeration the *migration* and the settlement played the most decisive role (Figure 3). This internal migration left an indelible mark on the structure of society as well as on natural population increase in the agglomeration during the mid-war period and especially during the three decades studied (1949 - 1980). Budapest's demand for labour has always been substantial, the wages and salaries offered there were better than elsewhere. This was contradicted by the relatively small accommodation capacity of the Capital, due to shortage of housing, hence migration to the agglomerate area remained high to this present day and no change in this trend is envisaged in the near future with respect to migration trends.

In the same period when the development of the agglomeration around Budapest was substantial, in the adjoining regions at the *periphery of Pest County*, such as the Ipoly Valley, the attraction zone of Cegléd, the Nagykőrös and Tápió region, the population trends observed were opposite that of the agglomeration and the population decreased.

The common features of these settlements may be summed up as follow:

a. Population decrease to various extent in the period of 1960 to 1980 was substantial and continuous. Out-migration from these areas accelerated to a substantial degree, particularly in the 1960's.

b. Public transport facilities remained underdeveloped, virtually none of the settlements posses their own railway station.

c. Settlements in all three areas were at the peripheries of dynamically developing regions during the first half of the 20th century and even in the 19th century. While in the towns a dynamic economic and social development took place in the 19th and the 20th centuries and a middle class bourgeoisie had developed, in the periferies feudal conditions prevailed, by and large. The existence of large feudal holdings made land ownership conditions unfavourable, the division of labour remained lopsided and virtually no other bransh was rendered available for employment other than agriculture.

d. The peripheral settlements ensured the supply of mars labour to the Capital frst of all, and to other centres (eg. the Tápió region).

e. Unfavourable natural conditions.

f. The low standard of the infrastructure and institution networks, basically inherited from the past.

In the 1980's measures were taken with regards to certain regions of the country, including the three regions mentioned in Pest County, and certain remedies were planned to stop and later reverse these trends after study of causes. Retention of the population in the three regions of Pest County would (could) only be rendered possible and hopeful if financial resources were allocated on the basis of the above mentioned measures, to be taken to establish new jobs, developing the centres of these regions and increasing the role of these local centres. Of, however, due to the current economic difficulties experieneced in Hungary these developments are delayed, as a consequence, it will take long time until these regions are developed in accord with the rest of the country.

Az etnikai térszerkezet átalakulása a Kárpát-medencében az elmúlt fél évezred során

KOCSIS KÁROLY

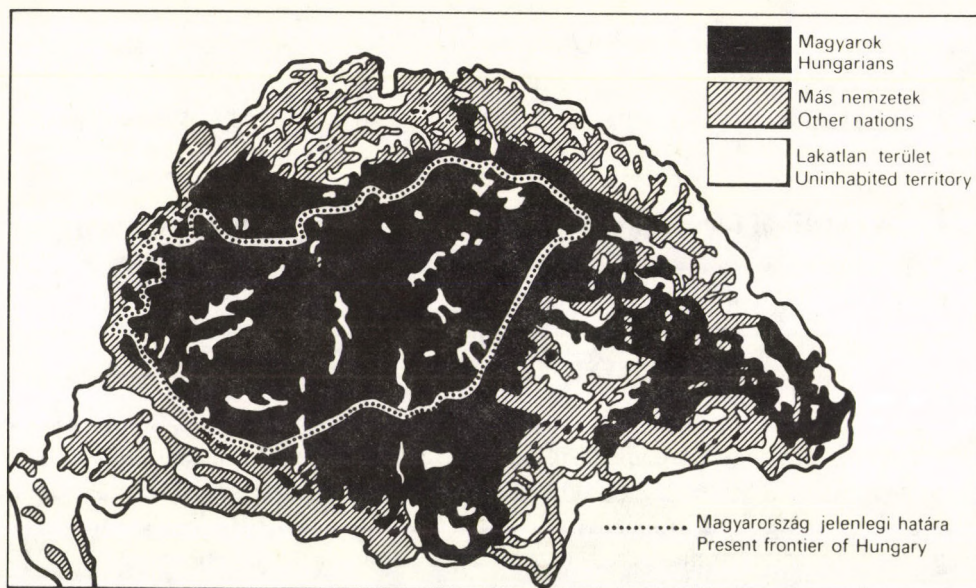
A Kárpát-medence mint természeti földrajzi, történeti tájegység Európa és talán Földünk etnikailag egyik legmarkánsabb régiójának számít. A Kárpátok láncai által körülvett, kontinensünk szívében elhelyezkedő terület Közép- és DK-Európa csaknem valamennyi nemzetének (magyarok, románok, szlovákok, ruszinok, németek, szerbek, horvátok, szlovének, bolgárok, csehek, oroszok, stb.) évszázadok óta nyújt otthont.

Részben a mozaikszerű etnikai összetételnek, részben pedig a sajátos természeti-társadalmi környezetnek és a történelmi eseményeknek, heves kül-és belpolitikai konfliktusoknak köszönhetően ez a terület az ún. etnikai-földrajzi kutatások egyik legkiválóbb terepének számít.

A Kárpát-medencét, mint vizsgált területet a következő közigazgatási, történeti régiók összességéként értelmeztük: Magyarország, Szlovákia, Kárpátalja, Erdély (az ún. Partiummal és a Bánáttal együtt), horvátországi Baranya, szlovéniai Muravidék és az Őrvidék (Burgenland).

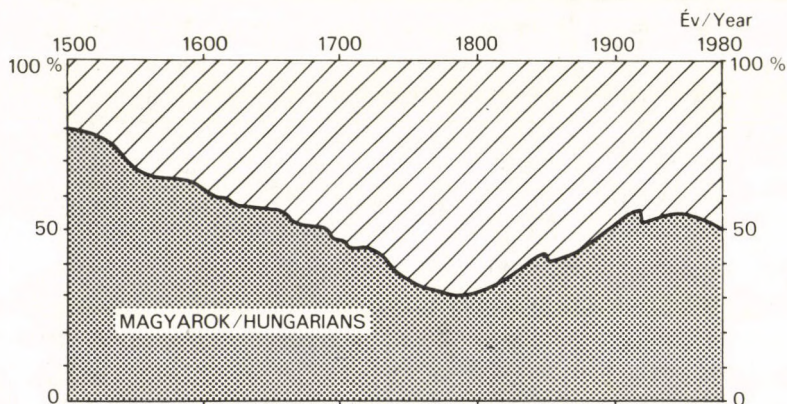
A X. század és 1918 közötti időszakban a Kárpát-medence teljes egészére kiterjedő Magyar Királyság államalkotó nemzete, a *magyarság*, a XV. század végén a vizsgált terület összlakosságának 80 %-át képviselte. Elsősorban síksági és dombvidéki tájak lakójaként — földművelő és szarvasmarha-, lótenyésztő életmódjának megfelelően — a medence központi (Pozsony-Belgrád-Ungvár közötti) területére ill. Erdély középső és keleti részére terjedt ki településterülete (1. ábra). A középkori népesség ötödét jelentő nem magyar népek közül a XIII. századtól kezdve fokozatosan beszivárgó, pásztorkodó életmódú románok és ruszinok az ország keleti és északkeleti hegyvidékeinek peremén, a törökök elől menedéket kereső szerb menekültek a Duna alsó szakasza és a Száva közelében, a XII-XIII. században betelepített német (főleg szász) telepések pedig északon, a Felvidéken (bányavárosok, Szepes), keleten, Erdélyben (Barcaság, Beszterce-vidék, Királyföld stb.) és a nyugati határ mentén találtak új otthonra. A szlovákoknak az Északi-Kárpátok, a horvátoknak pedig az ország DNY-i része (Horvátország és Szlavónia) volt a szülőföldje.

A mohácsi csatát (1526) követő több mint 150 éves török megszállás alatt — az Erdélyi Fejedelemségben pedig a török - tatár és Habsburg büntetőhadjáratok következtében — döntő többségben a legkisebb menedéket nyújtó, síksági, dombvidéki, folyó-

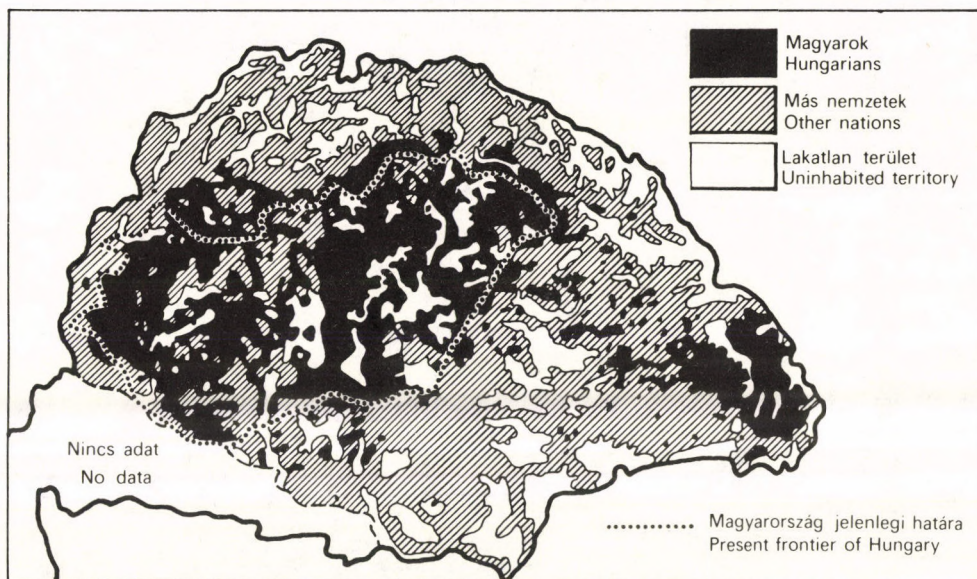
1. ábra Magyarország (Kárpát-medence) etnikai térképe a 15. sz. végén
 Figure 1. Ethnic map of Hungary (Carpathian basin) (End of the 15th century)

gyi tájak lakossága, tehát a magyarság pusztult. A XVII. század végére a Kárpát-medence déli részéről szinte nyomtalanul kipusztult, elmenekült a magyar lakosság, átadva helyét a török megszállás alatt egyre nagyobb tömegben északra húzódó *szerbek*nek és a Havasalföldről (Olténia, Munténia), Moldvából akadálytalanul, részben a magyar föld-birtokosok, nemesek munkaerőtoborozása miatt beözönlő *románoknak*.

2. ábra A magyarok arányának változása a Kárpát-medence össznépességén belül (1500-1980)
 Figure 2. Change of the ratio of the Hungarians in the total population of the Carpathian basin between 1500-1980

A XVIII. században, a török megszállást követően a *spontán vándorlás* és a *céltudatos* állami (Habsburg) és egyéni *telepítés* következtében a vizsgált terület (kb. a Magyar Királyság) etnikai összetétele alapvetően megváltozott. A *magyarságnak* nemcsak az össznépességen belüli aránya (XV. sz. végén 80 %, 1787-ben 29 %), (2. ábra), hanem a térségi kiterjedése is jelentősen összehúzóódott (3. ábra). A határokon túlról szakadatlan utánpótlást élvező, a háborúk által kevésbé sújtott hegyvidéki népek (románok, ruszinok, szlovákok) nagy tömegekben ereszkedtek le a lakatlanná vált, termékeny sík- és dombvidéki területekre. A XVIII. századi kolonizáció eredményeként nagy számban telepedtek le a főleg délnémet területekről származó németek a Bánátba, Bácskába, Baranyába, Tolnába, a Dunántúli-középhegységbe és Buda szomszédságába.

3. ábra Magyarország (Kárpát-medence) etnikai térképe 1773-ban

Figure 3. Ethnic map of Hungary (Carpathian basin) (1773)

A művelésbe vonható termőföld térségi kiterjedését követő belső migráció során az elmúlt századokban erősen, megfogyatkozott magyarságnak elsősorban a központi etnikai területét (a Duna és a Tisza mellékét) sikerült újjáélesztenie. Az Erdélyi-medencében a központi területek (Mezőség, Maros-völgy, Kolozsvár tágabb környéke stb.) korábbi magyar jellegét — a feltartóztathatatlan román beköltözés miatt — már nem sikerült helyreállítania az itteni, 30 %-os kisebbségbe szorult magyarságnak.

1787-ben a század folyamán a külföldről bevándoroltak (németek, románok, szerbek, ruszinok, stb.) aránya a Kárpát-medence akkori 8 milliós népességen belül már a 35 %-ot is meghaladta.

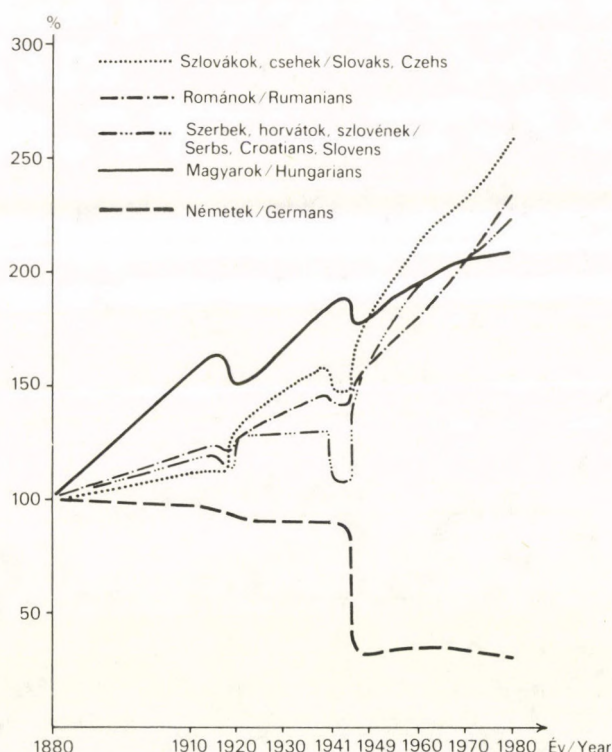
1. táblázat A Kárpát-medence etnikai összetételének változása 1720-1980 között
Table 1. Change of the ethnic structure of the population of the Carpathian basin (1720-1980)

Év year	összes népesség total population	magyarok Hungarians		németek Germans		románok rumanians		szerbek, horvátok, szlovének, stb. Serbs, Croatians, Slovens, etc.		szlovákok, csehek Slovaks, Czechs		ruszinok, ukránok, oroszok Ruthenians, Ukrainians, Russians	
	fő	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1720*	2583000	1161000	45,0										
1787*	8003000	2322000	29,0										
1840	11638438	4812759	41,3	1268551	10,9	2206267	18,9	1050389	9,0	1684598	14,5	442903	3,8
1880	13747873	6387339	46,5	1967626	14,3	2416998	17,6	738317	5,4	1752492	12,7	350985	2,5
1910	18287396	9954252	54,4	1926806	10,5	2933616	16,0	873093	4,8	1955569	10,7	465703	2,5
1920	18592909	9640351	51,8	1822207	9,8	3034803	16,2	927226	5,0	2282703	12,3	502103	2,7
1930	20297748	10586717	52,1	1783250	8,8	3332937	16,4	960549	4,7	2589357	12,7	587703	2,9
1941	21666239	11871234	54,8	1771321	8,2	3444501	15,9	809060	3,7	2591710	12,0	632820	2,9
1948	21235763	11503098	54,2	637848	3,0	3851766	18,1	1174154	5,5	3158089	14,9	704522	3,3
1960	23559434	12540670	53,2	679825	2,9	4172472	17,7	1445115	6,1	3749032	15,9	808960	3,4
1970	24970690	12953143	51,8	666891	2,7	4657857	18,6	1508725	6,0	4059748	16,2	933576	3,7
1980	26802272	13357492	49,8	612726	2,3	5405111	20,2	1658967	6,2	4502211	16,8	1045510	3,9
1980**	26802272	13660000	51,0	805000	3,0	5097000	19,0	1574000	5,9	4399000	16,4	1010000	3,8

1720*, 1787* = JÁSZI O. becslése/estimation of JÁSZI, O., 1980** = KOCSIS K. becslése/estimation of Kocsis, K.

A következő, 1880-ig terjedő évszázadban a többségében a nagyon kedvező mezőgazdasági termelési adottságokkal rendelkező, központi síkvidéki területeken élő magyarok létszáma — településterületük nagy népességeltartó képessége, magasabb természetes szaporodásuk, államalkotó nemzeti mivoltuk és a magyar kultúra asszimiláló hatása következtében — 1787-1880 között több mint 4 millióval gyarapodott, és az össznépességben belüli arányuk pedig meghaladt a 46 %-ot (JÁSZI O. 1912) (1. táblázat). Jelentős volt a magyar nyelvterület homogenizálódása is az elszórt horvát, szerb és szlovák nyelvszigetek fokozatos nyelvi asszimilálódása miatt (pl. a Dunántúlon, az Északi-középhegységben).

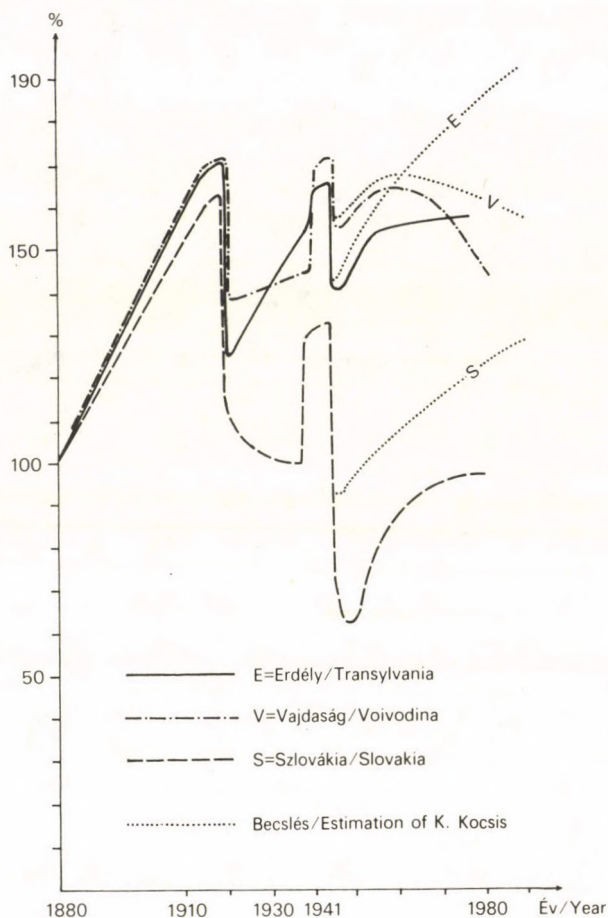
Az első magyar anyanyelvi hovatartozásra is rákérdező népszámlálás idején (1880) a vizsgált terület 13,7 millió lakosából 6,4 millió vallotta magát *magyarnak*. A románokat ekkor 2,4, a németeket 1,9, a szlovákokat 1,7 millió lakos képviselte. A német anyanyelvűek számának XIX. századi feltűnően nagy növekedése jórészt a Galiciából származó, német anyanyelvű zsidók egyre fokozódó bevándorlásának volt köszönhető (1840 = 243 000, 1880 = 638 000 zsidó).

4. ábra A Kárpát-medence etnikumai számának változása 1880-1980 között (1880 = 100 %)

Figure 4. Change of the population number of the main ethnics in the Carpathian basin between 1880-1980 (1880 = 100 per cent)

A Kárpát-medence egész területére kiterjedő, utolsó magyar népszámlálásig (1910) terjedő három évtizedben, a *magyar kapitalizmus kibontakozása*, a rohamos gazdasági modernizáció, prosperitás idején, mikor a magyar állam ezeréves fennállását ünnepelte (1896) a *magyarság létszáma páratlanul nagy ütemben gyarapodott* (1. táblázat, 4., 5. ábra). Ez a látványos magyar etnikai gyarapodás természetesen — a szomszédos nemzetek későbbi propagandájával ellentétben — alapvetően nem az erőszakos magyarosításnak, hanem a magyarok nagy természetes szaporodásának, kisebb mértékű kivándorlásának, a zsidók, németek, kettős nyelvi — kulturális kötődésű lako-

5. ábra A magyarok számának változása Erdélyben, a Vajdaságban és Szlovákiában 1880-1980 között (1880 = 100 %)

Figure 5. Change of the number of the Hungarians in Transylvania, Voivodina, Slovakia between 1880-1980 (1880 = 100 per cent)

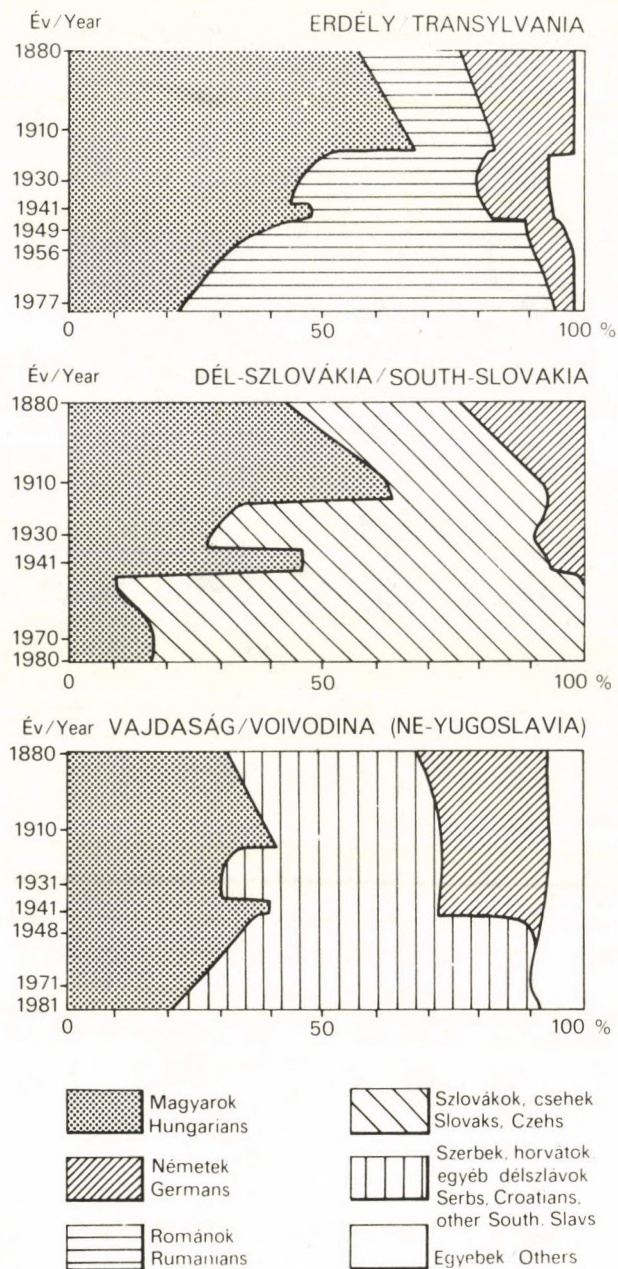
sok, városi polgárok természetes, — a társadalmi emelkedéssel is összefüggő — szívesen vállalt *magyarosodás*ának volt köszönhető (vö. ISBERT, D. A. 1937, HANÁK P. 1984). A városokban, főleg a fővárosban, Budapesten nagy tömegek (főleg zsidók, németek) váltak viszonylag rövid idő alatt magyar anyanyelvűekké (6. ábra., 2. táblázat).

A német anyanyelvű lakosság fogyása és magyarosodása a mai Szlovákia és Magyarország területén élők, főleg a városiak és a szepesiek körében volt a leggyorsabb (7. ábra).

Az első világháborút követő események, a *trianoni békeszerződés* (1920. 06.04.) a Magyarországtól elcsatolt területeken a korábbi etnikai folyamatokat, a magyarosodást az ellenkezőjére fordította. 350 000 ezer *magyarnak* az új, 93 000 km-re zsugorított magyar államterületre való *menekülése*, repatriálása, a nagy arányban, magyar anyanyelvű zsidóságnak, részben cigányoknak külön nemzetiségként való számbavétele ill. a többes kötődésű, bizonytalan etnikai hovatartozású népesség nem magyarként való összeírása drasztikusan lecsökkentette az *új határokon kívül maradt* (1910-ben még 3,3 millió) magyarok számát (RÓNAI A. 1938.) (4., 5. ábra).

A két világháború között részben a fent említettek miatt, részben pedig a Kárpátokon túli területekről (Balkán, Ó-Románia, Csehország) való *betelepítés* miatt számottevően csökkent a magyarok aránya a vizsgált területen, párhuzamosan a *szlovákok, románok, szerbek arányának* növekedésével (1. táblázat). A hatalomváltás elsősorban a városok, ezeken belül is a mai dél-szlovákiai városok etnikai összetételének szélsőséges megváltozásában tükröződött (6. ábra). A rurális térségekben az etnikai összetétel csak mesterséges — földreformnak mondott, de *nacionalista* jellegű — (csehszlovák, román, jugoszláv) *állami telepítések* következtében módosult számottevően. Különösen igaz ez az új csehszlovák, román, jugoszláv államhatár közeli területekre, ahol a Magyarországon kívül rekedt magyar etnikumú falusi térséget idegen telepese-falvak láncolatával próbálták fellazítani. Az a tény, hogy ebben az időszakban a Kárpát-medencében élő magyar anyanyelvűek száma mégsem csökkent, hanem a korábbiakhoz hasonló mértékben nőtt, annak volt köszönhető, hogy az új magyar államterületen a főleg szórványokban, nyelvzigetekben, magyar környezetben élő nemzetiségek (elsősorban szlovákok, horvátok, románok) — az anyanyelvet tekintve — egyre rohamosabban asszimilálódtak a magyarságba.

A trianoni békeszerződésben végletekig megalázott, külpolitikailag kényszerpályára került Magyarország területi revíziós vágyait — az oszd meg és uralkodj elve alapján, igaz csak részben — 1938-1941 között elégtették ki. Ekkor a trianoni magyar határokon kívül rekedt magyar lakosságú területek nagyrészt (Dél-Szlovákia, Kárpátalja, Észak-Erdély, Bácska, Baranya, Muravidék) visszacsatolták Magyarországhoz. Mindez persze az 1941-es népszámlálás anyanyelvi adataiban is tükröződött. A magukat magyar anyanyelvűnek vallók száma és aránya jelentősen megnőtt a mindenkorai államhatalom központi településeiben, a városokban, különösen a mai Szlovákia, Kárpátalja és a Vajdaság területén (5., 6. ábra). Ebben a zsidók többségének magyarként való számbavétele és a nyelvváltás mellett a nem magyar telepések, közalkalmazottak elmenekülése és a magyar telepítéspolitika is szerepet játszott.

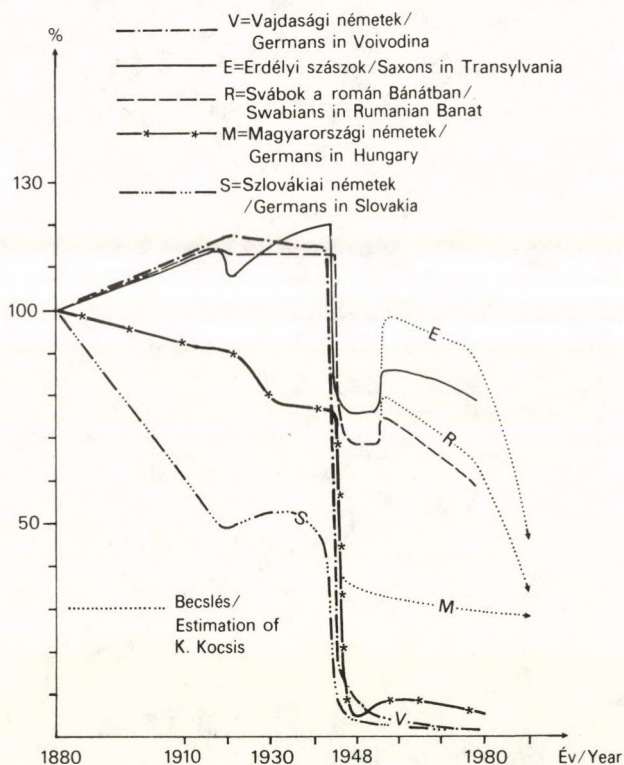
6.ábra Az erdélyi, dél-szlovákiai és vajdasági városok népessége etnikai összetételének változása 1880-1980 között

Figure 6. Change of the ethnic structure of the towns in Transylvania, in South-Slovakia and in Voivodina between 1880-1980

2.táblázat A városi lakosság és a zsidó vallásúak anyanyelvi megoszlása 1880-ban és 1910-ben
Table 2. Distribution of the urban and jewish population by mother tongue in 1880 and 1910

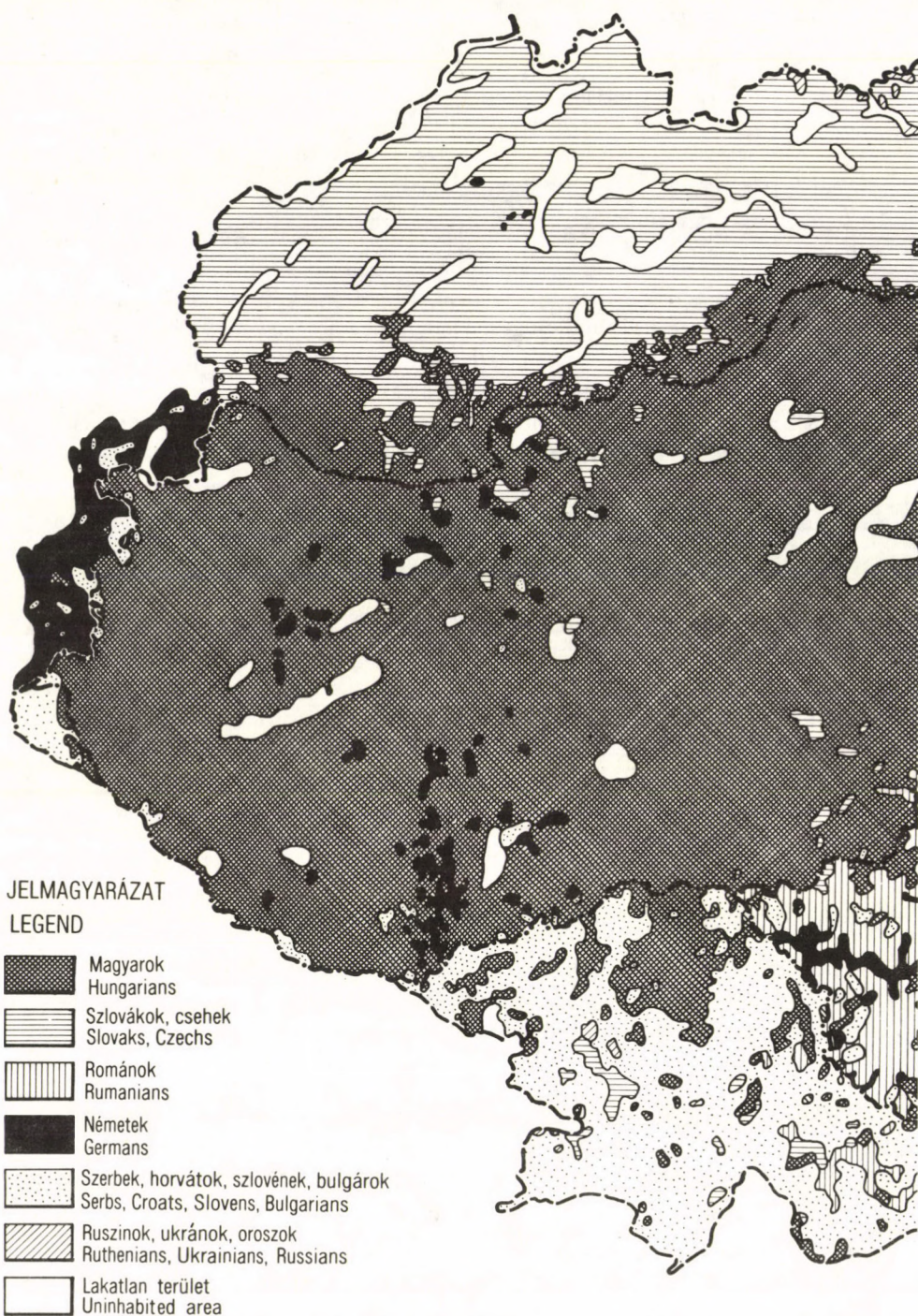
	A városi lakosság anyanyelvi megoszlása Distribution of the urban population by mother tongue			A zsidó vallásúak anyanyelvi megoszlása Distribution of jewish people by mother tongue		
	magyarok hungarians %	németek germans %	egyebek others %	magyarok ungarians %	németek germans %	egyebek others %
1880	64,5	18,3	17,2	57,5	35,0	7,5
1910	72,4	9,9	17,7	75,5	21,8	2,5

A II. világháború végén tömegesen indult meg a német lakosság evakuálása és a Kárpát-medencéből való elmenekülése ill. a mai magyar határokon kívüli területekről a magyaroknak a mai országterületre való tömeges menekülése. A németek száma a vizsgált területen 1941 és 1949 között 1,8 millióról 600 ezerre csökkent. Az elmenekülés, véres retorziók és a kitelepítés miatt a németek Szlovákiából és a Vajdaságból szinte

7.ábra A németek számának változása Szlovákiában, Magyarországon, a romániai Bánátban és a történeti Erdélyben 1880-1980 között

Figure 7. Change of the numbers of the Germans in Slovakia, Hungary, ruman. Banat, historic. Transylvania between 1880-1980

8. ábra A Kárpát-medence etnikai térképe 1980-ban
 Figure 8. Ethnic map of the Carpathian basin (1980)

teljesen eltűntek, míg Magyarországon a német anyanyelvűeknek közel fele szülőföldjén maradhatott. Románia területéről nem volt hivatalos kitelepítés, de az elmenekültekkel és az egészen 1956-ig hazai és szovjet munkatáborokba hurcoltakkal együtt az itt élő svábok és szászok vesztesége így is 40 %-os volt. Tetemes volt a *Magyarországon kívül élő* kárpát-medencei magyarság vesztesége is. A Magyarországra, Csehszországba, Szovjetunió belső területére történő deportálások, a szlovákiai, kárpátaljai szélsőségesen magyarellenés légkör, és nemzetiségi elnyomás miatt a *magyarok száma* a statisztikákban az 1941-beli 3,2 millióról 1949-ben 2,4 millióra csökkent. Az elmúlt négy évtizedben a térség szocialista országaiban a *társadalom és a gazdaság szocialista átszervezése /államosítása, a mezőgazdaság kollektivizálása, a hagyományos — jelentős cselekvési autonómiával rendelkező — paraszti társadalom, zárt etnikai (falu) közösségek felbomlasztása, szétzüllesztése, indokolatlan extenzív iparosítás stb./* hallatlanul megnövelte a népesség térbeli mobilitását és rendkívül nagy — korábbi paraszti — tömegeket kényszerített az egyre inkább eltorzított településrendszer, egyre esztelenebbül megnövelt népességszámú városaiba. Mindez természetesen a többségi, *államalkotó nemzetek városokon belüli arányát, esetleg hegemoniáját növelte* (6. ábra). Sok esetben a városiasítás a városi nemzetiségek erőszakos visszaszorításának céljává is vált. Különösen a stratégiai fekvésű, magyar többségű erdélyi és szlovákiai városok szolgáltak ilyen célpontul. Egyébként pedig a központi települések etnikai összetétele a vonzáskörzeteik etnikai összetételének megfelelően módosult. Az elvándorlás által sújtott, főleg falusi területeken az etnikai térszerkezet vagy nem módosult számottevően, vagy pedig az előrege-déssel párhuzamosan az eredeti nemzetiségi jelleg fokozódott.

A Kárpát-medence országainak 1980 körüli népszámlálásai szerint közel 27 millió lakója volt e régióknak. A népesség *fele* magyarnak, *ötöde* románnak, *hatoda* pedig szlováknak vallotta magát (1. táblázat).

A régió magyarjainak 24 %-a Magyarország határain túl, főleg Erdélyben (2 millió) élt, de jelentős volt számuk Szlovákiában (0,7 millió), Vajdaságban (0,4 millió) és a Kárpátalján (0,2 millió). Az egyre nagyobb ütemben csökkenő létszámú németiség száma 1980-ban becsléseink szerint Erdélyben (349 ezer), Burgenlandban (226 ezer) és Magyarországon (175 ezer) volt a legnagyobb (8. ábra). A románok, szlovákok és a szerbek, horvátok, szlovének 94-98%-a saját állama fennhatósága alatt élt. A magas természetes szaporodású ruszinok több mint 10 %-a viszont Románia és Szlovákia Kárpátaljával határos részein ill. a Vajdaságban van otthon.

Összegzésként megállapítható, hogy a Kárpát-medence jelenlegi etnikai térszerkezte falusi térségekben — a németek által lakott vidékektől eltekintve — lényegében a XVIII. század végétől kezdve meglehetősen kevésbé módosult. A városok évszázadok során kialakult etnikai struktúrája viszont az elmúlt évtizedek *hatalomváltásai, új államhatárok* meghúzása és az extrém népességkoncentrációt megvalósító *urbanizáció* révén — a mindenkori államalkotó nemzetet gyarapítva — többször is gyökeresen átalakult. Az etnikai viszonyok átalakulásában a *politikai események* (háborús veszteségek, bekitelepítések stb.) a társadalomban uralkodó mindenkori eszmerendszer mellett meghatározó szerepet játszottak az egyes etnikumok demográfiai magatartása és a mindenkori

termelőerők kereslete-kínálata közötti feszültséget levezető, szelektív *migrációs folyamatok*.

Az elmúlt évszázad során — az ismert politikai-gazdasági események következtében — a Kárpát-medence nemzetei közül létszámukat leginkább a ruszinok (+ 188 %), szlovákok (+ 151%) és a magyarok (+ 133 %), %-os arányukat pedig a magyarok (+ 4,5 %) és a szlovákok (+ 3,7 %) tudták növelni. A száz évvel ezelőtt még közel 2 milliós kárpát-medencei németiség viszont akkori létszámának közel 2/3-át (- 59 %) elvesztette.

IRODALOM

- ÁCS Z. 1984.: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon - Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 330 p.
- BODOR A. 1914.: Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Stephaneum, Budapest, 65p.
- FÜR L. 1982.: Nemzetiségi kérdés, nemzetiségtudományi kutatások — Valóság 25.1.pp. 34-46.
- HANÁK P. 1984.: Asszimiláció a 19. századi Magyarországon -in: Hanák G. (szerk.): Gólyavári esték, RTV-Minerva, Budapest, pp. 321-329.
- ISBERT, O.A. 1937. Madjarisierung oder Madjarisation — Auslandsdeutsche Volksforschung 1. pp. 406-420.
- JANICS K. 1979.: A hontalanság éve. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború után 1945-48. - Európai Protestáns Magyar Szabadegylet (Bern), München, 321. p.
- JÁSZI O. 1912.: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Grill K., Budapest, 544.p.
- JOÓ R. 1984.: Az etnikai folyamatok és a politikai folyamatok néhány összefüggése — Társadalomkutatás, 1984. 2. pp. 98-105.
- KATUS L. 1982.: Magyarok, nemzetiségek a népszaporulat tükrében — História 4. 4-5. pp. 18-21.
- KNIEZSA I. 1939.: A magyarság és a nemzetiségek - in.: Az ezeréves Magyarország, Pesti Hírlap R.T. Budapest, pp. 91-114.
- KOCSIS K. 1988.: Magyarország nemzetiségi településterületének átalakulása az elmúlt négy évtizedben. Nemzetiségi Ismeretterjesztés 2. (Tudományos Ismeretterjesztő Társulat), Budapest, pp. 17-40.
- KOCSIS K. 1989.: A magyarság-határainkon túl - Élet és Tudomány XLIX. évf. 12-17. számok
- KOCSIS K. 1989.: Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása. Studia Geographica, 6.(KLTE), Debrecen 147.p.
- KOSINSKI, L. 1969: Changes in the ethnic structure in East-Central Europe 1930-1960 - The Geographical Review, 59. 3.pp.388-402
- KOVÁCS A. 1938.: A magyar-tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban — Századok, (Budapest) pp. 561-575.
- MAKKAI L. 1984.: Magyar-román közös mult. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest, 278p.
- RÓNAI A. 1938.: Magyarok elterjedése a Földön — Földrajzi Közlemények LXVI. pp. 83-104.
- RÓNAI A. 1939: Nemzetiségi problémák a Kárpát-medencében Földrajzi Közlemények LXVII. 4. pp. 461-472.
- RÓNAI A. 1943: Az 1918-20. évi közép-európai területrendezés kritikája földrajzi szempontból — Államtudományi Intézet, Budapest 39.p.
- STRAKA, M. 1970: Handbuch der europäischen Volksgruppen. Ethnos 8.- Wilhelm Braummüller, Wien-Stuttgart, 659p.
- SZABÓ J. 1941: A magyarság életrajza. Magyar Történelmi Társulat, Budapest 276p.

TELEKI P. - RÓNAI A. 1937.: The different types of ethnic mixture of population. — Budapest, 30p.

TÖRÖK S. 1973.: Településtörténeti tanulmányok és határproblémák a Kárpát-medencében. Amerikai Magyar Czeh, Astor Park (Florida), 364 p.

Changes in the Ethnic Pattern of the Carpathian Basin during the Last Half of a Millennium

by KÁROLY KOCSIS

The *Carpathian Basin* as a physical geographic and historical region is, perhaps, one of the ethnically most colourful regions in Europe, if not in the World. The area surrounded by the Carpathian mountains in the centre of Europe has been the *home of almost all Central European and South-East European nations* (Hungarians, Rumanians, Slovaks, Germans, Serbians, Croatians, Slovenians, Bulgarians, Czechs, Ruthenians, etc.) for many centuries.

Partly due to this mosaic-like ethnic composition and partly due to the prevailing physical and social environment together with historic events, this area serves one of the best bases for ethnic-geographic research as a result of violent domestic and foreign political conflicts.

Under the term, Carpathian basin, the following administrative and historical regions are meant: *Hungary, Slovakia, Ruthenia* (Transcarpathia), *Transylvania* (including the Partium and Banat), *Voivodina, the Croatian part of Baranya, Slavonia, the Mura Region and Burgenland*.

In the period of time from the 10th century until 1918 the Carpathian basin constituted the *Kingdom of Hungary* in its entirety, moreover the ethnically *Hungarian population* constituted 80% of the total population at the *end of the 15th century*. The majority of the population lived on the plains and the hilly areas and eked out a livelihood from farming, cattle and horse breeding. They inhabited the centre region of the Basin (the area between Pozsony/ Bratislava, Beograd and Ungvár/Uzhgorod) as well as the centre and the eastern parts of Transylvania (*Figure 1*). From the 13th century *Rumanian* and *Ruthenian* shepherds filtered in the country as a slow and gradual process and occupied the eastern and the north eastern slopes of the mountain region, while the *Serbian* refugees, fleeing from the advancing Turkish army settled down on the lower Danube sections and the areas around the Sava river. Moreover in the 12th and 13th centuries *German* (mostly Saxonian) settlers arrived and found homes in the northern, Upper Hungary region (the mining towns and Zips Region) and, in the east, in Transylvania (such as the Brassó/Brasov, the Beszterce/Bistrita region, the Saxonian Land, etc.) and along the western borders in Transdanubia.

The homeland of the *Slovaks* was the Northern Carpathian region, the homeland of the *Croatians* was the South West region of the country (Croatia and Slavonia).

During the ca. 150 years of *Turkish occupation* following the Battle of Mohács (1526) predominantly the Hungarian population was perished, who populated the least protected areas, such as on the plains, the dales and along river courses. By the end of the 17th century the Hungarian population became virtually extinct in the southern and south eastern regions of the Carpathian Basin and was replaced mainly by *Serbian*s fleeing in growing number from Ottoman rule, migrating towards north. Similarly, during the same period *Rumanians* moved in from Wallachia (Oltenia and Muntenia), partly on their own accord and partly recruited as serfs by the Hungarian landlords and the Hungarian nobility.

By the 18th century, following the Turkish occupation a combination of *spontaneous migration* and *deliberate colonization* policies applied by the state (Hapsburgs) and the nobility, the ethnic composition of the population in the area changed quite drastically. It was not only the total ratio of the *Hungarian population* (a ratio of 80 % at the end of the 15th century against 29 % in 1787) (*Figure 2.*), but also the actual territory, occupied by Hungarians was substantially reduced (*Figure 3*). People from the mountainous regions (Rumanians, Ruthenians, and Slovaks), who suffered to a lesser extent during the wars fought, moved down and settled in the unpopulated fertile plains and hilly regions in large numbers. As a result of colonization during the 18th century Germans originating from Southern Germany, settled down in the Bácska, Baranya and Tolna regions, in the hilly territories of Pannonia and around Buda.

In the course of international migration the available land for cultivation purposes was greatly extended, the Hungarian population, substantially reduced in numbers, amaged to repopulate the centre areas of the country (along the Danube and the Tisa rivers) taking over the area from ethnic population. The Transylvanian region (Mezőség/Cimpia, the Maros/Mures Valley and the region around Kolozsvár/Cluj, etc.), previously of Hungarian character was not possible to resettle entirely by Hungarian population, which as a consequence, became a minority population of 30% due to the pressures of unhindered immigration of the Rumanian population.

By 1789 the ratio of the *foreign population* who settled in from areas outside the country (Germans, Rumanians, Serbians, Ruthenians, etc.) constituted some 35% of the *total population* of eight millions within the area of the Carpathian Basin.

In the following hundred years, up till 1880 the number of Hungarian population increased by over four millions, due to the very favurable physical conditions provided by the central plain area for agricultural production. Due to the fact that these areas could well support a larger population, due to the higher birth rate of the Hungarian population, due to the knowledge that they were consituting the dominant population of the founder state and due to the greater assimilating powers of the Hungarian population over others, as a net result, the ratio of Hungarians against the total population exceeded 46% (O. JÁSZI, 1912) (*Table 1.*).

Linguistic homogenization of those areas populated by Hungarians took place to a substantial extent due to increased assimilation over the Croats, Serbians and Slovaks who formed linguistic pockets (particularly, for example in the Pannonian and the Northern Highland regions).

During the first such census ever held also surveying language/mother tongue preferences (held in 1880) of the total of 13.7 million people living in the area, 6.4 millions nominated *Hungarian* as their mother tongue. The *Rumanians*, at this point in time, were represented by a population of 2.4 millions, the *German* population was found to be 1.9 millions, the *Slovakian* population 1.7 millions. The unexpected sudden increase in the size of the German speaking population during the 19th century was, in essence, due to the German speaking *jewish population* settling in the country from Galicia (West-Ukraine) (cf. 243 000 in 1840 and 638 000 Jews in 1880).

The last Hungarian census covering the entire Carpathian Basin was held in 1910, preceeded by three decades of the *emergence of capitalism in Hungary* and the rapid rate of modernisation of the economy, considng with the celebratation of the millenium of the foundation of Hungarian State (1896). Figures revealed that the *Hungarian population grew to a very substantial extent* (Table 1, Figures 4 and 5). This spectacular increase in the ethnically Hungarian population, contrary to the propaganda proclaimed by the neighbouring countries, was due, not so much to the forced Hungarianisation of the population but was rather due to the higher rate of natural population increase of the Hungarians and to the lower intensity the of out migration of the Hungarian population. Moreover *natural assimilation* of the Jewish, German and the Urban population in general played an important role, where this assimilation was related to attempts made to raise social status of the individual and families who endeavoured to become Hungarians (ISBERT, D.A. 1937 and HANÁK, P. 1984). In the cities, more specifically in the capital, Budapest, large masses (particularly Germans and Jews) became Hungarian speaking citizens in a very short span of time (Table 2, Figure 6). The decreasing numbers of German speaking population and their naturalization was most spectacular in the territories of Slovakia and Hungary, in the townships in Szepes/Zips and its vicinity (Figure 7).

The events following *World War 1* and the *Peace Treaty of Trianon* (4th June, 1920) reversed the previous trends of Hungarianisation in those regions which were detached from the mainland of Hungary. The *fleeing* and repatriation of 350 000 *Hungarians* to a Hungarian state reduced in area to 93 000 km, the registration of the Hungarian speaking Jews and many of the Hungarian speaking gipsies as national minorities, the registration of people with dual bonds and alligeance with uncertain ethnic links as non-Hungarian citizens reduced the official *number of Hungarians living outside the newly established borders* quite drastically (3.3 millions in 1910, RÓNAI, A., 1938) (Figures 4 and 5). Partly for the reasons mentioned above and partly due to resettlement of people from outside the Carpathian region (from the Balkans, Old-Rumania and Bohemia), the ratio of the Hungarian population had decreased significantly, with a corresponding increase of Slovakian, Rumanian and Serbian population between the two

world wars (*Table 1.*). The take-over of power was reflected, particularly, in the townships, with respect to the ethnic composition of the population (*Figure 6*). In the rural areas the ethnic composition of the population changed significantly only in those instances where artificial, *state instituted resettlement policies* were enforced under the pretext of land-reform, in actual fact nationalistic in character (in Czechoslovakia, Rumania and Yugoslavia). This was particularly applicable to the border regions of Czechoslovakia, Rumania and Yugoslavia, where attempts were made to dilute the rural regions inhabited by Hungarians outside the borders of the Hungarian state by establishing of a string of new villages populated by Czechs, Slovaks, Rumanians, Serbians, trapped outside these state borders. The fact that in this period of time the number of the Hungarian speaking people did not declined, but continued to increase at the previous rate was the consequence of the rapid rate of assimilation of the national minorities of Hungary living in clustere, forming linguistic islands (mostly Slovaks, Croatians and Rumanians) with respect to their preferred/mother tongues.

Hungary was very much humiliated by the Peace Treaty of Trianon and its foreign policy was under compulsion. Finally Hungary's territorial claims were partly satisfied in the period between 1938 and 1941. At this time the greater part of the areas populated by Hungarians trapped outside the borders, were returned to Hungary (such as Southern Slovakia, Ruthenia, Northern Transylvania, Bácska, Baranya and the Mura regions). Of course, this was reflected in the data generated in the census held in 1941 with respect to the population's mother tongue. The number and the proportion of people claimed to speak Hungarian as their mother tongue had increased significantly in the settlements and towns, particularly those which were and/or became administrative centres, particularly in today's Slovakia, Ruthenia, and Croatia (*Figures 5 and 6*). Apart from the fact that at this time the majority of the Jewish population was accounted for as Hungarians, this was also due to migration of the non-Hungarian population and the resettling of Hungarians in the areas as a matter of Hungarian policy.

After World War 2 masses of the German population were evacuated or escaped from the Carpathian Basin and concurrently, large masses of Hungarians migrated to Hungary from outside the new state borders. Between 1941 and 1949 the German population decreased from 1.8 millions to 600 000. Due to violent retorsions, escapes and forced displacements employed. Consequently almost the entire German population disappeared from Slovakia and Voivodina, while in Hungary almost 50 % of the German population was allowed to remain in their homeland. Although Rumania no sanctioned forced displacement took place officially still, the number of people elected to emigrate and those taken to domestic and Soviet labour camps before 1956 reduced the Swabian and the Saxonian population Rumania by 40%.

The loss of Hungarian population living in the Carpathian Basin outside the new borders of Hungary was also quite substantial. Deportation of people to Hungary, to Bohemia and to the internal areas of the Soviet Union, the anti-Hungarian attitudes of the extremists in Slovakia and in Ruthenia and the oppression of Hungarian minorities made the numbers of Hungarian to drop from 3.2 millions in 1941 to 2.4 millions in 1949,

statistically speaking. During the last four decades in the socialist countries of the region the *reorganization of society and the economy to a socialist base* (nationalizations, the collectivisation of agriculture, the destruction of the traditional peasant societies, which formerly possessed a significant degree of autonomy, the disintegration of the enclosed ethnic (village) communities, their disintegration and disorganization, unreasonably extensive industrialization processes, etc.) increased the spatial mobility of the population immensely, of the earlier peasant masses, and forced them to live in an ever more distorted system of settlements and townships with more than unreasonably increased population. Naturally all these events *increased the proportion of the ethnic majorities in the townships* at the expense of the minorities, perhaps, allowing the exercise of their hegemony over the minority groups (*Figure 6*). In many instances urbanisation was also aimed at to decrease the proportions of the ethnic minorities in these settlements. This held true especially in cases of strategically situated towns of Transylvania and Slovakia with Hungarian population constituting the majority. In other instances the ethnic composition of the centrally situated settlements became modified to reflect the composition of the surrounding area in its vicinity. The loss of population was reflected in rural areas the most due to immigration processes, yet in other instances the ethnic composition of the settlements remained unchanged or their ethnic features were strengthened by the ageing population.

According to the censuses conducted in the countries of the Carpathian Basin around 1980, the population of the region was 27 millions, 50 % of the population claimed to be *Hungarian*, one fifth *Rumanian* and one sixth *Slovak* (*Table 1.*).

24 % of the Hungarians lived outside the borders of Hungary, mostly in Transylvania (2 millions), a significant number of Hungarians lived in Slovakia (0,7 millions), in Voivodina (0,4 millions) and Ruthenia (0,2 millions). The number of Germans counted decreased rapidly and according to 1980 estimates the numbers were 349 000 in Transylvania, 226 000 in Burgenland and 175 000 in Hungary as the most important groups (*Figure 8*).

94-98% of the Rumanians, Slovaks, Serbians, Croatians, Slovenians live their own national states, while 10% of Ruthenians of high birth rates live in Rumania and Slovakia, in areas along the Ukrainian border as well as in Voivodina.

In summing up it may be concluded that in the rural areas of the Carpathian Basin the present ethnic composition, with the exception of areas populated by Germans, has changed little since the end of the 18th century. However, the *changes of power* in the past decades and the *new border lines* drawn, resulted in *concentration of the population in urban centres* invariably favouring the major ethnic group of the state concerned and, hence, the traditional ethnic structure of cities and towns changed several times in the period covered. Ethnic developments have been influenced by *political events* (wartime losses, resettlements, forced displacements, etc.), by the system of ideologies of the times as well as by the *demographic attitudes* of the various ethnic groups, together with the selective *migration processes* that took place in aid to eliminate the imbalance between supply and demand of production resources, labour, which, overall, decreased tensions.

During the last hundred years, due to well know political and economic developments that took place, the number of people inhabit the Carpathian Basin increased, the Ruthenians by 188%, the Slovaks by 151%, the Hungarians by 133 %, while the ratio of Hungarians grew in proportion to the total by + 3,7% and the Slovaks also by 3,7%. However, the proportion of Germans, which numbered almost 2 millions a hundred year ago fell amost two thirds (- 59%).

A posztfordizmus hatása a nagyvárosok társadalmára

KOVÁCS ZOLTÁN

Az elmúlt másfél évtized látványos gazdasági szerkezetváltása Nyugat-Európa és Észak-Amerika fejlett ipari országaiban - az eltérő földrajzi, történelmi feltételek ellenére - hasonló módon ment végbe, és sok tekintetben hasonló társadalmi jelenségeket eredményezett. A világgazdasági korszakváltás néven ismert világméretű gazdasági átrendeződés során korábban dinamikusnak számító térségek fejlődése lassult le, miközben a perifériákon csoda számba menő fellendülés ment végbe. Ezek a változások újra formálták a nyugati társadalmak képét is, s miközben társadalmi rétegek tűntek el, vagy veszítettek korábbi gazdasági, -politikai súlyukból, addig új rétegek tűntek fel a társadalmi arénában.

Az említett változások jelentős része földrajzilag a városokhoz kötődött, illetve a városi szintéren volt a leginkább nyomon követhető, ami szintén nem véletlen.

Az ugyanis nyilvánvaló, hogy egyes városok véglegesnek tűnő hanyatlása, mások újjáéledése, sőt soha nem tapasztalt virágzása éppúgy a világgazdaságban végbemenő változásokkal áll összefüggésben mint a lepusztult belvárosok újjáéledése, az új középosztály, a yuppiek megjelenése, vagy a modernizmust felváltó új ízlésvilág a posztmodernizmus gyors térhódítása a művészetekben és a divatban.

Egyszóval a világ nagyvárosai jó terepet kínálnak ahhoz, hogy nyomon követhessük mindazokat a társadalmi folyamatokat amelyek a fejlett ipari országokban ma zajlanak, s képet alkothassunk arról, milyen új társadalmi jelenségek előtt áll hazánk a Nyugat-Európába vezető úton, a szerkezetváltás szülte kényszerítő körülmények között.

A fordizmustól a rugalmas tőkeakkumulációig

A közhiedelemmel ellentétben a közelmúlt világméretű gazdasági átrendeződésnek hátterében nem egyszerűen egyes iparágak vagy technológiák hanyatlása, mások felemelkedése áll, hanem egy olyan "globális elmozdulás" (P.DICKEN 1986.) amelyben az ipari kapitalizmus egy új szakasza veszi kezdetét, s működéséhez új, a korábbinál kedvezőbb feltételeket kínáló földrajzi régiókat keres. A korábbi *fordizmusnak* elnevezett időszakkal szemben megkülönböztetésül ezt az új korszakot szokták *posztfordizmus* időszakának is nevezni.

A *fordizmus* szülőháza Észak-Amerika, innen terjedt szét világszerte századunk első évtizedétől kezdődően. Ez a termelési rendszer szülőatyjáról *Henry Fordról* (1863-1947) kapta a nevét, aki autógyáraiban a futószalag rendszer bevezetésével elsőként hozta létre a modern tömegtermelést. 1914-ben bevezette az 5\$-os és nyolc órás munkanapokat, s az üzemében foglalkoztatottaknak un.profitrészesedést fizetett, ezzel közvetlenül is érdekeltté téve őket a jobb termelési eredmények elérésében. Munkaszervezési és bérezési módszerei a munkaintenzitás nagyfokú növekedését eredményezték, s ezzel egész generációk példaképévé és a XX. századi kapitalista fejlődés névadójává vált (HARVEY,D.1987.).

A futószalag technológián alapuló fordí típusú tömegtermelés kivált olyan feldolgozóipari ágazatokban ért el kiugró sikereket, mint pl. az autógyártás, híradástechnika, melyek különösen alkalmasnak bizonyultak futószalag technológiák bevezetésére, valamint a termékek világ méretű standardizálására.

Földrajzilag a fordí termelési rendszer *nagy ipari agglomerációk* kialakulásához vezetett (pl.az USA-ban az atlanti partvidéktől a Nagy-tavakig terjedő övezet, vagy Európában a Közép-Angliától a Ruhr vidékig húzódó magterület). A termelés és a tőke igen jelentős része ezekbe a centrum régiókba összpontosult, ahonnan az innováció és a korszerűtlen technológia fokozatosan a perifériák felé áramlott.

A fordí modell fejlődése 1973-ig kisebb-nagyobb válságperiódusoktól eltekintve töretlennek bizonyult, s különösen a II. világháborút követő időszaka során ért el jelentős gazdasági és szociálpolitikai sikereket. Így hozzá fűződik, a világháború utáni tartós konjunktúra eredményeként, a *jóléti állam* eszméjének megvalósítása, amely a tömegtermelés mellett már a tömegfogyasztás előnyeit is biztosította a társadalom széles rétegei számára.

A fogyasztói társadalom lendületes fejlődésében az 1973-as olajsokk és az azt követő recesszió hozta az első igazi változást. Az azóta eltelt időszakot a fordí tömegtermelés visszaszorulása ugyanakkor más kevésbé merev, technológiai és intézményi szempontból egyaránt rugalmasabb gazdasági tevékenységi formák előtérbe kerülése jellemez. Ezt az új típusú kapitalizmust szokták találóan *rugalmas tőkeakkumulációs* rendszernek, másnéven *posztfordizmusnak* nevezni.

Nehezíti a világ gazdasági szerkezetváltás igazi arcának felismerését, hogy a régi, fordí típusú termelés még ma sem tűnt le teljesen az iparilag fejlett országokban, és sok helyen keveredik az új rugalmas rendszerrel.

A posztfordizmus általános jellemzői

Az utóbbi egy-másfél évtizedben a fejlett kapitalizmus gazdasági rendszerváltását a földrajz mint tudjuk a régi iparvidékek válságaként és új, nagy erejű gazdasági régiók kibontakozásaként értékelte. Ez igazából a tőkének egy lavinaszerű menekülése volt a

tradicionális ipari régiókból (pl. Ohio-völgy, Midland, Ruhr-vidék) új, addig perifériusnak számító térségek felé (pl. Kalifornia, Dél-Franciaország, Közép-Olaszország).

Minthogy a depresszió sújtotta és a posztfordi fellendülés előnyeit élvező területek között klimatikusan is számottevő különbség mutatkozott, ezért előbbit a találó *hóövezet* (snowbelt), utóbbit a *napfényövezet* (sunbelt) elnevezéssel illette a szakirodalom.

A napfényzóna viharos gyorsaságú fellendülésében a csúcstechnológia, mindenképp a számítógépek és a kompjuterizált technológiák elterjedése volt a legszámottevőbb tényező.

Az új típusú rugalmas tőkeakkumuláció lényegében három gazdasági szektorra támaszkodik, ezek: 1./ a csúcstechnológiai iparágak (pl. biotechnológia, mikroelektronika) és a hozzájuk kapcsolódó kutató-fejlesztő ágazatok, 2./ a szolgáltató szektor, kivált a pénzügyi szolgáltatások, 3./ a tervezés orientált kézműipar (SCOTT A.J. 1988.). Az új korszakot a kis és közepes méretű vállalkozások súlyának a növekedése jellemzi, ahol a végtermék tervezése és gyártása - az ilyen szempontból meglehetősen merevnek bizonyult tömegtermeléssel szemben - már sokkal rugalmasabb módon megy végbe.

Szintén a növekvő rugalmasságnak tudható be, hogy az új típusú vállalkozások földrajzi értelemben sem annyira helyhezköttetek, merevek mint korábban, s képesek igen rövid idő alatt kivonulni egy piacról, illetve meghódítani egy másikat.

Az ipartelepítés hagyományos telephelyelméletei a nagyfokú rugalmasság következtében a posztfordi fejlődési szakaszban már sok tekintetben alkalmazhatatlanok. Olyan, az ipartelepítés korábbi hajtóerejének számító tényezők, mint például a nyersanyag és energia vagy a szakmunkásgárda megléte teljesen elveszítették jelentőségüket. Sőt a hagyományos iparterületek öntudatos, jól szervezett munkásságukkal zsúfolt és szennyezett környezetükkel éppen taszítólag hatnak az új típusú üzleti vállalkozásokra.

A posztfordi vállalkozások térbeli mozgékonyasága nagyfokú divatérzékenységgel is párosul. Kimutatták például, hogy ugyanazon textilruházati termék átfutási ideje napjainkban csupán fele, harmada a két évtizeddel ezelőttihez viszonyítva. Önmagában ez a tény is jelzi a társadalom oldaláról a kisszériás, egyedi tervezésű termékek, fogyasztási cikkek iránt megnyilvánuló nagy keresletet.

A posztfordi típusú vállalatok földrajzi és üzleti rugalmassága ellenére ez a termelési rendszer sem tekinthető egy szervezetlen, kaotikus rendszernek, sőt a fogyasztópiac és a termelés összehangoltságát tekintve még szervezettebb is elődeinél.

Ezt a magasabb szintű szervezettséget lényegében két újonnan alkalmazott üzleti stratégiával éri el, az egyik az *információtechnológia* fejlődése révén a naprakész információ birtoklása, a másik új pénzügyi rendszerek, u.n. *pénzügyi konglomerátumok* létrehozása (HARVEY, D. 1987.)

Ez a fejlett tőkés országokból kiinduló és globális méretűvé növekvő gazdasági korszakváltás kihatással volt az élet szinte minden területére.

Igy *politikai* téren a szocializmus eszméjének háttérbe szorulását, valamint a Reagan és Thatcher nevével fémjelzett neo-konzervatív politika jelentős térhódítását eredményezte. Ez a fajta politika a gazdasági szférában a tervezés helyett a szigorú

benemavatkozás és a piaci törvények korlátlan uralmát deklarálta, ami kedvezett a rugalmas tőkeakkumuláció megerősödésének.

A posztfordizmus *társadalmi* szempontból is lényeges változásokat hozott, s a fordizmus merev osztályszerkezetét finoman rétegzett társadalommá alakította át. A korszerű technológiák a korábbi szűken képzett, de jól szervezett nagyipari szakmunkásgárda helyett a piaci változásokhoz jobban alkalmazkodni tudó, iskolázott, átképezhető munkaerőt igényelt. Ugyancsak megnőtt a kereslet a munkaerőpiacon a részmunkaidős vagy ideiglenes alkalmazottak, a nők és bevándorlók iránt (SAYER, A.1989.).

A *kultúra* vonatkozásában a fordii tömegtermelés korszakát a modernizmus rideg funkcionalista szemléletmódja jellemezte. Az 1970-es évek végétől kezdve a művészeteket (kivált az építészetet) és a divat világát is egyre inkább áthatotta a posztmodernizmus ízlésrendszere, amely lázadva a modernizmus merevsége és szigorúsága ellen inkább játékos, pluralista sőt egy kissé szizofrén is.

Láthatjuk tehát, hogy a fordizmusból a posztfordizmusba való átmenet nem egyszerűen csak egy ipari szerkezetváltás volt, hanem olyan a gazdaságban mélyen gyökerező politikai, társadalmi, kulturális, szemléletmódbeli stb. átalakulás is, aminek eredményeként új típusú társadalmi rétegek jöttek létre, melyek a korábitól eltérő helyen és módon dolgoznak, élnek és gondolkodnak.

Földrajzilag a korszakváltás a már említett globális elmozdulások mellett regionális és mikroszintű következményekkel is járt. Ilyennek tekinthetők a regionális fejlődés egyre növekvő aránytalanságai (pl. Angliában az M4 folyosó növekvő gazdasági dominanciája) vagy a szuburbanizációs folyamat csillapodása, a városközpontok újbóli felfedezése.

E szelektív fejlődés hátterében részben az állt, hogy az új tőkeakkumulációs rendszer megjelenésével egy kiélezett verseny indult meg az egyes régiók és városok között a tőke és innováció minnél nagyobb mértékű meghódításáért. A kedvezőbb üzleti klíma megteremtésének ez a kényszere kedvezmények és garanciák biztosítására ösztönözte a helyi hatóságokat, akik közkölségen olyan beruházásokat valósítottak meg, melyek vonzólag hatottak a nemzetközi és hazai tőkére, a gazdag vállalkozói és fogyasztói rétegekre, valamint az új típusú munkaerőre (pl. üzlet és kereskedelmi központok, pihenő-szórakoztató centrumok).

Mindez a városhálózaton és magán a városokon belül is új irányba mozgatta a fejlesztéshez szükséges tőkét. Ennek eredményeként a tőke dekoncentrációs elmozdulását követően végbement a gazdaság kiáramlása a városi agglomerációk közötti térbe, majd a korábban pusztulásnak indult belvárosi területek, leromlott kikötői és iparnegyedek ismételt felvirágzásának lehettünk tanúi, melyet másnéven *dzsentrifikációnak* nevezünk.

A dzsentrifikáció a közhiedelemmel ellentétben egy rendkívül sokrétű társadalmi folyamat, s mivel e kötet egyik tanulmánya éppen az eddigi hazai tapasztalatokat vizsgálja (Cséfalvay-Pomázi), nem árt ha kissé közelebről is megismerkedünk ennek lényegével.

A posztfordizmus városföldrajzi következménye: a dzsentifikáció

A dzsentifikációról az 1970-es évek végén, 80-as évek elején jelentek meg az első nagyobb lélegzetű tanulmányok a fejlett országokban, főként geográfusok, városszociológusok tollából. Azóta a téma irodalma könyvtárnira duzzadt. (SHORT, J. 1989., SMITH, N. 1982., SMITH, N. - WILLIAMS, P. 1986.)

Sajnos a hazai szak és napi sajtóban eddig elég kevés információ látott napvilágot ezzel kapcsolatosan. Kivételt jelent a közkezdvelt lakberendezési folyóirat, amely fényképekkel gazdagon illusztrált cikkében imígyen hívja fel a figyelmet egy a fejlett tőkés országokban már jó évtizede terjedő építészeti divatra: "...Az ipar és a gazdaság sok egyéb ágazata - miután gyorsan fejlődik, terjeszkedik vagy alapvetően át is alakul - számos kisebb-nagyobb régi üzemépületet hagy el a nagyvárosokban, mert másutt, kijebb építkeznek, rendezkednek be. Az ódon falakat azelőtt rendre ledöntötték, a telket értékesítették. Manapság jószemű építésszek, tehetséges tervezők, a régiség általános fölértékelődésének hatására, itt is, ott is kívül-belül helyreállítják és valami új rendeltetéshez igazítják az addig barátságstalannak hitt munka- és raktártermeket. Az új rendeltetés igen gyakran a lakás". (Lakáskultúra 1990/1.)

A városföldrajzban nyilván kevésbé jártas szerző akaratlanul is a dzsentifikáció lényegére tapintott rá cikkében.

Magát a folyamatot legegyszerűbben úgy foglalhatnánk össze, hogy a dzsentrisedés (rossz magyarsággal elurasodás) során a korábban leromlásnak indult és a középosztály által az 1950-es és 60-as években elhagyott slumosodó belvárosi részekre, illetve hagyományos iparnegyedekre egyre nagyobb számban költöznek be a posztfordi gazdaság sikerein megizmosodott újkazdag értelmiségi, -menedzseri réteg tagjai. A lakosságcsere egyben az adott terület fizikai megújulásával, a lakókörnyezet szemmel látható gyors javulásával, a városrész státusának emelkedésével is jár.

A dzsentifikáció tehát valójában a lakóhelyi szegregációnak olyan módja, amikor egy új dinamikus társadalmi réteg benyomul egy korábban elhagyott vagy alacsonyabb státusú réteg által lakott területre, és fokozatosan kiszorítja onnan az eredeti lakosságot. Ehhez kényszerítő eszközként a lakás és ingatlanpiac szolgál, rohamosan növekvő, a helybeliek számára előbb-utóbb megfizethetetlen áraival.

A dzsentifikációhoz ezek szerint két dolog szükséges, egyrészt egy lepusztuló félben levő vagy elhagyatott iparterület, amely földrajzi helyzeténél fogva elég vonzó, másrészt egy tőkeerős dzsentri réteg, amely a kérdéses területet megszállhatja, a folyamatot elindíthatja.

A dzsentrisedő területek közös jellemzője, hogy a városközpont közelében, gyakran annak tözsomszédtségében (London-dokknegyed, New York-Harlem stb.) helyezkednek el, ami lényegében a lakóhely-munkahely közeledésének tekinthető, lévén a beköltözők zöme a központi üzletnegyed (CBD) ingázója.

Ugyancsak gyakori jelenség a fő szállítási útvonalak megváltozása és a konténeres technológiák bevezetése nyomán jelentőségüket veszített kikötők (Liverpool, Sidney, Baltimore stb.) dzsentrisedése is.

A folyamat másik alapfeltételét jelentő tőkeerős, mobilis társadalmi réteget a posztfordizmus termeli ki. E fehérgalléros "dzsentri" réteg tagjait az angol-amerikai szleng egyszerűen csak *yuppie*-nak hívja, ami a 'young upwardly mobile professional person' rövidítéséből származik, s a társadalmi ranglétrán gyorsan fölfelé törő fiatal-emberre utal.

A yuppiek többsége magasan iskolázott, gyermektelen házaspár vagy egyedülálló személy, akiknek jelentős része az üzleti és pénzügyi szolgáltatásokban, az információs szektorban, a bank-, hitel és biztosító életben vagy a divatiparban dolgozik.

A yuppiek nemcsak lakóhelyileg, de életmód, divat, nyelvhasználat, egyszerűen életstílus tekintetében is elkülönülnek a társadalom többi tagjától, jóllehet önmagukban véve sem egy homogén társadalmi csoportról van szó. A társadalom egészéhez képest viszonylag felülreprezentáltak körükben a férfiak, a bankmenedzserek, a művészek, a homoszexuálisok, a környezetvédők és a vegetáriánusok stb. Ennek megfelelően egy dzsentrisedett területen belül különféle csoportjaik térbelileg elkülönülve, sajátos szimbólumaik révén egy *jól megkülönböztethető társadalmi miliőt* hoznak létre pl. karrier orientált miliő, technokrata-liberális miliő, alternatív baloldali miliő stb. Mindez érthetően rányomja a bélyegét a városképre is. Arra, hogy mely csoportjuk adott újra életet egy városrésznek könnyen rájöhettünk az épületek külső festéséből, díszítéséről, az utcákon parkoló kocsik típusából, az alternatív élelmiszer üzletek vagy a pénzkiadó automaták jellegéből és gyakoriságából.

A dzsentrifikáció mélyebb társadalmi-gazdasági háttéréről, a résztvevő társadalmi csoportok összetételéről számos példa értékű esettanulmány készült szerte a világon (JACKSON,P.1985., LEY,D.1986.).

Ezek kivétel nélkül azt bizonyítják, hogy a dzsentrifikáció esetében nem egyszerűen egy népességinvázióról van szó, hanem sokkal inkább a tőkének egy új típusú koncentrációs folyamatáról. Ez a tőkekoncentráció valamint a gazdasági korszakváltás készítette társadalmi struktúraváltás együttesen eredményezi a dzsentrisedést. Ennek érzékeltetésére érdemes egy példát külön is megvizsgálni.

A *londoni dokknegyed* revitalizációja 1981-ben a London Dockland Development Corporation (LDDC) megalapításával vette kezdetét. A mintegy 20 km² kiterjedésű terület hajdani virágzását az ipari forradalomnak köszönhette, jelentősége azonban a fordí tömegtermelés nyersanyagigényes iparágainak visszaszorulásával, valamint a konténeres szállítás bevezetésével századunk közepétől egyre csökkent. Ez a folyamat az 1960-as évektől kezdve a dokkok bezárásához, a kikötői ipar fokozatos leépüléséhez vezetett, ami együtt járt a terület rohamos fizikai és társadalmi hanyatlásával is.

Az LDDC startégiájának lényege az volt, hogy állami pénzforrásokkal, adókedvezménnyel, hatalmas reklámhadjárral felkeltse a brit és a nemzetközi tőke figyelmét

e terület iránt. 1981 és 1986 között pénzalapjainak 77%-át költötte kisajátításra, földvásárlásra, a terület megtisztítására továbbá egy vonzóbb image kialakításra.

Az elmúlt tíz év káprázatos fejlődésének eredményeként mára egy luxuskörnyezet jött létre, amely a lakófunkción kívül irodaházaival, bevásárló és szórakoztató központjaival nemcsak munkahelyeket kínál a helybelieknek de csodaszámba menő látványosságaival turisták ezreit vonzza.

A terület fekvése igen kedvező, külön kéregvasút kapcsolja a City-hez, de emellett saját repülőtérrel is rendelkezik.

Az 1988 végén nyilvánosságra hozott adatok tanúsága szerint az addig beruházásra került állami és magántőke aránya 1:10-hez volt, ami felülmúlta a legmerészebb elképzeléseket is. Azóta az állami finanszírozású beruházások aránya gyakorlatilag minimálisra csökkent, a fináncióke gépezete beindult.

És nálunk ?

A posztfordi fejlődés hazai kilátásait elemezve egy napfényövezet esetleges kialakulásával kapcsolatban már számos elképzelés látott napvilágot (ENYEDI GY.1990., ZOLTÁN Z.1986.), ezzel itt nem kívánunk részletesebben foglalkozni.

Annyi bizonyos, hogy a távlati területfejlesztési politika kidolgozásánál várhatóan a "minden áron homogenizálni" alapelv helyét átveszi a "szabadon fejlődni hagyni" koncepció. Ilyen helyzetben nem nehéz előre megjósolni, hogy *Budapest szerepe mint innovációs tökecentrum a Közép-európai térségben a jelenleginél jóval jelentősebb lesz.* Budapest tűnik az egyedüli lehetséges központnak hazánkban, amely méreténél, viszonylag fejlett infrastruktúrájánál fogva befogadója és továbbközvetítője lehet az országba érkező külföldi tőkének és modern technológiának. A kérdés ma az, sikerül-e élnünk a kínálkozó lehetőséggel, s az évszázad végére egy a tőke nemzetközi áramába szervesen illeszkedő modern metropolist létrehoznunk.

A dzsentrifikációra vonatkozó nemzetközi tapasztalatok már több konkrét tanulással is szolgálnak számunkra, minthogy hazánk is bővíben van a lepusztult, rekonstrukcióra szoruló városrészeknek, melyek köre a nehézipari "szocialista" városainkkal várhatóan tovább bővül majd.

A budapesti Erzsébetváros (VII.ker.) rekonstrukciója kapcsán több szerző egy szocialista típusú "irányított dzsentrifikáció"-t vél felfedezni (CSÉFALVAY-POMÁZI tanulmánya).

A valóságban e folyamatnak csak annyiban van köze a dzsentrifikációhoz, amennyiben egy részleges népességcserével együttjáró lakásrekonstrukcióról van szó.

Ezzel kapcsolatos aggályaink a következők:

- A felújított terület túlságosan kicsi ahhoz, hogy a lakásárakban is jól visszatükröződő hatása lenne (KOVÁCS Z. 1989.).

- A rekonstrukció eddig tisztán magyar és tisztán állami forrásból történt, ennek is köszönhetette gyors kifulladását.

- A beköltözők zöme nem valamiféle új réteghez, hanem a Kádár korszak jól ismert ötvenes hivatalnok rétegéhez köthető, akik sem kozmopolita életstílus, sem iskolázottság tekintetében nem hasonlíthatók a nyugati yuppiekhoz.

Ahhoz, hogy a főváros belső, túlnyomórészt a XIX. század végén spekulációs módon épített lakónegyedeit revitalizálni lehessen, több dolognak is teljesülnie kell. A fő probléma jelen pillanatban nem is annyira a tőkeerős középosztály hiánya, hanem a felújításhoz szükséges pénzé.

A Bécs-Budapest világkiállítás nyilvánvalóan fokozza majd a főváros - idegenforgalom és üzleti tevékenység szempontjából legértékesebb - belső területei iránti érdeklődést. Ez jó lehetőséget kínál a még mindig jelentős számú foghíjtelkek eltüntetésére, a lakóházak minőségi szanálására, átalakítására.

Jelen pillanatban, mint a gazdaság annyi más területén a külföldi tőke részvétele okozza a legnagyobb vitát (CSÉFALVAY Z.1989., KOVÁCS,Z.1990).

Véleményünk szerint a hazai magánszféra még meglehetősen gyenge egy ilyen méretű feladat megoldásához, így szinte elkerülhetetlennek látszik a pesti belváros egyes részeinek áruba bocsájtása. A nemzetközi példákat is figyelembe véve, a belváros rentábilis újjáépítésének jelenleg egy olyan módja kínálkozik, amely hatalmas deficit nélkül rövid idő alatt jelentős sikereket hozna, s *ez az állami pénzen serkentett magán és külföldi tőkeberuházáson alapul.*

Ez nyilván a *dzsentifikáció* fölerősödését vonná magával ami ellen nem érdemes hadakozni, sőt inkább serkenteni kell. Hiszen csak így válhat a városrekonstrukció nyereséges vállalkozássá, ami más szociális célokra fordítható megtakarítást, nyereséget hoz a költségvetés számára. Emellett egy finoman rétegzett társadalomban az egyes csoportok igénylik azt a fajta lakóhelyi elkülönülést, amelyet a dzsentifikáció jelent.

IRODALOM

CSÉFALVAY Z.1989: Jöjjenek az újjgazdagok?, Magyar Napló, december 8.p.14.

DICKEN,P.1986: Global shift, Harper and Row, London.

ENYEDI GY.1990: Alföld - a magyar Szilíciumvölgy?, Népszabadság, február 24.p.17.

HARVEY,D.1987: Flexible accumulation through urbanization: reflections on 'post-modernism' in the American city, Antipode,19.3.pp.260-286.

JACKSON,P.1985: Neighbourhood change in New York: the loft conversion process, Tijdschrift voor Econ. en Soc. Geografie 76.3.pp.202-215.

KOVÁCS Z.1989: A lakásmobilitás társadalomföldrajzi vizsgálatának lehetőségei Budapest példáján, Földrajzi Értesítő, 38.1-2.pp.91-105.

KOVÁCS,Z.1990: Rich and poor in the Budapest housing market, in: Hann,C.(ed) Market economy and civil society in Hungary, Frank Cass and Co. London, (forthcoming).

- LEY,D.1986: Alternative explanations for inner-city gentrification: a Canadian assessment, *Annals of the Association of American Geographers*, 76.4.pp.521-535.
- SAYER, A.1989: Postfordism in question, *International Journal of Urban and Regional Research*, 13.4.pp.666-695.
- SCOTT,A.J.1988: Flexible production systems and regional development, *International Journal of Urban and Regional Research*,12.2.pp.171-186.
- SHORT, J.R.1989: Yuppies, yuffies and the new urban order, *Transactions of the Institute of British Geographers*,14.pp.173-188.
- SMITH,N.1982: Gentrification and uneven development, *Economic Geography*, 58.pp.139-155.
- SMITH,N. - WILLIAMS,P.(eds)1986: *Gentrification of the city*, London,257 p.
- ZOLTÁN Z.1986: Felépül-e az első magyar bolygóváros?, *Városépítés*, 22.2.pp.9-12

The impact of postfordism on urban societies

by ZOLTÁN KOVÁCS

A new type of capital accumulation has emerged in the last two decade which embodied in substantial economic and social restructuring and a global economic shift. The rapid and spectacular economic restructuring shows similarities to a great extent in the highly developed capitalist countries despite the different historical and geographical circumstances. The transformation of western countries can serve as useful experience for the newly liberated East-European societies, which wish to quicken their economic development, abolishing the old state-socialist regime, and to catch up the western countries as soon as possible.

Most of the economic and social changes took place in Western-Europe and North-America had been closely linked to the cities, or they could be best detected on the urban scenery. It is fairly obvious that the rapid decline of certain cities, paralleled with the renaissance of others is closely related to this global economic shift, as well as the decline of traditional working class, the rise of a new urban service class, or the rapid expansion of post-modernism in the arts and fashion.

The aim of this paper is to give a short overview about the social and political consequences of the world-wide economic restructuring, with special reference to the metropolitan areas. In the final section of the paper we outline the Hungarian experiences summing up the phenomena which would turn up in Budapest after the reconstruction of the country's economy.

The transition from fordism to postfordism

The fordist accumulation regime originated from North-America where Henry Ford (1863-1947) first introduced in his factories the assembly line production system, implementing the modern mass production in the second decade of the 20th century.

This kind of production system proved to be most successful in sectors where the general circumstances promoted the application of assembly line technology and the international standardization of outputs was very easy, such as cars, electric equipments and consumer durables.

Geographically the fordist production system was associated with large industrial agglomerations located in the North-Atlantic region. The capital and the production concentrated to an extreme extent to this core region, from where the innovation and the outdated technology gradually shifted towards the semi-periphery and peripheral countries of the world economy.

The fordist regime of accumulation flourished remarkably well until the early 1970s when a sharp recession, exacerbated by the oil shock, shook the capitalist world. Since then the whole regime, with its welfare-statist mode of social regulation has started to give way to a new, less rigid production system, which is called *flexible accumulation*.

The rise of new flexible forms of productive activity were promoted by the use of computerized technologies. According to SCOTT (1988.) the regime of flexible accumulation is founded preeminently on three major ensembles of industrial sectors: 1./high technology industries, 2./service sector, most especially business services, 3./design intensive industries.

The new, flexible mode of production reshaped not only the economy but also the capitalist society to a great extent. The most important consequences can be sum up as follows:

- In the *economy* a strong horizontal and vertical disintegration took place. The rapid outflow of capital from core regions, left behind declining older manufacturing centres, with rising unemployment, decaying inner-cities and increasing social tensions. On the other hand new industrial spaces, called sunbelt areas, have sprung into existence in the semi-peripheries of North-America and Western-Europe.

- The massive, though selective reagglomeration of production lead to the disintegration of traditional capitalist *society*. The slow but steady social restratification embodied most typically in the emergence of different forms of service class, employed in the new flexible branches of the economy. Their best-know group is the yuppies, the new-rich urban intelligentsia.

- In the *politics* the economic shift manifested in the rise of neo-conservatism (Thatcherism and Reaganism) while the idea of socialism lost its former weight.

- In terms of *aesthetics and arts* the fordist modernism gradually gave way to the qualities of post-modernism in the last decade, especially in the architecture and fashion design.

Thus the transition from fordism to postfordism was not simply an economic restructuring, but also a deep transformation of capitalist society which touched almost every aspect of life.

The impact of postfordism on urban societies

As we mentioned earlier, in contemporary world cities a spatial as well as a social restructuring is going on, parallel with the economic restructuring. One of the most interesting and wellknown outcomes of this process is *gentrification*.

Gentrification is the invasion of traditionally working class areas by young middle and upper income groups, which culminates in the rapid redevelopment and the consequent improvement of the socio-economic status and environmental quality of these working class neighbourhoods.

On the other hand it must be seen as a movement of postfordist capital as much as movement of people.

Great number of examples (e.g. London-Dockland, New York-Manhattan) proved that the basic requirement of gentrification is twofolded. First it needs an abandoned, *run-down area, close to the inner city*, where most of the postindustrial type jobs are located. Secondly it requires a *financially powerful group*, which has the ability and will to invade and/or gentrify the neighbourhood. This social stratum can be considered as an outcome of the new economic order.

Thus gentrification is a clear projection of the economic restructuring on the urban scenery. The inadors, called *yuppies, buppies, swells* and *lombards* represent a new lifestyle in the emerging new urban order. They are the higher paid members in the technical and management levels of the control centre of international corporations, the expanding financial service sector, producer services, the media and design industries. Their appearance can be easily detected on the urban landscape through their postmodern architecture.

Huge areas have been revitalised successfully with gentrification in the world cities, and their best-known examples (Society Hill, False Creek, Georgetown, Islington etc.) can provide a good basis for town-planners, estate agents and urban geographers, working in East-European countries, to reconsider their "socialist" concept of urban development strategy.

As far as Budapest is concerned, it has got expanded slums in its central neighbourhoods. These residential areas were built in the last third of the 19th century, mainly on speculative basis. The declining infrastructure, the rapid demographic erosion and the

subsequent high rate of crime have meant an insolvable problem for the authorities during the last decade.

As many stated, the only prospect for a rapid and substantial inner-city regeneration in Budapest is gentrification. The forthcoming Vienna-Budapest World Expo could serve a good excuse to revitalise these inner-city ghettos, but it also raises two important questions. First, who will (would) gentrify Budapest inner-city, and on what financial sources?

The main problem is the lack of state financial resources. Moreover, since Hungary is far from the postindustrial phase of capitalism yet, nobody can expect a rapid rise of a new urban middle-class. Even if a new yuppie stratum would emerge, it would certainly be powerless to compete with its western counterparts.

It is easy to foresee that if Hungary let foreign capital and entrepreneurs move in without any restrictions (and it is the most likely) the inner part of Budapest will be invaded by foreigners very soon. Escalating rents and property values will edge out the elderly Hungarian families and gipsies, who are occupying these inner-city neighbourhoods today. Unlike western societies where gentrification, though in a fairly cosmopolitan manner, but yet a rather national phenomenon, in Hungary it would certainly be entirely foreign by nature.

The large scale privatisation, the rapidly progressing selling out process, which is going on in Hungary, can easily lead to a new kind of social segregation, which would be more unjust than the previous segregation of communist party apparatus. It would be manifested in a sharp residential segregation of foreigners, living in the inner-city and Hungarians living in the less frequented outskirts, and concrete housing estates. Selling at a loss of the most valuable inner-city properties is a real danger, and not only in Budapest but also in Prague, Warsaw and in other East-European big cities.

A települések úthálózatának fejlesztési problémái Borsod-Abaúj-Zemplén megyében

TINER TIBOR

A településkörnyezet minőségének alakulásában kiemelt szerepe van a vonalas infrastruktúra elemeinek. A közutak, járdák és a közműhálózat kiépítettségének mértéke az adott település fejlettségének lényeges minősítő jegye. A városok és a falvak közlekedési potenciáljának meghatározó mutatói a közigazgatásilag hozzájuk tartozó terület közúthálózatának sajátosságai. Különösen fontos a települések belső területét behálózó utak szerepe, mivel azok a lakosság életminőségét az áruellátáson és a mindennapi helyváltoztatási igények kielégítésének színvonalán át befolyásolja.

Egy település belterületi úthálózatának kiépítettségi szintje és az utak állapota — többek között — közvetlenül kihat olyan folyamatokra is, mint pl.

- a motorizáció térhódítási üteme,
- a helyi ipartelepítés feltételeinek alakulása,
- a helyi kiskereskedelem és a szolgáltatások alakulása
- az idegenforgalomi vonzerő mértéke stb.

A rövid tanulmány Borsod-Abaúj-Zemplén megye településeinek tanácsai kezelésben lévő belterületi úthálózatát igyekszik minősíteni néhány közlekedésföldrajzi szempont alapján, 1987. évi adatok felhasználásával. A cél kettős:

1. rávilágítani azokra a főbb anomáliákra, amelyek a kiépítettség terén területi és településszinten jelentkezne;
2. röviden vázolni a különbségek kialakulásának főbb tényezői

A hangsúly a dolgozatban a kiépítettségen van. Kiépítettnek számít minden szilárd burkolatú út, amelynek anyaga beton, kő, kerámia, aszfaltbeton, utántömörödő aszfalt, vizes vagy portalanított makadám. Az ilyen utak rendkívüli időjárási körülményeket (pl. orkán, hófúvás), illetve természeti vagy egyéb katasztrófa (pl. földrengés, árvíz, háború) következményeit kivéve mindenkor biztonságos és akadálymentes haladást tesznek lehetővé bármely típusú forgalom (gyalogos vagy jármű) számára. Kiépítetlen útnak egyértelműen a földutat tekintem.

Jelen esetben kizárólag a települések belterületi, vagyis az épített lakókörnyezet részeként funkcionáló útjaival foglalkozom. Azon belül is csak az ún. tanácsai kezelésben lévő közutakat vizsgáltam, mivel a közvetlenül a Közlekedési Minisztérium felügyelete

alá tartozó, a településeken átvezető (KM) utak kiépítettsége gyakorlatilag teljes (99 % fölötti arányú).¹

Mivel a hivatalos statisztikák közlekedésre vonatkozó adatközlése évtizedek óta rendkívül szűkkörű és hiányos — és így a mélyebb vizsgálatok elvégzésére abszolút alkalmatlan —, ezért az adatgyűjtést helyben, a B.A.Z. megyei Tanács Közlekedési Osztályán végeztem, ahol rendelkezésemre bocsátották a megye valamennyi településére vonatkozóan az útdatokat.

A megyei útdatok feldolgozását 1985 óta a tanács az UTOG-gal végezteti, amely gépi táblák formájában, évenként, útfelügyeleti körzet szerinti bontásban és településszintűen is tájékoztatja a megrendelőt a fejlesztési döntésekhez szükséges paraméterekről (pl. a települések KM és tanácsi kezelésű, bel- és külterületi útjainak hossza, területe, burkolata, kiépítettsége, szélessége, különféle megfelelőségi szempontok szerinti %-os megoszlása, a járdák hossza, területe stb.).

A kiépítettség területi és településszintű anomáliái

A megye belterületi tanácsi közútjainak teljes hossza 3536 km, 351 község és 11 város adatát összesíti (1987). Ez a hosszúság 4,6-szerese a belterületi KM-utak hosszának (763 km). A tanácsi közutak átlagos hossza általában kicsi, a települések 44,2 %-ában nem éri el az 5 km-t, 103 településben (29,3 %) 5 és 10 km között van. A tanácsi úthálózat hossza egyenesen arányos a település belterületének nagyságával és a lakosság számával. Általában minél kisebb egy település, annál nagyobb szerepe van a rajta átvezető KM-útnak és annak megfelelően javul az adott településre vonatkozó összevont kiépítettség mutató (tanácsi+KM út, %) értéke.

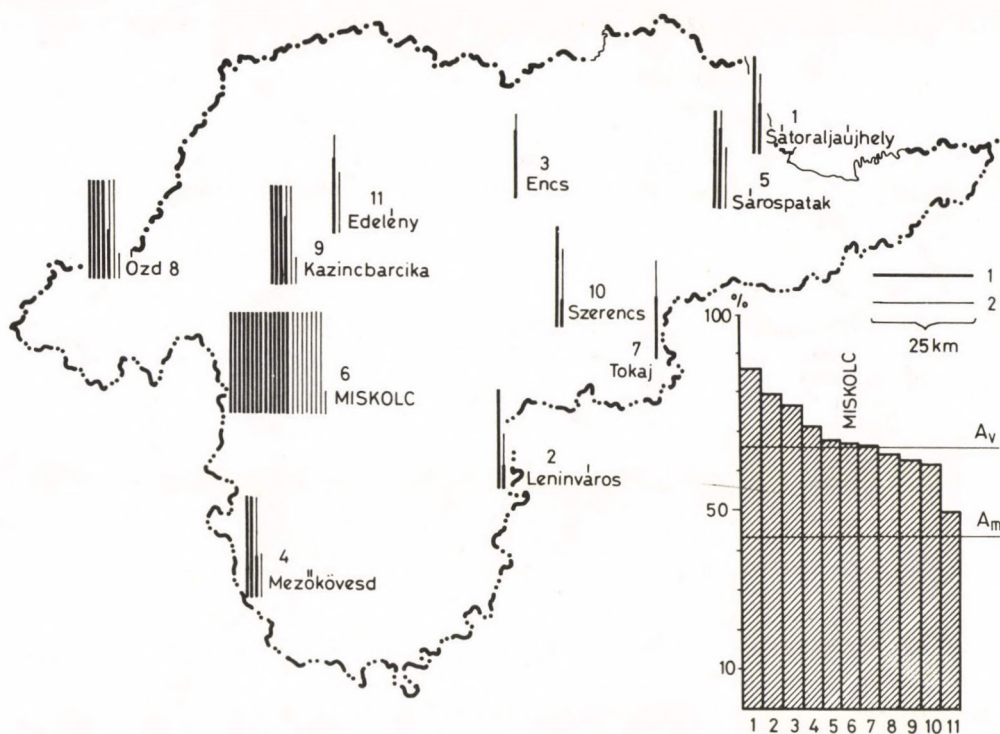
Míg azonban az utóbbiak kiépítettek, a tanácsi úthálózat átlagos kiépítettségi színvonala nem éri el az 50 %-ot (47,4 %), bár némileg magasabb, mint az országos átlag (44,5 %). Az utak 34,2 %-a javított, 19,7 %-a javítatlan földút.

A településenként megadott úthossz (km) és kiépítettségi (%) adatokból súlyozott számtani átlagokat számolva a megye városaira a következő eredmények adódtak (1. ábra):

- A megye városi úthálózatának kiépítettsége átlagosan 68,2 %, Miskolccal csaknem pontosan egyező érték.

- A Miskolcénál kisebb hosszúságú úthálózattal rendelkező városok helyzete általában kedvezőbb, mint a nagyobbaké (1. táblázat). Az élen állók közül kitűnik Sátoraljaújhely. Az egykori zempléni megyeszékhely infrastrukturális örökségének egyik kedvező eleme a kiépített városi úthálózat.

¹ 1987-es állapot

1. ábra A városok úthálózatának hossza (km) és kiépítettsége (%) Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, 1987.

1 = kiépített, 2 = kiépítetlen utak. Jobbra: A városok sorrendje az utak kiépítettsége alapján, % A_t = városi átlag, A_c = megyei átlag

Figure 1. Length (in km) of road network and proportion (per cent) of paved road in towns of Borsod-Abaúj-Zemplén county, 1987.

1 = paved, 2 = non paved roads. Right: Ranking of towns according to paved roads in per cent, A_t = town average, A_c = county average.

A fiatal szocialista iparvárosok között a kisebb Leninváros értékei kedvezőbbek, mint Kazincbarcikaé, noha hosszú időn át mindketten a koncentrált településfejlesztés haszonélvezői voltak. A néhány éve várossá nyilvánított Encs viszonylag rövid úthálózata impozáns kiépítettségi értékkel büszkélkedhet. Edelény hátránya szembevetve a többi városhoz képest.

B.A.Z. megye falusi úthálózatának kiépítettségi átlaga 42,9 %, a 10 km-nél hosszabb úthálózattal rendelkező településeket leszámítva csak 39,7 %. A megyében 9, a városkörnyék alapú közigazgatási rendszert kb. 95 %-ban követő útfelügyeleti körzet van. Edelény és Tokaj a kazincbarcikai, illetve a szerencsi körzetbe tartozik. A tanácsi úthálózat fontosabb mutatói (2. táblázat) a következőkről tanúskodnak:

- A szerencsi, a leninvárosi, a mezőkövesdi, a miskolci és az ózdi körzet települései jelentős úthosszúságukkal és annak fajlagos értékeivel jól érzékeltetik a megye középső

1. táblázat Borsod-Abaúj-Zemplén megye városainak rangsora a tanácsi kezelésű belterületi utak kiépítettsége alapján, 1987.

Table 1. Ranking of towns of Borsod-Abaúj-Zemplén county according to proportion of paved local roads, 1987

Sorrend Ranks	Város Town	Közutak hossza, km Length of local roads, km	Kiépítettség, % Proportion of paved roads
1	Sátoraljaújhely	43,6	86,5
2	Leninváros	38,2	80,6
3	Encs	20,2	76,8
4	Mezőkövesd	86,6	72,3
5	Sárospatak	65,5	69,3
6	Miskolc	511,0	68,1
7	Tokaj	24,4	67,9
8	Ózd	131,3	65,1
9	Kazincbarcika	130,2	64,2
10	Szerencs	43,8	63,5
11	Edelény	41,3	50,5
	Városok összesen : Towns together :	1136,2	65,4
	Községek összesen : Villages together :	2399,6	42,9
	Megye összesen : County total :	3535,8	47,4

Forrás: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Tanács Közlekedési Osztályának adatszolgáltatása

2. táblázat A tanácsi útfelügyeleti körzetekre vonatkozó fontosabb, 1987
Table 2. Main parameters referring to road control districts 1987.

Rangsor ranks	útfelügyeleti körzet Name of road control district	Települések száma Nr of settlements	Úthossz, km Length of road	km/telkepülés km/settlement	Kiépítettség, % proportion of paved roads, per cent
1	Sátoraljaújhelyi	36	226	6,3	49,8
2	Szerencsi	30	337	11,2	49,1
3	Sárospataki	33	193	5,9	46,4
4	Encsi	61	255	4,2	45,5
5	Ózdi	38	313	8,3	44,0
6	Mezőkövesdi	27	350	13,0	40,8
7	Miskolci	40	365	9,1	40,3
8	Kazincbarcikai	57	273	4,8	35,8
9	Leninvárosi	26	303	11,7	33,8

és déli részeinek középfalvas jellegét, míg az É-i, országhatárral érintkező rész alacsony értékei döntő részben az aprófalvas térségre jellemzőek

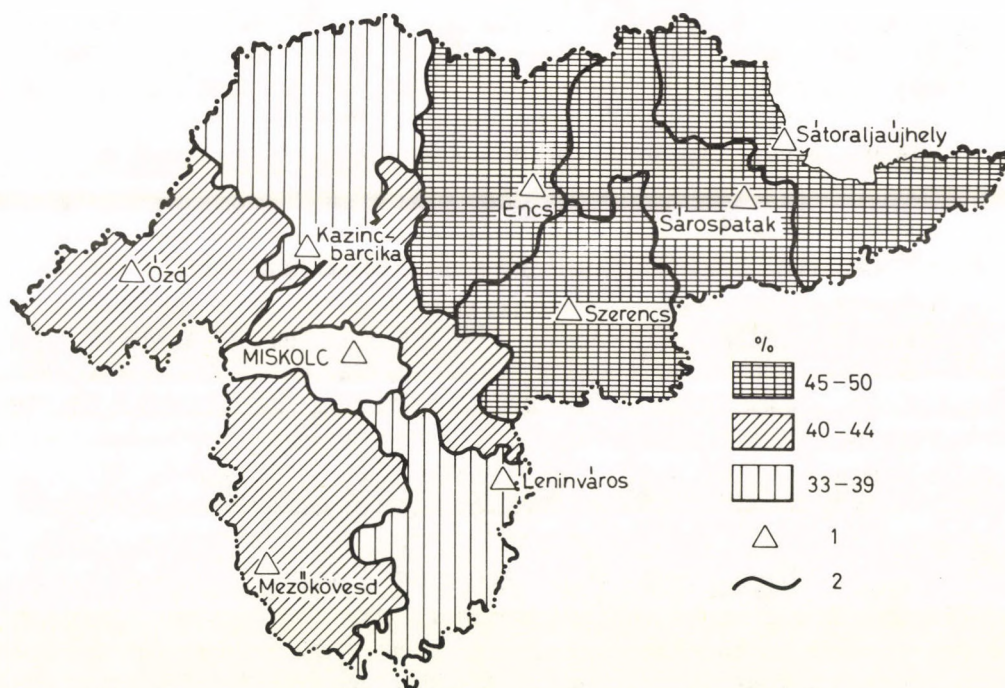
- Az úthálózat kiépítettségi értékeinek szóródási terjedelme nem túl nagy (min. 33,8 % - max. 49,8 %). Határozott területi különbség mutatkozik viszont a megye ÉK-i harmadának (az egykori Zemplén D-i részének) kedvező, valamint a középső és Ny-i területek ennél kedvezőtlenebb mutatóiban (2. ábra).

- A határmenti, aprófalvas É-i területek településeiben az utak kiépítettségében szélsőséges eltérések vannak (0,0-88,5 %), ami az alacsony (0,1—3,2 km közötti) úthosszúságokból is fakad.

- A határmenti térségekben kiemelt szerepe van a községeken átvezető KM utaknak, részarányuk az aprófalvas térségek belső úthálózatában 35—90 % közötti. Részben emiatt a határmenti területek útfelügyeleti körzeteinek kiépítettségi értékeiben viszonylag kismértékű a szóródás.

A városok és a hozzájuk kapcsolódó útfelügyeleti körzetek tanácsai úthálózatának kiépítettségi viszonszámai is tekintélyes különbségről árulkodnak (3. ábra). E tekintetben Szerencs és körzete között van a legkisebb különbség. Sátoraljaújhely 85 % fölötti értéke egy megyei átlagot fölülmúló, 49,8 %-os kiépítettséget jelző körzethez emelkedik ki, míg Leninváros 80,6 %-os értéke toronymagasnak tűnik az öt körülvevő átlag alatti mutatóval (33,8 %) rendelkező közégcsoporthoz képest. A többi körzet és városai értékösszevetése jól jelzi a városok tekintélyes fölényét e téren.

A 15 km-nél hosszabb úthálózattal rendelkező nagyobb településekben a kiépített-

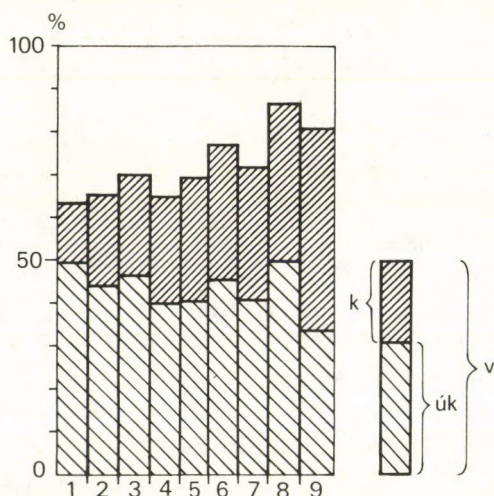

2. ábra A kiépített utak részaránya útfelügyeleti körzetenként, %-ban, 1987.

1 = útfelügyeleti körzet központja, 2 = körzethatár

Figure 2. Proportion of paved roads in road-control districts in per cent, 1987.

1 = centre town of road-control district, 2 = borderline of district.

3.ábra A helyi utak kiépítettségbeli különbségei a városok és útfelügyeleti körzeteik között

úk = útfelügyeleti körzet értéke, %, v = város érték k = különbség, 1-9 = a városok és körzeteik: 1 = Szerencs és úk.; 2 = Ózd és úk., 3 = Sárospatak és úk., 4 = Kazincbarcika és úk., 5 = Miskolc és úk., 6 = Encs és úk., 7 = Mezőkövesd és úk., 8 = Sátoraljaújhely és úk., 9 = Leninváros és úk. értékei

Figure 3. Differences in proportion of paved local roads between towns and their road-control districts

úk = value of the district, per cent, v = value of town, k = difference, 1-9 = name of towns and their district (uk)
(See above!)

ség értékei rendre felülmúlják körzetük átlagértékeit (általában 2,5—7,0 %-kal). Az egyetlen kivétel a mezőkövesdi, ahol a kis települések helyzete kedvezőbb (értékeik 8—13%-kal magasabbak az átlagnál).

Meglepően erős a pozitív kapcsolat a megye településeinek közlekedési hálózati helyzete és a belterületi utak kiépítettségi színvonala között (3. táblázat). A kedvező hálózati helyzetű településekben az utak kiépítettsége magasan a megyei átlag fölötti. A főközlekedési vonalaktól már néhány km-t távolodva is sokkal kedvezőtlenebb a helyzet, bár a távolság további növekedésével számottevő differenciálódás nem érzékelhető, ha a szélsőséges értékekkel jellemezhető falucsoportok elhelyezkedését vizsgáljuk meg (4. ábra).

A legkedvezőtlenebb helyzetben lévő (0—20 %-os útkiépítettségű) négy falucsoport közül három a megye északi, határmenti területein — a Cserehát magjában, a Gömör-Tornai-karszt környékén és a Hernád bal partján — található. Ugyanakkor a Sajó alsó szakaszánál elhelyezkedő, Leninvárost körülölelő negyedik községcsoport kiterjedése a legnagyobb.

A legkedvezőbb (60 % fölötti kiépítettségű) úthálózattal többnyire a városok közvetlen szomszédságában fekvő települések, valamint a fő vasúti és közúti fővonalak mentén települt községek büszkélkedhetnek, bár több, mint 40%-uk esetében csak a 30—35%-os útkiépítettség dominál.

3. táblázat A tanácsi úthálózat kiépítettsége a települések közlekedési hálózati helyzete alapján, 1987
 Table 3. Proportion of paved roads of settlements according to the position of settlements
 in the transport network, 1987

A települések hálózati helyzete* position of settlements*	Települések száma Number of settlements	Tanácsi utak átlagos hossza, km Length of local roads in average, km	Tanácsi utak átlagos kiépítettsége, % Proportion of paved local roads in per cent
1	46	11,8	56,2
2	13	17,1	48,6
3	10	8,4	42,0
4	19	9,6	40,9
5	34	11,1	37,6
6	236	5,6	40,4

* 1 = vasúti és közúti fővonal melletti, settlements lying by main railway line and main road

2 = csak vasúti fővonal melletti, by main railway line only

3 = közúti fővonal és vasúti mellékvonal melletti, by main road and branch railway line

4 = főútvonal mellett, vasút nélküli, by main road without railway

5 = csak vasúti mellékvonal melletti, by branch railway line only

6 = vasúttal és vasúti fővonallal nem rendelkező települések, without railway line and main road

A negatív helyzet kialakulásának okai

A tanácsi úthálózat kiépítettségének a megye valamennyi településére jellemző viszonylag alacsony értékei országos tendenciát tükröznek, ami a területfejlesztésben hosszú évtizedeken át érvényesülő torz elosztáspolitikának csupán egyik eleme. A települések helyben képződő fejlesztési forrásainak teljes elvonása, majd egy többlepcsős redistribúciós rendszerben való mélyen igazságtalan újraelosztása minden megyében — így B.A.Z.-ban is — meghozta keserű gyümölcsét, és különösen mélyen érintette a beruházásigényes útépitési tevékenységet a településhálózat minden szintjén.

Az erősen megideologizált, gyakran voluntarista és vulgáris érvekkel alátámasztott településfejlesztési politikában leggyakrabban a következőkkel indokolták a fejlesztési források túlzott mértékben egyenlőtlen, a nagy lélekszámú településeket — elsősorban a városokat — preferáló elosztását:

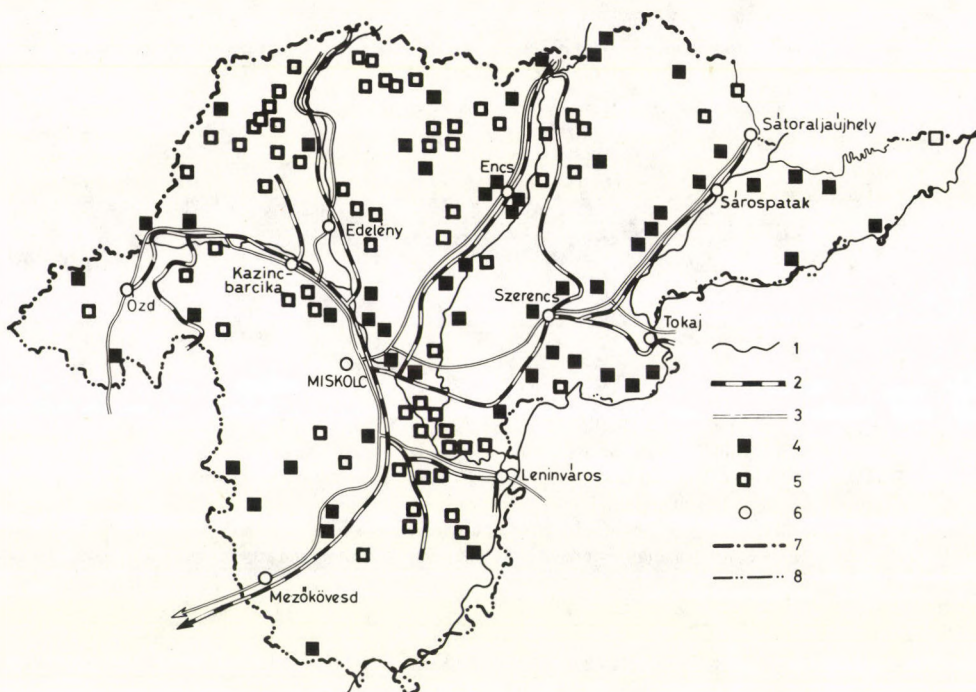
1. Az örökölt területi egyenlőtlenségek túl nagyok, csak igen hosszú távon lehet őket mérsékelni, illetve felszámolni.

2. A kis települések fejlesztése gazdaságtalan.

3. A szűkösen rendelkezésre álló beruházási erőforrásokat koncentráltan kell felhasználni.

4. A központi szerepkörű településeket, azokon belül is elsősorban a városokat kell fejleszteni.

5. A legnagyobb mértékben a legnagyobb városok fejlesztése indokolt.

4. ábra A legkedvezőbb és legkedvezőtlenebb kiépítettségi mutatókkal rendelkező községek elhelyezkedése Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, 1987.

1 = folyó, 2 = vasút, 3 = főút, 4 7 60% fölötti, 5 = 20% alatti útkiépítettséggel rendelkező községek, 6 = város, 7 = országhatár, 8 = megyehatár

Figure 4. Location of villages with the best and the worst local road parameters in Borsod-Abaúj-Zemplén county, 1987

1 = river, 2 = railway, 3 = main road, 4 = settlement with paved road more than 60 per cent, 5 = less than 20 per cent, 6 = towns, 7 = national border, 8 = county border.

Az ilyen elvekre alapozott fejlesztéspolitika hosszú ideig uralkodott és nagy károkat okozott. (A régi beidegződések hatása máig nem múlt el.). Ezen túlmenően gátolta a harmonikus területi fejlődés kibontakozását, hátráltatva a települések közlekedési potenciáljának növekedését, a korszerű helyi úthálózat kiépítését.

A helyzetet súlyosbította az infrastruktúrális fejlesztéseket hosszú időn át háttérbe szorító gazdaságpolitika, amely révén a népgazdasági beruházásokból a közlekedés általában alig 12—15%-kal részesedett az utóbbi 20-25 évben. A beruházások elmáradása főként az útépitésben jelentkezett. Miközben az országban a gépjárműállomány 1965 óta több, mint 20-szorosára nőtt, a távolsági autóbusszközlekedés vonalhálózata és járatgyakorisága gyors ütemben növekedett, az útépités és korszerűsítés terén közel sem ment végbe a szükséges mértékű változás.

A közlekedési fejlesztéseket harmadrangúnak ítéelő szemlélet a tanácsi beruházá-

sok tekintetében is mérvadó volt, és az eleve hátrányos helyzetből induló tanácsi útépitési programok — az egyre növekvő költségek és az egyre gyéribben csordogáló állami támogatás következtében — igen lelassultak (1965: a települések belterületi tanácsi útjainak 77 %-ka kiépítetlen földút). Ennek következtében 1987-re a tanácsi kezelésű utak kiépítettségének átlagos értéke országosan még nem érte el a 45 %-ot (a városokkal együtt)!! Mára az országos közutak állapota is nagymértékben leromlott (egyres megyékben az alsórendű úthálózat több, mint 30 %-a elhanyagolt). Az alacsonynak tartott B.A.Z. megyei mutatók (47,4%-os kiépítettség) értékeit ennek tükrében célszerű minősíteni.

Hosszú ideje sajátosan alakul az útépitések finanszírozási rendszere is. Ez a rendszer egyrészt költségvetési forrásból, másrészt a helyi tanácsok bevételeiből (saját forrás) kívánja megoldani a helyi úthálózat folyamatos korszerűsítését. Egy megye részére egy ötéves tervidőszakra vonatkozóan az Országos Tervhivatal és a Közlekedési Minisztérium közösen állapítja meg — a megyei előirányzatokat figyelembe véve — azt a költségvetési keretösszeget, amelyet öt évre lebontva fel lehet használni útfenntartásra és- felújításra az úthálózat jellemzői alapján megállapított normatívnak megfelelően.

A helyi tanácsok egyrészt a megyei keretösszegek további bontásával juthatnak hozzá az útépitési és-fenntartási forráshoz, másrészt ezt az igencsak szűken mért keretet pályázat útján kísérlehetik meg bővíteni az ún. költségvetési tárgyalásokon, ahol többnyire a legjobb érvekkel előhozakodó és a megyénél "jól fekvő" települések járnak sikerrel.

Amennyiben a helyi tanács saját erőforrásból is hozzá kíván járulni pl. egy út felújításához, nagyobb esélye van ahhoz, hogy némi állami pénzhez jusson. Ugyanakkor a költségek 40 %-át (híd építésénél 20 %-át) neki kell állnia, ami — milliós tételekről lévén szó — igencsak komoly anyagi teher még egy prosperáló nagyközség számára is. (Még akkor is, ha külön források — TEFA, helyi tsz-támogatás — is mozgósíthatók e célból.)

Mivel 25 év alatt az útépités (-korszerűsítés) költségei hozzávetőlegesen megtízszereződtek (pl. egy 6 m széles, két forgalmi sávós lakóterületi gyűjtőút szabályszerű kiépítésének költsége 1987-ben kb. 10 millió Ft volt km-enként), könnyen kiszámítható, hogy B.A.Z. megyének az 1986-1990-es időszakra ilyen célra juttatott 1,5 milliárd Ft mindössze évi 30 km közút építésére lenne elegendő — nem számolva az inflációs hatásokkal -, ami nevétségesen kicsiny összeg, ha 350 település útgondjairól van szó. A rendkívül alacsony összegű útkeretet a 159 helyi tanács (1987) között nem érdemes évente elosztani, ezért inkább két évente kapnak egy összevont, nagyobb összeget, amivel talán tudnak valamit kezdeni az utak korszerűsítése terén.

Félő azonban, hogy az infláció növekedése és a költségvetési deficit emelkedése — a redisztribúciós rendszer fennmaradása esetén — még nagyobb összegű és még hosszabb időtávra vontakozó kényszerű összevonásokhoz vezet.

Természetes ezek után, hogy meglehetősen koncentrált lesz a tanácsi utak fejlesztésére szánt pénzek elosztása: Miskolc részesedése 42 %-os, a többi városé 24 %, a községeknek 34 % jut (1986-1990), ami más megyékhez képest nem is olyan kedvezőtlen arány. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy

- B.A.Z. megye főútjainak szélessége 56 cm-rel kisebb, alsórendű útjainak szélessége 28 cm-rel kevesebb, mint az országos átlag;
 - a megyében a közutak több, mint 30 %-a sűrűs burkolatmegerősítésre szorul;
 - a tanácsi utak több mint 50 %-a kiépítetlen;
- miközben 1965 és 1987 között a megyében
- több, mint 15-szörösére nőtt (7,2-ről 106,4-re) az 1000 főre jutó személygépjármű állomány, és
 - megtízszereződött (2,3-ről 23,7-re) az 1 km helyi útra eső személygépkocsik száma!

Egy ilyen megterhelés-növekedésnek kitett, erősen romló úthálózat vajon meddig képes elviselni a gépjárműforgalom emelkedésének nyomását? És a jelenlegi helyzetet ismerve nem tűnik-e teljességgel irreálisnak az a megyei terv, amely 2000-re a tanácsi úthálózat 75%-os kiépítését tűzi ki célul?

Remélem, a fenti tanulmánynak sikerült fölkeltenie a figyelmet a legégetőbb problémákra. A tanácsi úthálózatfejlesztési politika eredményessége elsősorban annak a függvénye, mennyire sikerül változtatni az eddigi finanszírozási gyakorlaton. Ennek elhalasztása csak az elmaradottság konzerválódását erősítheti.

Problems in the development of local road network in Borsod-Abaúj-Zemplén county

by TIBOR TINER

Elements of linear infrastructure are of great importance in the quality of the environs of settlements. Among them roads shaping a network of the inner parts of towns and villages play an essential role because these local roads influence the quality of life of population through the goods-supply and the possibilities of daily mobility.

The level of road construction, maintenance and condition of a settlement is standing in close connection with

- the process of spreading of motorization in the locality
- the chances in the foundation of local industrial plants
- the development of local market and retail trade
- and the attractivity of tourism and recreation.

The goal of this paper to assess the level of local roads in the settlements of Borsod-Abaúj-Zemplén county north-eastern corner of Hungary from some transport

geographical points of view. Our double aim is: 1. to show the main regional disparities in local road quality of the county in 1987, 2. to give a short explanation of the reasons which led to the main negative processes and the present unfavourable situation.

Here we emphasize the difference between surfaced (paved) and unsurfaced roads. According to our terminology a surfaced road with fixed pavement allows any type of vehicle transport in safe irrespective of weather. An unsurfaced road is made of earth dusty and lacks pavement. Its condition is very changeable and in bad weather it is not suitable for vehicle traffic along some sections.

Most of the roads in towns and villages are supervised by local councils (local roads) while a smaller part — generally crossing settlements — belongs to the Ministry of Transport directly and controlled administratively (public roads). Since nearly 100 per cent of public roads are surfaced (covered by asphalt, bitumen, concrete) problems appear mainly in the case of local road network in the county.

For evaluation of local road system in Borsod-Abaúj-Zemplén county in 1987 we used data compiled by computer of UTORG Company and published for official use only. Studying the list containing the most important parameters for local roads of 351 villages and 12 towns, we make the following statements.

The full length of local roads (inner roads) was 3536 km in the county, public roads exceeded 763 km. Average length of roads rather small, 44 per cent of villages have road network less than 5 km. In further 29 per cent of settlements this value is between 5 and 10 km. Here we may say that the smaller the settlement the greater is the importance of paved public roads crossing it so the proportion of surfaced roads (local and public roads together in per cent) is often higher in hamlets than in medium-size villages.

The average proportion of paved local roads in this county is definitely small (47.4 per cent) but it has a higher value than the national average (44.5 per cent). 35 per cent unsurfaced roads are neglected. The share of surfaced roads in the 12 towns of the county is between 50.5 and 86.5 per cent far higher than those of villages (42.9 per cent). The town-average of 68.2 per cent equals to the value of Miskolc the county seat.

The town with the most favourable value (86.5) is Sátoraljaújhely in the north-eastern part of the county which was the seat of the former Zemplén county until 1950. So the favourable condition of its roads is deriving from historical heritage. Two other new towns Kazincbarcika and Leninváros products of socialist industrialization in the 1950s also have high values (above 70 per cent) because these ones enjoyed many preferences in development of local infrastructure for decades because of political reasons. Other towns also show acceptable values as for local roads.

Investigating territorial differences in the county we can say that villages in the north-eastern third of the county (Zemplén area) are relatively in good position looking at the share of paved roads per villages (average: 48.8 per cent) as opposed to settlements located in the middle and southern parts of the county (34.8 per cent).

In hamlets of the northern region along the national border (in a so-called 'backward area') these parameters differ heavily (on a range from 0.0 to 88.5 per cent)

which derives mainly from the small length of local roads (between 0.1 and 3.2 km). So in the villages of this region public roads have an important role. Their share is between 35 and 90 per cent in road network of a village.

There is a surprisingly close connection between the position of settlements in the transportation network of the county and the level of construction of local roads. In settlements with favourable transport position in the county situated near the arterial railways and roads far higher values are indicated for the proportion of surfaced roads.

Looking at the four least favourable groups of villages, three of them are located along the national border (in the centre of hilly area of Cserehát, close to the Gömör-Torna (Aggtelek) Karst, on the left side of the Hernád river) and one is in the southern surroundings of the Lower Sajó river valley. This latter is the largest. Each of these groups are further away from main roads and railway lines.

Village groups being in the best position (share of paved local roads more than 60 per cent) are very close to Miskolc or other towns (in commuting zones) and can naturally be found along the main transportation lines as mentioned above. Leaving these zones the conditions of local roads is worsening diminishing to 30-35 per cent.

The low percentages measured for surfaced local roads in Borsod-Abaúj-Zemplén county reflect a national wide problem arising from the bad redistribution system of productive resources for regional and local development. This system permitted the centralization of nearly all the financial resources produced locally and only a very small share of it was returned to the local council and community for the purpose of development. The results of this procedure have a very serious impact on investments into the development of local infrastructure among them on the very extensive road construction and maintenance. Since this accepted practice was valid for several decades and in essence has survived to this day this branch of local transportation network has become very underdeveloped in this county also.

Such a policy for regional development gave many priorities and privileges to towns (the larger the town, the greater is the financial support in share) which led to the disproportions in dividing resources and caused major losses in hundreds of smaller settlements.

Another problem is derived from the distorted national economic policy of the last thirty years. In this period the proportion of transport and communication became smaller and smaller in the whole national investment (from 45 per cent to 12 per cent). The lack of investment into road construction was permanent and the negative processes appeared very early causing a number of problems everywhere in the country.

When the number of private cars has increased 20-fold since 1965 and the operation of long-run public bus services have become widespread local road construction and maintenance developed only very slowly (1965: the proportion of unsurfaced local roads exceeded 77 per cent, in 1986 this value is still above 56 per cent).

Parallel to this process the accumulation of local resources available for commu-

fications diminished considerably as they have become so small in amount that is impossible to make the periodical road maintenance which would be necessary.

In Borsod-Abaúj-Zemplén county more than 50 per cent of local roads are in bad condition (bumpy, neglected, dusty, unpaved etc.).

I do hope that our road development policy and strategy will change in the near future and through working out a better conception for transportation development efforts will be succesful in solving the most serious problems of local roads. Without this change we have no chance to develop our economic and social life effectively.

FÓRUM

A Gazdaság-és Társadalomföldrajzi Osztály 1988. évi tevékenysége

BERÉNYI ISTVÁN

Főbb tudományos eredmények

1. A településkörnyezet szociálgeográfiai vizsgálata

Ebben az alapkutatási témában összegzésre került az elméleti és módszertani kutatások eredménye:

1.1. Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdéseinek tisztázására kezdeményezett kutatások (faluvizsgálatok, településszerkezet elemzések, település-csoport kutatások) igazolták:

- A településfejlesztési és rendezési tervek nem nélkülözhetik a helyi társadalom magatartásával kapcsolatos ismereteket, ezért szükséges lenne lokális információs rendszereket kiépíteni, mindenekelőtt a városokban, hogy város-és városkörnyék társadalmi rendszerének működése irányítható és tervezhető legyen. Alapvetően változtatni kell a mai terület-és településrendezés technikai-műszaki szemléletén és társadalomközpontúvá kell tenni (BERÉNYI I.).

1.2. A szociálgeográfia általános fejlődéseméleti kérdéseit is tovább elemeztük a német nyelvű szakirodalom alapján (CSÉFALVAY Z.). Megállapítható, hogy a gondolkodás-és feldolgozásmód változatlanul terjedőben van, ahogyan a társadalom öntevékeny erői felszabadulnak és a tényleges társadalmi aktivitás teret kap.

1.3. B.A.Z. megye társadalmi térszerkezetének átalakulása c. témában folytattuk a régió tematikus térképeken való feldolgozását és a rendelkezésre álló információk alapján a társadalmi környezetre vonatkozó információs rendszer kidolgozását (DÖVÉNYI Z.-KERTÉSZ Á.). Elsősorban a munkaerőpotenciál felmérésére irányuló kutatás során próbálták ki az alkalmazható módszereket, az elkészült tanulmányt leadták. Mig B.A.Z. megyében a Közlekedési Minisztérium felügyelete alá tartozó utak kiépítettsége gyakorlatilag teljes (99 % fölötti), addig a tanácsiaké nem éri el az 50 %-ot. Markánsak a különbségek a városok és a községek között is ilyen tekintetben. A megyén belüli területi differenciák számottevőek, ami határozottan megmutatkozik a megye észak-keleti harmadának kedvező, középső-és déli részeinek kedvezőtlen értékeiben. Meglepően

erős pozitív korrelációs kapcsolat van a települések közlekedési hálózati helyzete és a belterületi utak kiépítettsége között ($r=0,78$). Azon belül, a legkedvezőbb helyzetűek többnyire a városközeli községek.

1.4. A társadalom etnikai szerkezetének átalakulása c. témában főként a területi elterjedés, a belső társadalmi átrétegződés és a településen belüli szegregálódás állt a kutatás középpontjában (KOC SIS K.).

- Igazolás nyert, hogy a hazai kisebbségek, ha megfigyelték a számmal is, de olyan zárt lokalitásokat alkotnak, amelyek védelme politikai érdek és településfejlesztésben ill. településrendezésben való különös kezelése elvárható.

- Külön kutatási témát jelentett a hazai cigányság területi elterjedésének vizsgálata, az ezzel összefüggő általános és lokális társadalmi problémák feltárása. Esettanulmányok keretében (Rudabánya) a településen belüli szegregálódás konzekvenciáinak felmérésére is kiterjesztettük a kutatást.

2. Magyar Nemzeti Atlasz

Az osztály másik fő feladata az MNA magyarázóinak elkészítése, a térképkorrekciók lezárása volt (BERÉNYI-DÖVÉNYI-KOC SIS-TINER). A magyarázók elkészítése jelentős tudományos eredménnyel járt:

2.1. Az MNA mezőgazdasági térképsora áttekintést ad a magyar mezőgazdaság 1965-1985 közötti fejlődéséről:

- Az 1960-1970 közötti évtized a nagyüzemi termelés kiépítésének és konszolidálásának időszaka, amikor a központi irányítás az agrártermelési feltételek különbségeinek megszüntetésére törekedett a fejlesztési források újraelosztásával, mindenekelőtt az eszközállomány közel azonos ütemű növelésével. Ennek következtében a jobb termőhelyi adottságu és kedvezőbb munkatermelékenységet elérő üzemek sem tudtak gyors fejlődést felmutatni. A fejlesztési források viszonylag egyenletes felosztására való törekvés csökkentette az érdekeltséget az erőforrások racionális kihasználásában. Ugyanakkor ennek az időszaknak jelentős agrárpolitikai eredménye, hogy különböző típusú szövetkezetek, így az egyéni földtulajdonra épülő szakszövetkezetek (szőlő- és gyümölcsstermelés) szervezését is lehetővé tette. Ösztönzően hatott a kisüzemekben termelt mezőgazdasági termékek "szabadpiacának" elismerésére is, amely legalizálta a többletmunkával erősödő felhalmozást.

- Az 1970-1980 közötti agrárpolitika az 1968-as gazdasági reform alapelveit követte, amely elismerte a mezőgazdaság többszektorúságát, a nagyüzemek mellett a háztáji és kisegítő gazdaságok szerepének jelentőségét, a termelés technikai fejlesztésének fontosságát, az egyéni és csoportérdekek összehangolását. E fejlődési periódusból három fő vonást emelünk ki, amelyek hozzájárultak az agrártermelés sajátos magyar útjainak kialakulásához:

- A háztáji és kisegítő gazdaságok, valamint a nagyüzemek termelése között munkamegosztás jött létre. A kisüzemek a munkaigényes növénykultúrát (szőlő-és gyümölcstermelés, zöldségfélék, virág stb.) és a kisállattartást (sertés, baromfi, nyúl stb.) részesítették előnyben, amelyeket a nagyüzemek szolgáltattak ki. Ez a kisárutermelés ma is az agrártermelés 1/3-át adja, noha az állóeszköz bruttó értékének csupán 16 %-ával rendelkezik.

- Az 1960-as évek közepétől a mezőgazdasági nagyüzemekben nagyarányú beruházást hajtottak végre, amellyel megteremtették a termelés műszaki-technikai feltételeit (gépesítés, kemizálás, növényvédelem, termékfeldolgozás) s ezen az alapon gyors eredményt hozó tömegtermelés kezdődött. Ez nemcsak a hazai szükségletet fedezte, hanem a bővülő exportpiacokat is kielégítette. Az 1970-es évek második felében azonban az energiaárak emelkedése, az ipar és a mezőgazdaság termékei közötti árdiszparitás növekedése egyre nagyobb jövedelmet vitt át az iparba, ami fokozatosan rontotta az agrártermelés gazdaságosságát.

- A mezőgazdasági nagyüzemek a számukra mind nehezebbé váló helyzetből két irányba kerestek kiutat: egyrészt a termelési rendszerek bevezetésével, a termelési technológiai szint emelésével próbáltak többet termelni, nagyobb nyereséghez jutni, másrészt nem agrártevékenységi ágazatokat (ipar, kereskedelem, szolgáltatás) építettek ki.

- Az 1980-as évektől a mezőgazdasági nagyüzemek termelési színvonalában egyre nagyobb különbségek mutatkoznak. A gyenge termőhelyi adottságú nagyüzemek elmaradása felgyorsult. Ezek egyre növekvő állami támogatásra szorultak, miközben ebben az időszakban kezdődött meg az állami támogatási rendszer felülvizsgálata és leépítése, s ezzel előtérbe került a saját forrásra épülő fejlesztés. A nagyüzemek fokozták a nem mezőgazdasági, mindenekelőtt az ipari tevékenység, a szolgáltatás és az élelmiszerfeldolgozó kapacitás bővítését. Ez elsősorban a tőkeerős üzemeknek és a városi-ipari térségekben gazdálkodóknak kedvezett. Ezekben a körzetekben az agrárfoglalkoztatottak száma 1978-1982 között még nőtt is, mert alkalmazottai a piaciorientált tevékenység hatására az iparban dolgozóknál is kedvezőbb jövedelmi helyzetbe kerültek. A magyar agrártermelés az 1980-as évek közepére új fejlődési szakaszba érkezett, amelyben fő cél a gazdaságosság és a minőség javítása. Az előbbi feltételezi a természeti adottságokhoz való ésszerűbb alkalmazkodást, s ezért elkészült az ország agroökológiai potenciáljának felmérése. Fontos követelménnyé vált a racionális földhasználat, a melioráció, egészében a talajok termőképességének megőrzése, illetve javítása. A mezőgazdasági termelés lehetőségeinek megítélésében figyelembe kell venni, hogy az ország ökológiai adottságai egészében kedvezőbbek ugyan a környező országokénál, de klimatikus szempontból (csapadék, fagyveszély) már kedvezőtlenebb a helyzetünk a nyugati országokénál. Ezért a termelés egyenletes szinten való tartása nagyobb költségáfordítással jár, holott a dotációnak Magyarországon szerényebbek a gazdasági feltételei, mint a fejlett ipari országokban. A magyar agrártermelések ezért csak kiváló minőség és feldolgozottság mellett lehetnek versenyképesek Európában. A minőség javításának feltétele, hogy az

1970-től kiépült innovációs központok (állami gazdaságok, kutató intézetek, kísérleti gazdaságok, stb.) nagyobb önállósággal új vállalkozási formákkal vegyenek részt a termelésben. Az atlasz alapján is megállapítható, hogy a mezőgazdaság az elmúlt negyedszázad folyamatosan megújuló ágazata volt.

2.2. Az ország lakásállományáról és kiskereskedelmi ellátásáról készült térképsor (DÖVÉNYI Z.) jelzi az ország egyes területei között felerősödő különbséget. A népesség előregedése és az elvándorlás miatt növekszik a lakásállomány romlása, ill. kihasználatlansága az ország gazdaságilag fejletlen régióiban, miközben nő a lakáshiány a városi térségekben. A kiskereskedelmi ellátottságban hasonló helyzet kezd kialakulni, ami növeli, erősíti a központok kereskedelmi intézményeinek igénybevételét.

2.3. A társadalom etnikai térszerkezetéről készült térkép alapján megállapítható, hogy a kisebbségek abszolút száma ugyan csökkent, de területi koncentrációjuk nem változott. Ezért e térbeli eloszlást célszerű a terület-és településfejlesztés során (oktatás, közművelődés, egészségügy stb.) célszerű figyelembe venni (KOC SIS K.). A cigányság történelmileg kialakult főbb településterületein (É-ÉK-Magyarország, D-Dunántúl) — főként e régiók forgalmi arnyékban fekvő falvaiban — arányuk rohamosan nő a helybeli nem cigány népesség alacsony természetes szaporodása és fiatal, keresőképes korúinak — a cigányoknál sokkal nagyobb mértékű — elvándorlása miatt. E folyamatot erősíti az a tény, hogy — lévén e területek többnyire hazánk elmaradott, aprófalvas településszerkezetű, határmenti régiói — a legtöbb üresen álló lakás miatt a helyi tanácsok itt tudják legkisebb anyagi ráfordítással kielégíteni a cigányok lakás-igényeit. Természetesen az elmúlt évtizedekben az országos méretű foglalkozási átrétegződés és a vele járó urbanizálódás révén tömegesen költöztek be a városokba, elsősorban Budapestre és a jelentősebb ipari centrumokba (Miskolc, Ózd, Salgótarján, Debrecen, Pécs, Oroszlány stb.). A városlakó cigányok aránya (41 %) azonban még így is elmarad a városlakók országos arányától (59%). A cigányok az átlagnál nagyobb arányban csak olyan régiókban élnek, ahol a falusi társadalmaknak hagyományosan nagyfokú a velük szembeni rezisztenciája (Ny-É-Dunántúl, D-Alföld). A cigányság urbanizációjával kapcsolatos nemzetközi tapasztalatok alapján megállapítható, hogy a gazdasági visszaesés siettetni a falusi szóróvagy cigányság nagyvárosokba való elvándorlását. Hazánkban is tapasztalható a cigányok — megélhetési lehetőségeik vidéki beszűkülésével párhuzamosan — a nagyvárosokba, főként Budapestre és agglomerációjába történő beáramlása. Ennek eredményeként jelentős teher nehezedik a főváros néhány kerületére (Józsefváros, Pesterzsébet, Kőbánya) és agglomerációs településére (Érd, Gödöllő, Szigethalom, Gyál, Kerepestarcsa), ahol rokonaikkal nagy tömegben élnek vidékről újonnan, illegálisan beköltözött, legfeljebb csak alkalmi munkát vállaló cigányok. E településekben, ahol a cigány lakásokban átlagosan 10-15 fő nyomorog, a keresőképes korú cigány férfiak 27 %-a a nők 65 %-a számít egyáltalán nem dolgozónak és a fővárosi alkalmi jövedelemszerzési lehetőségekből él.

2.4. A magyar közlekedési hálózat elemzése felszínre hozta a tömegközlekedés, de különösen a személyi közlekedés technikai elmaradottságát, amely a modernizáció legfontosabb feltétele (TINER T.) A hazai közlekedéstérképezés jelentős részben a

sokévtizedes gyakorlatot követi, a többirányú fejlődés (vonzáskörzet-tipizálás, ellátottság többváltozós matematikai-statisztikai módszerekkel való értékelése) kibontakozása viszont markánsan megindult. Legújabb terméknek a szociál-közlekedésföldrajzi térképezés tekinthető, amely a lakosság utazási szokásainak tér-és időbeni alakulását ábrázolja. A szükségletek oldaláról kiindulva válik lehetővé az ún. szubjektív közlekedési terek térképezése is. Elkészült a nagyvárosi gépkocsi közlekedésnek a településkörnyezetre és a lakónépességre gyakorolt negatív hatásait megjelenítő folyamatábra. Ez komplex formában bemutatja az alapvető konfliktus (igen sok gépjármű — viszonylag kicsi közlekedési terület) környezeti mechanizmusát, nyomon követve direkt és indirekt módon a szerteágazó láncreakciókat. A negatív folyamatokban kicsúcsosodó következmény: a nagyváros fizikai, gazdasági, kulturális idegenforgalmi és esztétikai értékének általános csökkenése, végső soron a nagyvárosi ember éleminőségének leromlása.

A folyamat megakadályozása drasztikus, parciális érdekeket sem kímélő beavatkozást kíván műszaki, gazdasági és adminisztratív szempontból egyaránt.

3. A határmenti területek gazdasági-társadalmi térszerkezetének átalakulása

Ebben a témában az MTA RKK-val közösen vettünk részt, amely két részműrá vonatkozott: A politikai határ népességföldrajzi konzekvenciái és a földhasználatra gyakorolt hatásai (BERÉNYI I.-KOC SIS K.).

A határmenti fekvés hatását egy Magyarországon és Jugoszláviában elterülő régió (Baranya) horvát és magyar nemzetiségű településeiben vizsgáltuk meg, különös tekintettel a nemzeti kisebbségek társadalmi térszerkezetére, bel-és külföldi térkapcsolataira. A horvát és magyar kisebbség többnyire zsákutcás forgalmi fekvésű apró-és kisfalvakban él. Népesedésére 1948-ig a határ pusztája léte még nem, legfeljebb csak az 1918-as, 1941-es és 1944-es államhatalomváltás gyakorolt — a horvátok és magyarok alacsony természetes szaporodása mellett — lényeges hatást. Az 1940-es évek végétől a térségben lassan kibontakozó szocialista iparosítás, a termelőerők ártérteleződése kezdetétől, a magyar-jugoszláv mesterségesen szított nyílt állami szintű ellenségeskedés idején a baranyai határvidék a határmentiségnek szinte valamennyi negatív tünetével rendelkezett, az államhatár pedig népességtaszító hatást gyakorolt. A demográfiai erózió a nemzetközi politikai helyzet normalizálódása ellenére sem fékeződött le, a baranyai egykezes hagyományos születéskorlátozás, illetve a bel-és külföldi (főleg NSZK-beli) ipari centrumokba való fokozódó elvándorlás miatt. Az 1960-as évektől a társadalom felgyorsult térbeli és társadalmi mobilitásától kezdve nemcsak a politikai (államhatár), hanem a természeti határok (Dráva, Duna) is demográfiai lassító faktorként funkcionáltak. Általánosságban elmondható, hogy a vizsgált településekben a nemzetiségi jelleg megőrzése, fokozása napjainkban az esetek többségében összefügg a zárt állam, illetve természeti határok melletti fekvéssel, ennek kapcsán pedig a romló életkörülményekkel, elvándorlással,

természetes fogyással, a népességszám csökkenésével, előregedéssel, ill. stabilizálódó agrárjelleggel.

Megjelent tanulmányok

- BERÉNYI I - SCHMIDT, R. - TOUŠEK, V. (Szerk.): Ergebnisse der regional differenzierten Urbanisierung in sozialistischen Ländern. - Wissenschaftliche Mitteilungen 25. (Institut für Geographie und Geoökologie der Akademie der Wissenschaften der DDR) Leipzig, 1988.p.224.
- BELUSZKY P. - SCHMIDT, R.: Ergebnisse der regionalen Differenzierung des Urbanisierungsprozesses. In.: Ergebnissen der regional differenzierten Urbanisierung in sozialistischen Ländern. Wss. Mitteilungen 25.pp. 187-213.
- HÖNSCH, I.-JÄGER, U.-VYSTOUPIL, J.: Entwicklung der Rekreationbedingungen-Beispiele aus den drei Ländern. In.: Wiss. Mitteilungen 25. 1985.pp. 83-99.
- LPG Pálmonostora, DIERCKE Weltatlas, Westermann Schulbuchverlag GmbH, Braunschweig, 1988.p.99.
- Adalékok a tér-gazdaság-társadalom szociálgeográfiai vizsgálatához. Föld. Ért. 1988. 37.évf. 1-4.f. pp.39-40.
- Kilátó. Szociálgeográfiai tanulmányok (Szerk. + Előszó).In: Területi Kutatások 8. 1988. pp.
- Non-agrarian activities of large agrarian estates in Hungary. In: Contemporary essays in Austrian and Hungarian Geography. Studies in Geography in Hungary 22. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. pp. 241-250.
- CSÉFALVAY Z. (Szerk.): Szociálgeográfia-Szöveggyűjtemény. Művelődési Központ, Gödöllő, 56.p.
- A szociálgeográfia tegnap és ma. - Földr.Ért. 1988/1-4. pp. 237-255.
- A szociálgeográfia és a településpolitika reformja Magyarországon. - Területi Kutatások 8. 1988. pp.9-14.
- A településpolitika alternatívái Magyarországon a 80-as évek végén. In: Településfejlesztés, helyi hatalom, önkormányzat. Az RKK és az MSZMP Baranya megyei Oktatási Igazgatóságának a kiadványa, Pécs, pp. 53-55.
- KOCSIS K.: A határmenti fekvés hatása egy régió népesedési viszonyaira (A szlovák-magyar határvidék keleti részének esete) - Földrajzi Értesítő 37. 1-4.pp. 137-158.
- Többféle kötődés. Joó Rudolf: Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában c. könyvéről - Népszabadság CXVI. 143.sz. 1988. június 16.
- Magyarország nemzetiségei településterületének átalakulása az elmúlt négy évtizedben - Nemzetiségi Ismeretterjesztés 1988/2. TIT Országos Nemzetiségi Tanácsa, pp. 17-40.
- Hungarian Minority in Rumania(etnikai térkép 1:4,3 mió) - Die Presse (Wien), 4. Juli 1988,4.p.
- Hungarian minority in Rumania(etnikai térkép 1:4,3 mió) - In.: Report on the Situation of Hungarian Minority in Rumania, Magyar Demokrata Fórum, Budapest, 218 p.
- National minorities in Hungary by mother tongue (1980) (térkép, 1:500 000) - In.: Arday L. - Hlavik Gy. 1988.:Ethnic groups in Hungary, TIT, Budapest
- TINER T.: A gépjárműközlekedés fejlődési aránytalanságainak negatív hatása a településkörnyezetre. Földr.Ért. 1988. 1-4. pp. 115-124.
- B.A.Z. megye országhatármenti területeinek közlekedésföldrajzi sajátosságai. Szociálgeográfiai Tanulmányok (Területi Kutatások 8. 1988. pp. 29-40.)
- STARKIE, D.: The Motorway Age. Földr.Ért. 1988/1-4. pp. 189-190. (recenzió)

Gazdaság-és Társadalomföldrajzi Osztály 1989. évi tevékenysége

BERÉNYI ISTVÁN

Főbb tudományos eredmények

Az osztály munkatársainak tudományos tevékenysége az alábbi négy témacsoportba sorolható: a Magyar Nemzeti Atlasz, a településkörnyezet szociálgeográfiai értékelése, városföldrajzi kutatások és az etnikai földrajz.

1. Magyar Nemzeti Atlasz

Az MNA elkészítése bizonyos mértékben egy-egy terület ismereteinek szintézisét is jelentette. Különösen érvényes ez a térképekhez készült magyarázók tartalmára, még akkor is, ha a magyarázók nem tartalmazhatták a téma valamennyi összefüggéseit, az ok-okozatok részletes kibontását. Az MNA elkészítésének jelentősége elsősorban abban van, hogy dokumentálja az ország egy-egy ágazata fejlődésének negyed századát. E dokumentálás mélysége kétségkívül a rendelkezésre bocsájtott adatbázistól függ, mégis a szakembereknek éppen a szöveges elemzésben volt lehetősége a jelenségek komplexitására utalni.

Az osztály mintegy 70 térképpoldalt készített az atlaszban, ebből mintegy 50 oldalt a mezőgazdasági fejezet tett ki. A mezőgazdasági fejezet térképsora is azt igazolja, hogy a tematikus térképeknek nemcsak dokumentációs jelentősége van, hanem alkalmasak alapvető gazdasági-társadalmi összefüggések bemutatására, a tervezés és a reális térformák ütköztetésére. Például a központi tervezésnek az a célkitűzése, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek ipari tevékenységének kiépítésével lehet az elmaradott területek népessélgvándorlását mérsékelni, s helyben új munkahelyet teremteni, valójában csődöt mondott, mert e lehetőséget csak az ipari-városi agglomerációk közelében lévő mezőgazdasági nagyüzemek tudták kihasználni az infrastruktúra általános elmaradottsága miatt. Következmény az lett, hogy a nagyvárosi agglomerációban lévő mezőgazdasági nagyüzemek elsősorban a gyorsan jövedelmező ipari-szolgáltató tevékenységre álltak át, s az alaptevékenységet arra a szintre redukálták, amely alapján az üzem még "mezőgazdaságinak" minősült és sajátos elbánásban részesült. Valójában tehát nem a városi

“ellátóövezet” elvárásához, hanem egy mesterséges piachoz igazodtak. Ennek konzekvenciái a jövőt illetően is súlyosak.

A növénytermesztési és állattenyésztési lapok egyértelműen bizonyítják, hogy az elmúlt száz év alatt kialakult területi specializáció általános leépülésének voltunk tanúi, ami nyilvánvalóan az önköltségek állandó emelkedésével is járt. A mezőgazdasági nagyüzemek egy “irányított” piac részesei voltak és azok ma is, amelyben végül is a költségek nem sok szerepet játszanak, ennél fontosabb a jövedelemszerzéshez való gyors alkalmazkodási képesség. Ezért a mezőgazdasági nagyüzemek termelési szerkezete évről-évre ugrál a “piac” után, s képtelen kialakulni a költségsökkentést is előidéző specializáció, a termelési tapasztalatok felhalmozódása (BERÉNYI I.).

Az MNA többi fejezetéhez is készítették az osztály munkatársai térképeket és magyarázót; az ország lakásállományának területi eloszlását ill. az infrastruktúra állapotát bemutató térképek (DÖVÉNYI Z.) végülis az ország gazdasági-társadalmi fejlettségének területi különbségeit emelik ki, amelyet a fent vázolt agrártermelés területi különbségei magyaráznak. Sőt a közlekedési infrastruktúra (TINER T.) területi különbségei is nyilvánvaló kapcsolatban vannak az előzőekben felvetett kérdésekkel. A népesség nemzetiség és anyanyelv szerinti megoszlásáról, illetve a cigányságról KOCSIS K. készített térképeket. Az atlasz “tudományos” jelentősége tehát abban van, hogy egyrészt a kutatókban is elindíthat egy-egy gondolatsort, inspirálhat az összefüggések mélyebb feltárására, másrészt az értelmes közvéleményt az összefüggések láttatására készíti.

Csak remélni lehet, hogy az információk nyilvánosságra hozásának ez a formája a nemzeti atlasszal nem zárul le. Két irányba is kínálkozik a lehetőség; egyrészt célszerű lenne könnyebben használható, kisformátumú, szöveget és térképet együtt tanulmányozható típusú “atlaszt” kibocsájtani, amely az átlagolvasó számára is elérhető lenne. Másrészt célszerű lenne megyei tematikus térképes, szöveges kiadványokat készíteni, amelyek a lokális-regionális igényeket elégítenék ki, amelyek kiterjedhetnének a főbb települések belső tértagozódásának bemutatására is.

2. A településkörnyezet szociálgeográfiai kutatása

során a településszintű vizsgálatok (BERÉNYI I.) igazolták, hogy:

- a hazai településrendezés mai gyakorlata, a tervezés előkészítése, a terv elfogadtatása és a végrehajtás ellenőrzése nem felel meg a közösségi elvárásoknak, mert egyetlen fázisban sem érvényesülnek érdemlegesen a helyi érdekek. Ezért a településtervezés egész gyakorlatának felülvizsgálatára van szükség.

- A várostervezés erősen technikai szemléletű, a lokalitások történeti-földrajzi sajátosságai erősen háttérbe szorulnak, ezért településeink uniformizálódnak, különösen az új településrészek, s ez a jellegtelenség fokozza a népesség elidegenedését, környezettel kapcsolatos érdektelenségét.

- A településgazdálkodás (lakás, közmű, ellátás stb.) mai rendszere olyan súlyos területi különbségeket hozott létre a nagyvárosokban, hogy annak konzekvenciái a társadalmi szegregálódásban már társadalmi konfliktus forrásai lehetnek.

A regionális közlekedésföldrajzi vizsgálat egyrészt a depressziós és nem depressziós közlekedési helyzetű területek elkülönítését célozta, hogy a közlekedési árnyékban fekvő aprófalvas térségek helyzete több szempontból is halmozottan hátrányos. E területek közlekedési színvonalának emelését központi irányítású, centralizált közhasznú mamuthálózatok fenntartásával nem lehet megoldani, ehhez egy új szemléletű közlekedéspolitikai kialakítására van szükség. Olyanra, amely tartalmazza:

- a falusi egyéni közlekedés terjedésének széleskörű területi támogatását (valódi személygépkocsi-piac)

- a településhierarchia alsó szintjén elhelyezkedő községeket összekötő kistérségi hálózatok kiépülésének elősegítését

- új vállalkozási formák kialakítását a közhasznú közlekedésben (kisszervezetek, magánvállalkozók).

3. Városföldrajzi kutatások

a) A hazai *kisvároshálózat* fejlődési tendenciáinak kutatása több éves munka tekint vissza (DÖVÉNYI Z.) és ez idő alatt több mint 170 kisváros, ill. kisvárosi jellegű település részletes vizsgálatára került sor, elsősorban demográfiai és foglalkozási mutatók alapján. A kutatás nyomán kibontakozik az egyes országrészek kisvároshálózatának eltérő fejlődési jellemvonásai és markáns meghatározói. A vizsgálat kiterjedt kisvároshálózatunk ezredfordulóig várható fejlődésére is. A rendelkezésre álló információk alapján az 1990-es években a kisvárosok jelentős részének visszaesése vagy megtorpanása prognosztizálható. Ez rendkívül súlyosan érintené az egész településhálózatot, mert a tönkremenő kisvárosok magukkal rántanák a környező falvakat is, ennek pedig meszszeható következményei lennének.

Megkezdődött a metropoliszok környezetében lévő kisvárosok összehasonlító vizsgálata München-Budapest példáján, amely alkalmas lehet a főbb fejlődési irányok kijelölésére.

b) Az *összehasonlító városföldrajzi kutatás*ban több résztémát dolgoztunk ki; a hazai városszerkezet átalakulásának irányai (BERÉNYI I.), a városrekonstrukció társadalmi konzekvenciái (CSÉFALVAY Z.) és a lakáspiac új jelenségei ill. ennek környezeti problémái (KOVÁCS Z.) elméleti és módszertani kérdésfeltevést is érintettek, amelynek eredményeit a 2. osztrák-magyar szemináriumon foglaltuk össze.

A további kutatás elsősorban nemzetközi összehasonlító elemzés keretében kap helyet; München-Bécs-Budapest kutatási program keretében.

4. Az etnikai földrajzi kutatások

Főként a határainkon túl élő magyarság társadalmi helyzetének elemzésére koncentráltak (KOC SIS K.). A földrajz négy évtized után az elsők között kapcsolódott be az etnikai térfolyamatok feltárásába, a magyar nemzeti kisebbségek térbeli eloszlásának és jelenlegi településviszonyainak kutatásába. A szomszédságunkban, határainkon kívül rekedt 3,5-4 millió nemzeti kisebbségeink szülőföldjén lejátszódó etnikai, politikai, társadalmi-gazdasági folyamatok (pl. a termelőeszközök térbeli eloszlása, munkahely kereslet-kínálat alakulása, urbanizáció, természetes népmozgalom, migráció, erőszakos telepítések stb.) tudományos igényű feldolgozása, az eredményeknek az oktatási anyagba való beépítése és a közvélemény tájékoztatása egyaránt feladat volt.

Az etnikai földrajzi kutatások jelentős hazai témája a cigányság társadalmi helyzetének alakulása, a térbeli eloszlásának gazdasági-társadalmi konzekvenciáinak felmérése (KOC SIS K. - KOVÁCS Z.). E kérdést funkcionális-morfológiai szempontból is megvizsgáltuk egy a kényszerű gazdasági szerkezetváltással érintett településen, Rudabányán. Itt a cigányság száma az elmúlt években a magas természetes szaporodás és a környező településekből történő fokozódó beköltözés következtében gyorsan megnőtt. A területi koncentráció a településen belül is lejátszódott, megnövelve ezáltal az alacsony presztizsű településrészek (lepusztult bányászbarakkok, lakótelepek, elhagyott parasztházak stb.) kiterjedését. A településen belüli fokozódó etnikai feszültséget nem csak az 1985-ös bányabezárás, a kényszerű belső munkaerőpiaci verseny és a cigányság fokozódó szegregálódása, létszámuk lendületes növekedése erősíti, hanem a fiatal, képzetlen, keresőképes korú cigány munkanélküliek számának megnégyszereződése is az utóbbi három évben.

5. Tudományos együttműködés keretében kidolgozott témák

Az osztály munkatársai a többi tudományos osztállyal együttműködve dolgozták ki az alábbi témákat:

a) *A menekültek letelepítésének területi alternatívái* c. témában kísérletet tettünk az ország azon területeinek elhatárolására, amelyek alkalmasak lehetnek a menekültek vagy bevándorlók fogadására. A betelepülés bekövetkezhet társadalmi-politikai kényszer, de egy remélt gazdasági konjunktúra esetében vonzás hatására is, úgy, ahogyan az a nyugat-európai országokban történt a vendégmunkások esetében. Ez utóbbi esetben, ha magyarról van szó, akkor nem vendégmunkás-szituáció alakul ki, hanem a végleges betelepülésnek leszünk részesei. A szabad munka-és lakóhely megválasztásának remélt időszakában e helyzettel számolni kell.

Ugy tűnik, az országnak bőséggel vannak olyan területei, térségei, amelyek nagyszámú népesség fogadására lennének alkalmasak egy esetleges nyugat-európai szintű konjunktúra esetén. Ez nem járna szociális feszültséggel. Ezzel akkor kellene

csupán számolni, ha a betelepülést a hazai viszonylagos jobb életkörülmények, s nem a gazdasági konjunktura motiválnák (DÖVÉNYI Z. témavezető és az osztály munkatársai).

b) *A határmenti területek társadalomföldrajzi kutatása* során Jugoszlávia pannon határvidékén (a Muraszombat és Pélmónostor között húzóódó határsávban) a társadalomszerkezet átalakulásának folyamatairól készült tanulmány (KOC SIS K.). Az Alpok-Adria nemzetközi együttműködés keretében a jugoszláviai és ausztriai határsáv fejlesztési lehetőségeinek feltárása kerül előtérbe, amelynek első szakaszában fontos a vizsgált időszakban (1910-1987) lejátszódott társadalmi folyamatok ismerete.

A határzóna társadalmának etnikai-vallási és demográfiai összetételére az 1918-as, 1941-es, 1944-es államhatalom és határváltozások voltak a legnagyobb hatással. A népesség demográfiai és foglalkozási szerkezetének átalakulását az 1950-es évektől kibontakozó urbanizáció, a jugoszláv típusú szocialista átalakítás is felerősítette.

Megjelent tanulmányok

- BERÉNYI I.: Az alkalmazott szociálgeográfia néhány mai témája. - Magyar Tudomány, 1989.5.sz.pp.384-395.
- Mezőgazdaság és élelmiszeripar - MNA 198-236 térképek
 - Mezőgazdaság és élelmiszeripar - MNA térképmagyarázó 378-386.p.
 - BÉlapátfalva és településcsoportja (Szerk. Tiner T.)
- CSÉFALVAY Z.: "Behaviorista forradalom" a geográfiában: in: Földrajzi Értesítő 1989/1-2.
- Vissza a régiókhoz - vázlatok egy alternatív településpolitikához. in: Hítel 1989/7.
 - Vissza a régiókhoz. In: Mozgó Világ 1989/7.
 - Jöjjenek az újjgazdagok? in: Magyar Napló. 1989.dec.8.
 - Jöjjenek az újjgazdagok? in: Tallózó 1989/27. (újraközlés)
 - Községi élet egy aprófaluban. in: Aprófal az időben. Baranya megyei Művelődési Központ, Pécs, 1989.
 - Szemelvények a szociálgeográfia köréből. (szerk. egyetemi jegyzet) Tankönyvkiadó, Bp. 1989)
 - A szociálgeográfia társadalomrajza. in: Tér és Társadalom 1989/2.
 - A szociálgeográfia tegnap és ma. - Földrajzi Értesítő 1988/1-4.
- DÖVÉNYI Z.: A kisvárosok összehasonlító vizsgálatának eredményei az NDK és Magyarország agrárterületein - Földrajzi Értesítő 1988/1-4. pp. 230-232.
- TÓZSA I.-LOVÁSZ GY.-TÉCSI Z.-BERÉNYI I.: Megyei környezeti információs rendszer és tematikus térkép adatbank - Földrajzi Értesítő 1988/1-4. pp. 32-34.
 - KERTÉSZ Á.: A GNV hatásterület településeinek társadalmi-gazdasági változását figyelő rendszer - Műhely p.15.
 - KERTÉSZ Á.-MEZŐSI G.: Az iparterület fejlesztési lehetőségeinek foglalkozási feltételei Borsod-Abaúj-Zemplén megyében - Földrajzi Értesítő 1-2. pp. 123-136.
 - Európai kampány a vidéki térségekért, 1987-1988 - Tér és Társadalom 1., pp.108-111.
 - BEREND T. I. - RÁNKI GY.: Európa gazdasága a 19. században. Földrajzi Értesítő 1-2.pp. 186-187.(recenzió)
- KOC SIS K.: Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákia és a Vajdaság példáján - Studia Geographica 6. KLTE, Debrecen, 147p.

- "A magyarság - határainkon túl" cikksorozat:

A nemzeti lelkiismeret megbékítése - Élet és Tudomány XLIV./12. 1989. III.24. pp. 355-357.

Szlovákia - É.és T. XLIV./13. 1989.III.31.pp.402-405.

Kárpátalja - É.és T. XLIV./14. 1989.IV.7.pp.435-438.

Erdély - É. és T. XLIV./15. 1989.IV.14. pp.460-463.

Jugoszlávia - É. és T. XLIV./16. 1989. IV. 21. pp.492-495.

Burgenland - É.és T. XLIV./17. 1989.IV.28.pp.530-532.

- KOVÁCS Z. Cigánynépességünk megoszlása - Élet és Tudomány XLIV. 27. 1989. VII.7.pp. 852-855.

- A népesség megoszlása nemzetiség szerint - MNA térkép 114. p.

- A népesség megoszlása anyanyelv szerint - MNA térkép 114. p.

- Cigányság - MNA térkép 115. p.

- a fenti térképek szöveges magyarázói - MNA 328-329.p.

KOVÁCS Z.: Az alkalmazott földrajz forradalma a számítógépek nyomán. - Műhely 7. Budapest MTA FKI. 10p.

- A bűnözésföldrajz lehetőségei hazánkban. - Műhely 9. Budapest, MTA FKI. 11p.

- Border changes and their effect on the structure of Hungarian society. - Political Geography Quarterly, Vol.8, No.1.1989.

- KOCSIS K.: Cigánynépességünk megoszlása. - Élet és Tudomány, 1989.27.pp. 852-855.

- A lakásmobilitás társadalomföldrajzi vizsgálatának lehetőségei Budapest példáján. - Földrajzi Értesítő, 1989. 1-2. pp. 91-105.

PERGER É.: "A gazdasági és közigazgatási reformok hatása a területi fejlődésre" - Tér és Társadalom 1989/1. Pécs pp.31-48.

- A "Bélapátfalva és településcsoportja" c. tanulmány (Elmélet, módszer, gyakorlat 48.sz.) "Mezőgazdaság" c. fejezete pp. 43-55. - MTA FKI Budapest 1989. április

- Cooperative Farms and Utilization of the Physical Endowments of the Land"- In: Theory and practice in British and Hungarian Geography (ed. by P.Compton and M.Pécsi) -Akadémiai Kiadó Budapest 1989.

- "The Local effects of changes with Regard to Economic Structure and Possible Conflicts between Local and Central Organs of Administration - The case of a North Hungarian Mine" In: Regional Planning and Local Government Confronted with Economic Change (ed. by G.Marceau) - International Institute of Administrative Sciences, Bruxelles 1989 pp. 201-221.

- "An overview of East European developments" Territory and Administration in Europe (ed. by R. Bennett) - Pinter Publishers London 1989.pp. 93-110.

TINER T.: Zsákutcában I-II. Tér és Társadalom 1989. 3. pp. 35-51.

- BROWN,L.R. et.al. A világ helyzete 1987/88-ban. Földr. Ért. 1989. 3-4. pp. 461-463. (recenzió)

- MUMFORD,L.: A város a történelemben. Földr.Közl.89.3. pp.262-265. (recenzió)

- Légiközlékedési fejezetrészt Magyarország új Nemzeti Atlaszában. Légiközlékedés 1989.5.3p.

Beszámoló a Humboldt-ösztöndíj keretében az NSZK-ban végzett tevékenységről

DÖVÉNYI ZOLTÁN

1988. március 1. és 1989. március 1. közötti egy évet Humboldt-ösztöndíjasként a Müncheni Egyetem Gazdaságföldrajzi Intézetében töltöttem, miután az eredetileg tervezett 7 hónapos kinntartózkodást további 5 hónappal sikerült meghosszabbítani.

A Karl Ruppert professzor által vezetett intézetben nem voltak beilleszkedési nehézségeim, mivel a kollégák zömét már évek óta ismertem. Ennek a kapcsolatnak az alapja a Földrajztudományi Kutatóintézet Gazdaság-és Társadalomföldrajzi Osztálya, valamint a Ruppert-intézet között hosszabb ideje meglévő együttműködés, ami többek között közös konferenciák rendezésében is megnyilvánul. Így nemcsak a kollégák, hanem az intézetben folyó kutatások is ismertek voltak számomra.

Kutatási témaként a müncheni régió kisvároshálózatával foglalkoztam. A kisvároskutatás az elmúlt időszakban nem tartozott az NSZK-ban sem az élenjáró földrajzi vonulatok közé, bár a jelentős számú esettanulmány kétségkívül szolgáltatott használható eredményeket. A nagyvárosi térségek vizsgálata jórészt a szuburbanizációhoz kapcsolódó folyamatokat és jelenségeket tárta fel, s jóval kevesebb figyelmet szenteltek ezen térségek olyan részeire, ahol a szuburbanizáció hatása nem jelentkezett markánsan. Ennek volt viszont olyan "kedvező" vetülete, hogy a nagyvárosi régiók peremterületeinek vizsgálata új kutatási eredményekkel kecsegtet.

A fenti megfontolások alapján a müncheni régióban 27 olyan települést választottam ki vizsgálatra, amelyek különböző szempontok alapján kisvárosnak, vagy kisvárosi jellegű településnek voltak minősíthetők. Ezek zömében a régió peremterületén helyezkednek el, így a szuburbanizáció nem, vagy alig érintette őket, így nagyobb lehetőségük volt a "klasszikus" kisvárosi funkciók gyakorlására. Vizsgálataim egy része éppen ezeknek a központi helyi funkcióknak a kimutatására irányult.

Jelentős teret kapott a térség népesedési helyzetének vizsgálata is, különös tekintettel az 1840-től napjainkig terjedő időszakra. A részletes demográfiai vizsgálatok alapján a kisvárosok több típusát sikerült elkülöníteni. Közös jellemvonása a vizsgált településeknek, hogy népességszámuk stabil vagy növekvő, egyetlen hanyatló népességű sincs közöttük.

A müncheni régió egészére vonatkozóan elkészült az elmúlt évtizedekre vonatkozó népességfejlődési térképsorozat. Ebből kitűnt, hogy a térségben a szuburbanizációs fázis már lefutott, s a dezurbanizáció jelei egyre határozottabban figyelhetők meg. Ez azt

jelenti, hogy a dinamikus népességnövekedést mutató települések elsősorban a régió peremterületein vannak, ill. lesznek. Ennek alapján a vizsgált kisvárosok népesedési távlatai is kedvezően ítéltetők meg.

Kinntartózkodásom során a konkrét kutatások mellett jelentős mennyiségű adatot sikerült szerezni, ami lehetővé teszi a vizsgálatok itthon történő folytatását. Ez azonban nemcsak lehetőség, hanem részben kényszerhelyzet is, mivel az 1987-es NSZK-beli népszámlálás müncheni régióra vonatkozó adatainak csak egy része volt elérhető 1989 február végéig. A teljes adatsor 1989 szeptemberében várható, s ezt követően zárható le teljesen a vizsgálat.

Az egy év természetesen lehetőséget nyújtott más témákkal való foglalkozásra is. Ezek közül kiemelésre kívánkozik az atomenergia és a társadalom viszonyának figyelemmel kísérése az NSZK példáján. A témához összegyűjtött jelentős mennyiségű információ alapját képezi egy tervezett hazai vizsgálatnak.

Ugyancsak jövőbeli kutatások megalapozását szolgálták azok az adatgyűjtések, ill. szakirodalmi tájékozódások, amelyek a települések finanszírozási rendszerének és az állampolgári magatartásoknak megismerésére irányultak. Az utóbbi esetben főleg a különböző szintű döntési mechanizmusok és az egyén viszonya szolgáltatott számos megszívlelendő tanulságot.

Végezetül említést érdemel a Németország népesedési viszonyainak megismerését szolgáló tájékozódás is, aminek tapasztalatai szintén jól beilleszthetők hazai vizsgálatokba.

Egy hosszabb tanulmányút esetében nem csak a szakmai tevékenység, hanem annak feltételei is jelentőséggel bírnak. Ebből a szempontból csak kedvező momentumok említhetők, a számítógépes háttértől a kartográfiai segédanyagokig minden támogatást megkaptam az intézettől. Miután saját kulcsom volt az egyetemhez és az intézethez is (ami itthon elképzelhetetlen!), a könyvtárat bármikor használhattam, így gyakorlatilag nem volt korlátozva kutatómunkám.

Az egy év leforgása alatt öt konferencián vettem részt, ezek témái DK-Európa gazdaságtörténetétől Bajorország falusi térségeinek problémáig terjedtek. Ezek a rendezvények nemcsak szakmai szempontból voltak hasznosak, hanem lehetővé tették a személyi kapcsolatok bővítését is. Az utóbbiak közül elsősorban a Münchenben működő Südost Institut munkatársaival felvett munkakapcsolat kívánkozik kiemelésre: velük ugyanúgy tervezek a jövőben közös kutatásokat, miként a Ruppert-intézet több munkatársával.

Az ösztöndíjas, ill. vendégkutatói státus természetesen nem jelentette az örökös íróasztal melletti gubbasztást: igyekeztem kihasználni minden lehetőséget az NSZK és Ausztria jobb megismerésére. Erre a legjobb alkalom a Humboldt-Alapítvány által szervezett — s méltán legendásnak minősíthető — háromhetes országjárás volt 1988 szeptemberében. Ennek keretében több napot tölthettem Ny-Berlinben, jóllehet egy kőkorszakból származó honi előírás ezt ma is tiltja. Miután a történelem ezen már régen túllépett, ideje lenne végre hatályon kívül helyezni. Úgy sem tartja be senki...

Jó lehetőségeket nyújtottak a területtel való megismerkedésre a Ruppert-intézet kisebb-nagyobb hallgatói terepgyakorlatai is, amelyeken több alkalommal is részt tudtam venni. A fentiekén kívül természetesen egyéni utakat is szerveztem.

Igyekeztem képet kapni az NSZK-ban folyó geográfusképzésről is. Ennek nem kevés tanulságát remélhetőleg lesz még alkalmam hazai pályán is kamatoztatni.

Egy hosszabb tanulmányút során szinte elkerülhetetlen a szakmai összehasonlítás a honi és a nyugatnémet geográfia között, még akkor is, ha nem vagyunk egy súlycsoportban. Megítélésem szerint a mindkét országban művelt kutatási irányok esetében (pl. szociálgeográfia) nincs különösebb okunk a szégyenkezésre, szakmai felkészültségünk megfelelőnek látszik. Ezt különböző beszélgetések során a német kollégák is említették. Amiben viszont nyomasztó a fölényük, az a kutatások technikai és pénzügyi háttere. Erre látványos példák sorát lehetne említeni, de ettől lemaradásunk még nem fog csökkenni. Ha nem akarunk végleg kiesni tudományunk nemzetközi vérkeringéséből, akkor kénytelenek vagyunk egyre többet olyan országokban dolgozni, ahol a kutatási feltételek megvannak, s ezzel próbáljuk átmenteni magunkat egy olyan időszakra, amikor a tudományra fordított eszközöket nem fogják már kidobott pénznek tekinteni. Hogy ez el fog-e egyáltalán jönni, az már nem lehet egy kutatási beszámoló témája.

Az Oxford-i Egyetem Földrajzi Tanszéke

KOVÁCS ZOLTÁN

Sir Halford Mackinder 1887-ben reader-i (kb.docensi) kinevezést kapott földrajz tantárgyban az Oxford-i egyetemen, melyet sokan a modernkori földrajzoktatás kezdetének tekintenek Nagy Britanniában.

Két évvel Mackinder kinevezését követően alapították meg magát a tanszéket, amely így a legrégebb és méretét tekintve egyik legnagyobb földrajzi egyetemi tanszék a szigetországban.

A 24 főből álló tanári kar mellett 16 fős segédszemélyzet gondoskodik a mintegy 300 fő nappali tagozatos hallgató (undergraduate), és a kb. 40 főnyi posztgraduális u.n. kutató diák (research student) zavartalan, és magas szintű képzéséről.

A nappali tagozatos (hazai értelemben vett) kurzus 3 évből áll, és sikeres vizsgák esetén B.A. fokozat odaitélésével jár. Az első évben 5 tantárgyat hallgatnak a diákok, közülük négyet kötelező jelleggel (u.m. földrajzelmélet, általános természeti és gazdasági földrajz, földrajzi technikák), egy pedig szabadon választható.

A második és harmadik év során 6 tantárgy szerepel a tanrendben, közülük négy kötelező (természeti földrajz, társadalomföldrajz, földrajzi gondolat, Nagy Britannia és Franciaország gazdaságföldrajza), kettő pedig választható az alábbi tárgyak közül: klimatológia, felszínfejlődés, politikai földrajz, városföldrajz, társadalomföldrajz, történeti földrajz, Szovjetunió, Dél-Afrika, DK-Ázsia, biogeográfia, faluföldrajz, negyedkori geomorfológia. A választható tárgyak köre szorosan kötődik a tanszéken oktató tanárok egyéni érdeklődési és kutatási területéhez, ami nagy flexibilitást ad általában is az egyetemi oktatásnak Angliában.

A diákok minősítése során döntő szempont a vizsgák (főként írásbeli dolgozatok) és a harmadév végén benyújtandó diplomamunka eredménye, de emellett számításba veszik a hallgatók laboratóriumi és terepmunkáját is.

Gyakorlatok a bel- és külföldi terepgyakorlatok, s ez utóbbiak közül az elmúlt évek során rendszeres uticél volt Tunézia, Kína, a Szovjetunió és az Egyesült Államok.

Két lényegesnek tűnő momentum érdemel még említést a tanszéken folyó oktatómunkával kapcsolatosan. Az egyik, hogy az oxfordi egy viszonylag fiatal, dinamikusan fejlődőben lévő tanszék, amely még a formálódás időszakában van. A tanszékvezető, A. Goudie professzor 1984-ben, harmincnyolc (!) évesen vette át a tanszék irányítását, s azóta többjelentős változás ment végbe a tanszék személyi összetételében. Sok tehetséges fiatal pályakezdő geográfus kapott bizonyítási lehetőséget, de mellettük számos már

beérkezett szaktekintély is Oxfordba érkezett, köztük David Harvey (lásd Profil c. rovatunkat), a tanszék másik professzora.

A másik érdemleges megállapítás, hogy a sajátos történelmi hagyományoknak megfelelően Oxfordban az oktatás elmélyültebb része az egyes college-okban zajlik, számszerint harmincötben.

Valamennyi tanszéki oktató egy-egy kollégiumhoz is tartozik, s ide koncentrálódik oktató munkájuk 80 %-a. A college-ok rajtuk kívül meg főállású földrajzszakos oktatókat (tutorok) is foglalkoztatnak, akik tanszéki státusszal egyébként nem rendelkeznek. Az oktatás itt kiscsoportokban (3-4 fő) rendkívül intenzív módon zajlik, rendszeres a beszámoltatás és az írásbeli házi feladat (népszerű nevén az esszé).

A tanszéken folyó kutatómunkáról szólva, hangsúlyoznunk kell annak a fejlett háttértechnikának és tudományos infrastruktúrának a jelentőségét, amely döntő szerepet játszik az itt folyó kutatások nagy hatékonyságának a fenntartásában. A legjelentősebb ilyen irányú előrelépést az 1986-tól fokozatosan kialakított kompjuter laboratórium jelentette, amely egy terminállal kapcsolódik az egyetem VAX számítógépéhez, s IBM személyi számítógépek és lézerprinter mellett rendelkezik a legmodernebb digitalizáló és színes rajzberendezéssel, ami lényegesen megkönnyíti a földrajzi információfeldolgozást és tárolást, valamint a tárolt információk gyors kartográfiai megjelenítését.

Kiemelkedő fontosságú emellett a gazdag tanszéki könyvtár is, mely több mint 100 ezer kötet és 63 ezer térképlap mellett 181 hazai és nemzetközi folyóiratnak ad otthont.

A tanszék kutatási profilja, összhangban az oktatók saját érdeklődési területével, rendkívül szerteágazó. Hagyományosan erős kutatási területnek számít a történeti földrajz és társadalomföldrajz Oxfordban. Eredményeit tekintve kiemelkedő fontosságú a városszociálgeográfia és etnikai szegregáció kutatás. Új terület — különösen David Harvey Oxfordba érkezése után — a földrajz és társadalomelmélet kutatása.

A nyolcvanas évek közepétől — nem kis részben az új geomorfológus tanszékvezető kinevezése révén — a korábban kissé mostohagyerekként kezelt természeti földrajz, ökológia és alkalmazott földrajz is új fejlődési pályára léphetett. Ebben számottevően közrejátszott az is, hogy jelentős beruházások történtek számítástechnikai, laboratóriumi és más mérőműszerek terén, ami felgyorsította a folyó kutatások menetét, illetve megnövelte azok hatástörőit.

A tanszéken folyó oktató és kutatómunka részletesebb megismeréséhez közreadjuk az itt dolgozó előadók névsorát, zárójelben feltüntetve valamennyiük fő kutatási területét is.

GOUDIE, Andrew S.: professzor, tanszékvezető (negyedkori geomorfológia, sivatagi felszínfejlődés, jégkorszaki klímaváltozások, földrajztörténet)

HARVEY, David W., "Halford Mackinder" professzor (városföldrajz, földrajz és társadalomelmélet, marxizmus elmélete)

BERRY, Pamela (biogeográfia, növényökológia)

- BRUNNER, Jacob S. (távérzékelés, digitális image- processing, spektrumelemzés alkalmazása a geomorfológiában)
- BULL, Peter A. (negyedkori geomorfológia, fluviális geomorfológia, karszt területek, scanning elektronmikroszkóp alkalmazása)
- BURT, Timothy P. (hidrológia, fluviális geomorfológia, lejtőfolyamatok, csapadékeloszlás magasan fekvő térszíneken, kompjuter szimulációs programok alkalmazása a földrajzoktatásban)
- CLARKE, Colin G. (városszociálgeográfia, faji és etnikai problémák, különös tekintettel Közép-Amerikára)
- COONES, Paul (földrajzi gondolat, történeti földrajz különös tekintettel a Szovjetunióra)
- DOBSON, Mary J. (orvosföldrajz és történeti földrajz, különös tekintettel a betegségek és a környezet közötti összefüggésekre a történelem folyamán)
- FREEMAN, Michael (történeti földrajz, közlekedésföldrajz)
- KENNEDY, Barbara A. (kvantitatív fluviális geomorfológia)
- LANGTON, John (az ipari forradalom történeti földrajza, földrajzi modellek)
- LEMON, Anthony (politikai földrajz, szociálgeográfia, különös tekintettel Dél-Afrikára, az apartheiddel kapcsolatos földrajzi problémák)
- MACMILLAN, William D. (telephelyelmélet, városmodellek, alkalmazott gazdaságföldrajz)
- PALLOT, Judith (falusi térségek problémái, regionális politika, mezőgazdasági földrajz, különös tekintettel a Szovjetunióra)
- PEACH, Ceri (városszociálgeográfia, társadalmi és faji szegregáció, különös tekintettel Angliára és USA-ra)
- PERROTT, Alayne (negyedkori geomorfológia, sztratigráfia, klímaváltozások)
- ROGERS, Alisdair (városszociálgeográfia, különös tekintettel az USA-ra)
- SWYNGEDOUW, Erik (telephelyelmélet, társadalomelmélet, marxizmus)
- SCARGILL, Ian (városföldrajz, Franciaország gazdaságföldrajza)
- WARREN, Kenneth (ipari telephelyválasztás, iparföldrajz, világ gazdasági folyamatok, regionális fejlődés, különös tekintettel Angliára és az USA-ra)
- WHITTAKER, Robert (biogeográfia, szukcesszió vizsgálat, szigetek ökológiai viszonyai, vulkanikus területek, földrajzi információs rendszerek)
- WILKINSON, John (Közép-Kelet gazdaságföldrajza, iszlám kultúra földrajzi terjedése, társadalmi és politikai intézményrendszer az arab országokban)
- WILLIAMS, Michael (történeti földrajz, faluföldrajz, a táj átalakulása, erdőpusztulás)

KILÁTÓ

Csúcstechnológia-ipar, termékciklus és vállalati környezet

GEORGES B. BENKŐ

Az új technológiáról a közgazdászok sokat publikáltak, a sajtó is sokat cikkezett már. A francia geográfusok azonban még keveset foglalkoztak ezzel a problémával. Ezen írásunkban néhány szempontot és problémát kísérünk meg kiemelni ezzel a gazdasági és társadalmi változással kapcsolatban.

Először is a technológiai pólus fogalma szorul tisztázásra. Franciaországban a "technopólus" kifejezést egyre gyakrabban használják, amin az új technológiát alkalmazó vállalatok területi koncentrációját értik. Az angolszász szakirodalom a "tudományos park" (science park) kifejezést használja, ami egyenrangú a technopólus vagy technológiai pólus kifejezéssel.

A technopólust nem nevezhetjük egyszerűen technológiai transzferstimulációs működésnek. A fogalom alatt adott technológiai területen a kompetencia és az eszközök olyan koncentrációját értjük, amely országos, sőt nemzetközi szinten is kiemelkedő, és regionális szinten képes biztosítani az együttműködést a gazdasági hálózattal. Működését tekintve az üzleti és kutatási szervezetek olyan csoportosulásáról van szó, amely a tudományos előrehaladáshoz kapcsolódik kezdve egy termék előállításának laboratóriumi fázisától annak gyártásáig ill. forgalomba hozataláig. Felépítését tekintve minőségi környezetben elhelyezett kis és közép vállalatok csoportosulása, amely e kivételes telepítés segítségével szoros kapcsolatot tart egyetemekkel, kutató intézetekkel. A technopólus azonosításához több mutató szükséges: a tudományos és technikai foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatotthoz képest; a kutatásra és fejlesztésre fordított összeg (itt jegyezzük meg, hogy ez a mutató nem informál a termék technológiai színvonaláról); az adott ipari ágazatban gyártott termék tökéletességének mértéke és helye a nomenklatúrában; a szektoron belüli foglalkoztatottság növekedésének mértéke.

Jelenleg a technopólus öt fajtáját különböztethetjük meg (WORTHINGTON, J. 1982):

Innovációs központok: egyetemi campusokon belül működnek, szakvéleményeket és kisebb kutatásokat végeznek a vállalatok számára (pl.: Liverpool - Mersey Side Innovation Center; Centre Universitaire Lille).

Tudományos-kutatási központok: K + F (kutatás + fejlesztési) osztállyal rendelkező vállalatok hozták létre egyetemi kutató laboratóriumokkal vagy egyéb alárendelt egységekkel együtt (pl.: Trinity-Cambridge, Paris-Sud).

Technológiai parkok: esetlegesen egyetemekhez kapcsolódó központok, amelyek elsősorban alkalmazott tudománnyal foglalkoznak. Megvalósításukhoz kívánatos magas színvonalú lakótelepek, egyetemek és kutatással foglalkozó intézmények létesítése 50 km sugarú körzetben. A kitűnő természeti és társadalmi környezet alapvetően fontos szempont a hivatásos kutatói állomány letelepedése szempontjából. Az alacsony népsűrűségű területek igen előnyösek (pl.: Birchwood-Warrington, Sophia-Antipolis).

Kereskedelmi és üzleti parkok: alacsony népsűrűségű területen, kitűnő természeti környezetben elhelyezkedő, jól felszerelt központok, amelyek magasan képzett munkaerővel és nagy presztízzsel rendelkező vállalatok. Hármass feladatot látnak el: gyártás, kereskedelem és szakmai szolgáltatás (pl.: Aztec West-Bristol).

Felső szintű ipari zónák: általában a tudományos parkokra hasonlítanak. Kapcsolatuk jelentéktelen a csúcstechnológiával, de építészeti és formatervezési stílusuk a high-tech sémáját követi (pl.: Sutton Industrial Estate-Reading, Evry).

A regionális fejlesztési politika egyik alapja az új technológia. Ebből a nézőpontból kiindulva több szervezeti típust különböztethetünk meg:

1. technopólusok interregionális hálózatát,
2. fejlődési tengelyt,
3. technopólusok regionális szövetségét.

1. Telepítés és csúcstechnológia

A mai szakirodalom mozgathatónak tartja a csúcstechnológia-ipart a hagyományos telepítési tényezőkkel. Hangsúlyozni kell azonban, hogy minden csúcstechnológiai iparágnak más a telepítési viselkedése, tehát nem létezik egyedüli telepítési modell. Például a szponzor jellemzőinek (magán kontra állami vagy katonai) vagy a növekedési aránynak meghatározó befolyása van a berendezkedés térbeli modelljére. A telepítési tényezők fontossága és összetétele nem azonos minden iparágban vagy mindenféle nagyságú vállalatokra. Az alább felsorolt tényezőket az új telephelyet kereső vállalatok szemszögéből vizsgáljuk.

1.1. A munkaerő

A munkások lekötésének és megtartásának képessége az egyik legfontosabb elem, amelyet a csúcstechnológiával dolgozó vállalatoknak számításba kell venniük az új területek kiválasztásában. A kiválasztott helynek egyrészt kellemesnek kell lennie az élet és a munka, valamint a dolgozók (mérnökök, kutatók, irányítók) számára, másrészt olyan körzet mellett kell elhelyezkednie, amelyik rendelkezik szakképzett munkaerővel, amit az új vállalatok kiaknázhathatnak. Ez különösen fontos azon cégek számára, amelyek a

kutatási területüket kívánják kiterjeszteni. A munkaerő kínálat, a fizetési arány és a szakszervezeti mozgalom ugyanugy hatással vannak a csúcstechnológia térbeli viselkedésére, mint ahogy a magas fizetések fékezése és a militantizmus csökkentik a csúcstechnológiában a munkahelyek számának növekedését.

1.2. Egyetemek és kutató intézetek

A vállalatok többsége az egyetemi övezeteken belül rendezkedett be. Ezt a tényt könnyű megmagyarázni, mert közvetlenül megfelel a csúcstechnológia igényeinek, a rendelkezésre álló, magasan képzett munkaerő kínálatával, és lehetőséget biztosítva a már ottlévő tudományos csoportokkal való együttműködésre az ipari kutatásokban, párhuzamosan az oktatással. Kétirányú csere jöhet létre: az egyetemisták részvételével az iparban és a magán szektor kutató-mérnökeivel az oktatásban.

1.3. A vidék előnyös tulajdonságai

A szerzők többsége jelentőséget tulajdonít a lakáskínálatnak, a lakásáraknak, a kulturális infrastruktúrának és az oktatásnak. A modern környezet hangulata, a tisztaság, a biztonság, a szabadidős felszerelések — tehát a minőségi adottságok — jelentős szerepet játszanak. (OAKLEY, R.P. 1981, MALECKI, E.J. 1984, BROTHIE, J. et al. 1985).

1.4. Az infrastruktúra sajátosságai és a szállítás

A szállítási költségek szerepe kisebb a csúcstevékenységben (a hagyományos iparral szemben); viszont a bejárás könnyű és gyors az emberek számára, vagyis a légi összeköttetések szerepe alapvetően fontos.

Minthogy ez az ipar nagy és folyamatos elektromos energia fogyasztó, az energia források közelsége szükséges.

Ezen kívül kívánatos a területi igények felmérése egy esetleges gyors és erőteljes növekedéshez és számolni kell a területigényes berendezések számának növekedésével

15. A szolgáltatások és a politikai, valamint az üzleti élet tanácsadók és az információs források jelenléte (információkhoz való hozzáférés) alapvető a csúcstechnológia fejlődése számára. Az a körülmény, hogy a kockázati tőke rendelkezésre áll-e (kockázattal járó tőkebefektetés) döntő szerepet játszik a csúcstechnológiai iparágak fejlődésében. Fejlődési tényezői: munkahelyeket teremti; ösztönzi a kutatást; elősegíti az új ötletek kifejlesztését. Ellentétben a bankárokkal, a kockázati tőkés nem a biztonságra

törekszik, hanem merészen játszik, jelenléte kevésbé lényeges helyi, mint országos szinten.¹

Több vállalat ugyanazon a helyen történő csoportosulása bebizonyította az együttműködésből származó nagy előnyöket. Az együttműködés nagy stratégiai jelentőséggel bír az információáramlásban és a vállalati ösztönzésben. A hatóságok szerepe — az adminisztratív intézkedések lehetősége, a helyi politika, stb. — jelentős tényező a telepítés számára.

A csúcstechnológiával termelő, felfutásan lévő vállalatok megoszthatják tevékenységüket az innovációs és a szabványosított műveletek között. A hagyományos tevékenységek (gyártás, összeszerelés, rutin munkák) a külső övezetek felé helyezhetők, míg az innovációs (K + F) tevékenységek olyan helyekre koncentrálódnak, ahol jól hasznosíthatják az agglomeráció nyújtotta előnyöket.

Lehetetlen egy általános modellt javasolni a csúczipar telepítéséhez; számos jelentős példa létezik és a kritériumok az esetek szerint változnak.

2. A termékciklus

Általánosabb fogalmi keretbe helyezve a telepítési problémákat, fel kell eleveníteni a termék életciklusának elméletét (VERNON, R. 1966), amely egyike a legvitatottabb összetevőknek a csúczipari tevékenységek telepítése elméletében. Az új tevékenységi ágak hagyományosan a városokban fejlődnek, egyrészt a magasan képzett munkaerő, másrészt a munkaerő piac nagysága miatt; aztán a termék szabványosítása fázisában (állandosított technika és olcsó, alacsony képzettségű munkaerő), a pólusok áthelyeződnek a periférikus területek felé.

Újra elővettük ezt a sémát és több okból átvizsgálják: észrevehető egy, a K + F funkciók decentralizálása felé tartó tendencia (PLANQUE, B. 1983) és a helyi központok létesítése az új technológia segítésére. Franciaországban mintegy tíz éve részt veszünk a termelő rendszer újjászervezésében a műszaki forradalom és a nemzeti megtakarítások kezdeményezésének hatására. Ezeknek a gazdasági változásoknak térbeli hatásuk van. Több szerző is kétféle megközelítéssel magyarázza a következményeket (POTTIER, C. 1985); egyrészt a termelés és a K + F közötti szoros kapcsolattal, amely erősíti a nagy telepeket, másrészt az állandó innovációs igénnyel és a telekommunikáció fejlődésével, amelyek segítik a csúcstechnológia funkcióinak decentralizálását. Ezt az ellentmondást Pottier az innovációs tevékenység két szintre való osztásával magyarázza: fontos és kevésbé fontos innováció. A nyághorderejű újítások megfelelnek az új termékek ellent-

¹ Kockázattal járó tőkebefektetés: új vagy nehézségekkel küzdő vállalatokba befektetett alapok, amelyek kamatmentesek. Nem bankok adják, hanem általában magántársaságok, amelyeket olyan üzletemberek hoztak létre, akik szívesebben alapítanak néhány gyorsan gyarapodó vállalatot, kezelnek egy kiterjedt befektetési kört.

mondásának, az új iparágak összetételének. Ebben az esetben a fejlesztés kiterjesztése a jelentős pontokon elfogadhatónak tűnik. A kisebb jelentőségű, de folyamatos újításokra azért van szükség, hogy a termékeket azon piac igényeinek fejlődéséhez adaptálják, amely egyre nemzetközibbé és bizonytalanabbá válik. Ez az új technológiák alkalmazása és a gépesítés fejlesztése szempontjából is különösen kívánatos.

A termelési ciklus annak az iparnak a bonyolultsági szintjétől függ, amelyik kifejleszti a terméket. Az az ipar, amely közepes színvonalú technológiát alkalmaz, 30 éves ciklussal rendelkezik, ami tipikusnak mondható a tartós elektromos fogyasztási javaknál (1. ábra). A termelés fejlődése három nagy szakaszra oszlik (1. táblázat).

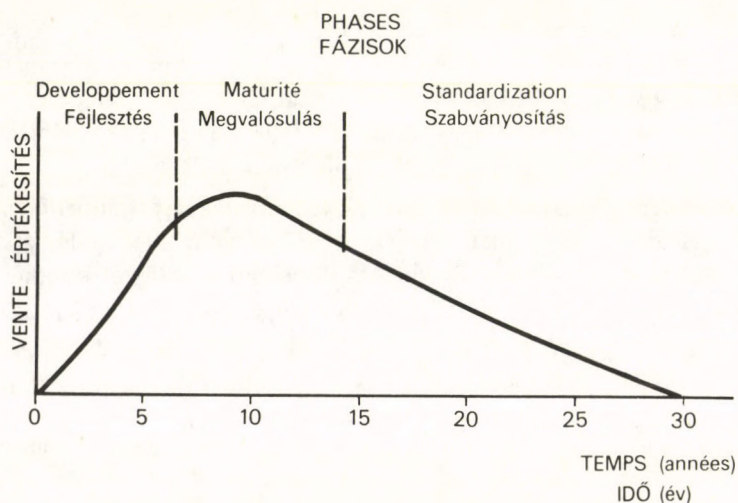
1. táblázat A cégek három fázisú fejlődésének jellemzői (hagyományos ipar)

Ráfordítás	Fejlesztési fázis	Megvalósulás fázisa	Szabványosítás fázisa
Tőke	nagymennyiségű kockázati tőke	nagymennyiségű forgó tőke	
Szakképzetlen munkae- rő	kis létszám	átlagos létszám	nagy létszám
Műszaki és tudomá- nyos személyzet	nagy létszám	megfelelő létszám	kis létszám
Irányító személyzet	kis létszám	nagy létszám	kis létszám
Marketing személyzet	kis létszám	nagy létszám	átlagos létszám
Külső megtakarítás	lényeges, nagy mennyiségben	nagyon hasznos	kevésbé fontos
Telepítés	ipari agglomeráció/városi köz- pont/(gyárak, KFT, Cég székhelye egy helyre telepítve)	ipari agglomeráció	“mozgatható” termék áthelyezése a perifériára

Az első fázis a termék létrehozása a kezdeti gyártással, amely nagy tőkebefektetést és kiváló színvonalú munkaerőt igényel a kutatáshoz és a fejlesztéshez. A termelés — általában — egy ipari agglomerációhoz kötődik, amelyik kapcsolatban áll a K + F részleggel és a cég székhelyével, s mindhárom ugyanabban az övezetben található. (BUSWELL, R.J.- LEWIS, E.W. 1970). Egy gazdag és rugalmas forráshely megkönnyíti a munka-és felszerelés ráfordítások időszakos módosítását.

A második szakaszban, amikor az értékesítés eléri a maximumot, a termék már tökéletes, így a K + F-ben dolgozók száma csökken, és a szakmunkaerő nő. A termék szabványosítása anyagi ráfordítást tesz lehetővé a teljes szabványosítás számára, rendszeres alapon. A harmadik fázisban a termék “mozgathatóvá” válik és a gyártása a periférikus övezetekre tehető át, hogy költségcsökkentést érjenek el (a kevésbé képzett munkaerő révén). Nyilvánvaló, hogy a csúcstechnológiával történő termelésben a szabványosításnak akkor jön el az ideje, amikor egy nagy vállalat uralja a piacot és — ebben a meghatározott esetben — a gyártást át lehet helyezni a műszaki technopólusokon kívülre.

Ez a szokásossá vált átrendezés, — amelyet főként a nagyvállalatok alkalmaznak — nem használható a csúcstechnológia még újabb fejlődésében, ez főként a kisvállalatokat érinti. A 2. ábráról megvilágítja a helyzetet, illusztrálva a csúcstechnológiával

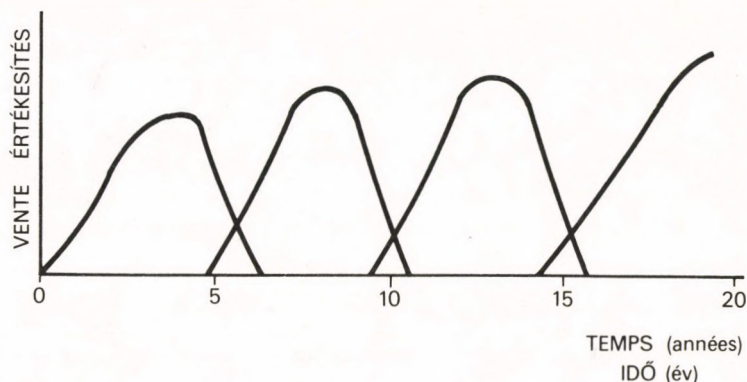
1. ábra A hagyományos termék életciklusa

készült termékek életciklusának csökkenését, amely 5 és 7 év között van. A lényeges különbség az 1. és a 2. ábra között az, hogy a 2. ábrán hiányzik a szabványosítás fázisa; a telepítés viselkedésének szempontjából a 2. ellentéte az 1. ábrának (vö. 1. és 2. táblázat). Ennek a gyors ciklusnak nincs kiterjedése a szabványosítás szakaszában, tehát a hosszútávú és tömegtermelésre. Minthogy nincs nagyszériás termelés, a magasan képzett munkaerő kihasználása folyamatos. A termékek innovációja szintén folyamatos, így a K + F személyzetére történő ráfordítás kívánatos: de prototípusok gyártása helyezett a vállalat egy új helyettesítési terméket vezet be. A csúcspárban az új termékekre szánt “nyersanyag” ráfordítást általában már kidolgozták és specializálták; a termelési ciklus frekvenciája felveti a helyi szállítók részéről a választók helyi meglétét — kívánatos tehát a helyi ellátásra berendezkedni a koncepció radikális megváltoztatása érdekében. Jegyezzük meg azt is, hogy az értékesítést és a hasznot — a csúcspárban — a termékciklusok megsokszorozásával tartják fenn.

A termék — a 2. ábrán — nem lépi át az 1. ábrán rajzolt fejlesztési fázist (2. szakasz), de nem közömbös azokkal az előnyökkel szemben, amelyeket egy agglomerációs gazdálkodás nyújthat az 1. ábrán szereplő szabványosítási szakasz számára.

Igy a technopólusok — (azonos profilú vállalatok koncentrációja) — egy hagyományos értelemben vett agglomerációt alkothatnak, mint egy ipari övezet a multban. Hasonló előnyöket élvezhetnek a kis és nagy cégek, amelyek a gyors termelési ciklusnak kötelezték el magukat, valamint azon nagyvállalatok, amelyek a hosszú termelési ciklus első szakaszára rendezkedtek be, ezzel áttelepítve a szabványosítási tevékenységet a perifériák felé.

A telepítési inercia, — amelyet az agglomerációs előny hoz létre — fogalmában jelentős szerepet játszanak a helyi kapcsolatok és a munkaerő. Egyébként, a helyi, külső

2. ábra Csúcstechnológiával gyártott termék életciklusa

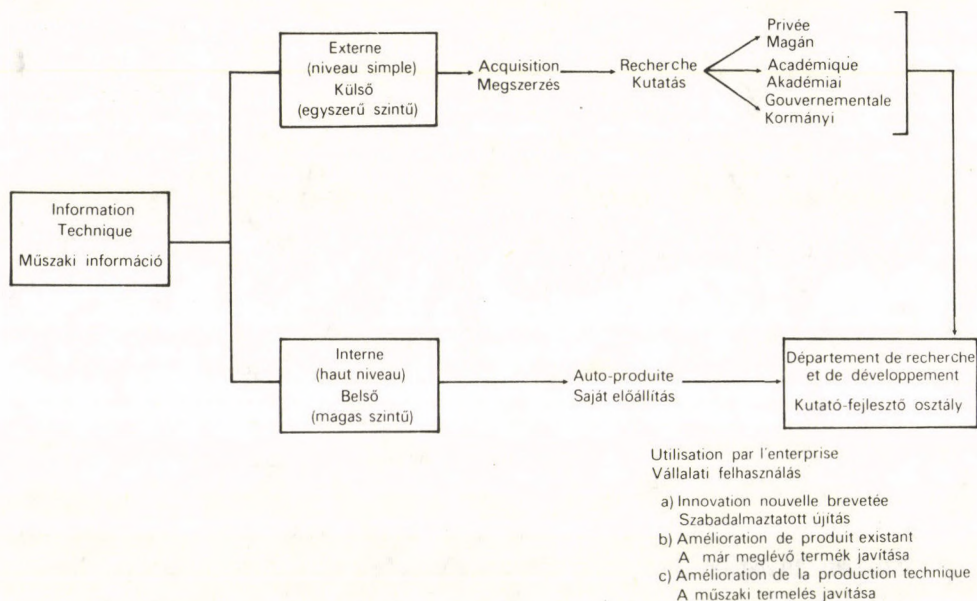
információk elveszítik jelentőségüket, mert az információ a csúcstechnológiával termelő vállalatokban lényegében egy belső folyamat. Mivel ezt a belső innovációt egy helyileg (vagy országosan) rendelkezésre álló befektetési tőkének kell támogatnia, ezt a rendelkezésre álló tőkét agglomerációs előnynek tekinthetjük, amely a cég belső innovációját könnyíti meg (3. ábra).

3. A gazdasági ciklusok

Az innováció gazdasági jellege nem új ötlet (műszaki fejlesztés - kereskedelmi hasznosítás). Ez volt a kulcsfogalom Schumpeter klasszikus gazdasági analizisében), Business Cycles (1939). Elgondolását a marxista Kondratyev egy cikkére (1935) alapozta, amely figyelembe veszi, hogy a kapitalista fejlődés egy rendszeres, kb. 55 éves cik-

2. táblázat A cégek két fázisú fejlődésének jellemzői (csúczipar)

Ráfördítés	Fejlesztési fázis	Megvalósulási fázis
Tőke	nagymennyiségű kockázati tőke	nagymennyiségű forgó tőke és kockázati tőke
Szakképzetlen munkaerő	kis létszám	kis létszám
Műszaki és tudományos személyzet	nagy létszám	nagy létszám
Irányító személyzet	változatlan átlagos létszám	változatlan átlagos létszám
Marketing személyzet	változatlan átlagos létszám	változatlan átlagos létszám
Külső megtakarítás	lényeges, nagy mennyiségben	nagyon hasznos
Telepítés	ipari agglomeráció városi központ(gyárak, KFT, cég székhelye egy helyre telepítve)	ipari agglomeráció

3. ábra A műszaki információk megszerzése (OAKEY, R.P. 1981. nyomán)

lust követ. A mechanizmus a műszaki fejlődésen alapszik, amely kedvező gazdasági alkalmat teremt a gazdasági expanzió által. Bizonyos idő elteltével piaci telítettséghez jutunk, amelyet recesszió és hanyatlás követ, addig a pillanatig, amikor egy új innovációs hullám újraindíthatja a folyamatot. Schumpeter finomította ezt az elméletet, azonosítva két rövidebb ciklust, elemezve a ciklusok közötti kapcsolatok komplexitását, és elvégezve az empirikus gazdaságtörténeti vizsgálatokat.

A Kondratyev-elméletet Schumpeter egyrészt nagymértékben kritizálta, másrészt továbbfejlesztette a hagyományos munka, gyakran marxista kereteiben. Kuznets azzal fejezte be Schumpeter befejezetlen munkáját, hogy mennyiségi gazdasági történetet állított össze, és 30 évnyi munka után — több fejlett ipari ország nemzeti terméke időrendi sorának alapján — azt a következtetést vonta le, hogy Kondratyev nem volt egészen pontos, s 20 éves növekedési és hanyatlási ciklust ad meg. Sokak követték ezt a modellt a marxista Ernest Mandel (MANDEL, E. 1975, 1980), aztán más különböző elméletek, mint Rostow-é (ROSTOW, W.W. 1978) vagy Forresteré (FORRESTER, J. 1976, 1981).

Az egyik legérdekesebb közreműködő Mensch (MENSCH, G. 1979), aki Kondratyev eredeti elméletét pontosította. A szerző újra összegyűjtötte az adatokat 100, az iparban alkalmazható műszaki innovációra vonatkozóan, az első ipari forradalomtól kezdve. Az eredményt "lokomotív" hatásnak nevezte el, amely sok innovációt gerjeszt majdnem egyidőben, egy néhányéves időszak alatt. Osztályozta a történelem e radikális éveinek csúcspontjait, ezek 1764, 1825, 1886 és 1935. Ez a megfigyelés megfelel a Kondratyev által eredetileg azonosított dátumoknak, és a Schumpeter által leírtaknak. De

Mensch messzebb megy, 1989-et virágzó évnék említve szerinte a legerőteljesebb innovációs dekád 1984-gyel kezdődik, amely szimbolikus év. A korábbi tapasztalatok azt mutatják, hogy a gazdasági fellendülés csak 11-17 év után követi az innovációs csúcst, és így a világ gazdaságban bekövetkező változások csak az 1990-es években várhatók. Ez az elmélet számos reakciót váltott ki. A legérdekesebbek közül idézzük Freeman-t Clarkot és Soete-t (FREEMAN, C.-CLARK, J.-SOETE, L. 1981, 1982), Hozzávehetjük ezekhez Van Duijin (1983) figyelemre méltó munkáját is. Szerinte a hosszú hullám világosabban jelenik meg az összetevőkkel, ha másokkal is kiegészítjük, sőt a legmesszebbre nyúló adatokkal is, és a hullám a Rostow-féle gazdasági növekedés grafikonját mutatja.

Az új technológia vitathatatlan nagy erőt képvisel a fejlett országok gazdasági fejlődésében. Több pozitív megnyilvánulása van: munkahelyteremtő, termelékenység javító, a hagyományos ipar válságának feloldása és általánosabban a kapitalista társadalom nagykorúságának stádiumát jelenti.

A műszaki fejlődés és betörése a gazdaságba fontos és divatos téma a közgazdasági és földrajzi szakirodalomban. Ez a téma váltotta fel a 70-es évek multinacionális cégeiről, majd a kis-és közepes vállalatairól és a 80-as évek elejének szolgáltatásairól szóló publikációk hullámát. Számos szerző próbálta meg felderíteni a fogalomzavarokat az innováció, a technológiai váltás és a magasszínvonalú technológia (csúcstechnológia) között. Némelyek (FREEMAN, C.-SOETE, L. 1985) különbséget tesznek a folyamatos műszaki tökéletesítés, a már meglévő termékek és a forradalmi változás között, amely radikális innovációt eredményez, bevezetve a "műszaki-gazdasági paradigma" fogalmát, a forradalmi változások általános betörését jelölve ezzel a gazdasági területre. Ha elfogadjuk ezt a paradigmát, amely társadalmunkat jellemzi — és, amely Kondratyev elméletét követi, amelyet Schumpeter a kapitalista fejlődés 5. hullámaként fejtett ki — elmondhatjuk, hogy az "információ-technológia" szakaszában vagyunk. Így tehát a csúcstechnológia ipar az egyik oszlopa ennek a paradigma-kezdetnek, és központi megvalósítója ennek az új termék és folyamat típusnak.

4. A csúcstechnológiával termelő vállalatok környezete

Amikor a vállalatok környezetéről beszélünk — majdnem mindig — ezt a fogalmat halljuk, abban az értelemben, amely a gazdálkodási elemzésekben szerepel, s amelyek kizárólag a "piaci környezetre" utalnak. Itt tisztán egy "funkcionális-területi" elgondolásról van szó, amelyben a környezet különféle alkotóelemei a térben nagyszerűen láthatók. A környezet egysége kizárólag a vállalatra vonatkozóan létezik. Még ha egyes települések szomszédosak is, területi nézőpontból nem fontosak.

Vizsgálni a vállalat és a környezet kapcsolatát környezeti szempontból mindenképp annak felismerését, hogy a kérdéses tényezők beleilleszthetők-e egy térbeli - gazdasági szervezetebe, amelyek képesek átalakítani vagy kapcsolatba hozni őket olyan

szinergikus hatásokkal, amelyek alkalmasak arra, hogy a vállalatok innovációs és műszaki termelésének kapacitását növeljék. Így a területi megközelítés egy más természetű egységet ad a vállalat-környezet kapcsolatnak: nem mikró és statikus, hanem kollektív és dinamikus. A területi szervezetet több autonóm szintre bontják (a legfontosabbak: a település, régió, ország), de funkcionálisan kiegészítik egymást, térbelileg egymáshoz illeszkednek és ezáltal kölcsönösen egymásba nyúlnak.

Az újító vállalatok területi környezetének vizsgálatakor különbséget kell tenni a szerepek és az egymást követő rétegek hatásai között, pontosítani kell azt a formát, amelynek helyi tevékenységeit össze kell kapcsolni a tervezés egyéb szintjein folytatott tevékenységekkel, valamint ezen különféle beavatkozásoknak illeszkedési módjait, úgy, hogy együtt teremtsék meg a kis- és közepes vállalatokban a kedvező feltételeket az újításhoz.

Meg kell jegyezni, hogy a csúcstechnológiával termelő kis- és közepes vállalatokban az innováció helyreállítja a termelés és kutatás kapcsolatát. Az állami- és a magán-szektor is bevonták ezekbe a tevékenységekbe. A francia társadalmi-gazdasági rendszerben olyan helyzet uralkodik, amelyben egyszerre vannak konfliktusok és nézetazonosságok a szerzők e két csoportja között. Az eredmény egy mindig felújított protekcionizmus. Ez a majdnem kulturális és országos jelenség feltételekhez köti a helyi folyamatokat is.

A területi elemzésnek össze kell kapcsolnia a funkcionális és az intézményes analízist. A francia esetben a fő adat az 1982-es decentralizáció, amelynek a különböző területi körzetek új értelmezést kell kitalálnia.

Franciaországban a műszaki gépparkok kettős képet mutatnak: egyrészt az előkészítési rendszerét, másrészt a presztízs gépparkét. Most azt fogjuk vizsgálni hogyan idomulnak a kis- és közepes vállalatok ezen két környezet mindegyikéhez.

4.1. Inkubációs környezet és a vállalat

Az inkubációs rendszer a technopólusok fő jellemzője Franciaországban, amely a következő részekből tevődik össze:

- egy "anya" strukturából; itt alapkutatásokat végző szervezetekről, alkalmazott és felsőfokú képzésről (kutató mérnökök) van szó, amelyek a csúcstechnológia területén dolgoznak és szoros kapcsolatuk van az iparral.

- a fejlesztési tanácsadásra szakosodott vállalatoknak kínált szolgáltatások összességéből

- a "hasznos melléktermék" hatására főszervezeti alapon és gazdálkodási struktúrák támogatásának révén létrejövő vállalatokból.

Az előkészítési rendszer a kis- és közepes vállalatok kapcsolatának egy nagyon specifikus formáját alkotja. Nemcsak azért, mert a csúcstechnológia területén helyezke-

dik el, hanem főként területi szempontból, dinamikus, autogén és halmozott okokból. (Példák: Silicon-Valley, Massachusetts, Cambridge...).

A vállalatok közvetlen környezete a pólus (agglomeráció). Az "Állam-Vidék Terv"¹ szerződések többsége a képzési és kutatási struktúrák megerősítését követeli a területektől. A Silicon-Valley és a cambridgei terület tapasztalatai azt mutatják, hogy az inkubációs jelenségek kifejlődése időt igényel, és az alapfeltételek fontosak. De túl ezeken az érdekeken, amelyek függenek magától a pólustól, világosan kiemelik a vidéki környezet hatását.

Franciaországban a csúcstechnológiával termelő vállalatok keletkezésére negatív ható tényezők közül kiemelhetők az alábbiak:

- Általában egyes országrészekben és megyékben az ipari láncolat hiányzik, különösen a húzóágazatokban, mint amilyen az elektromos, elektronikai és szerzőgépipar szerkezete.

- A húzóágazatok kettős szerkezete, ahol a nagy intézmények nincsenek kapcsolatban a kisvállalatokkal.

- Az alvállalkozói szellem hiánya.

Általában elmondható, hogy a nagy kockázattal járó tevékenységek elhatárolásához dinamikus ipari láncolatra van szükség,

Megfigyelhető az általános rendszer (teljes környezet) hatása az inkubációs működésre. A helyi alap-és alkalmazott kutatásokat végző szervezetek részét képezik az országos állami hálózatoknak (ez nem vonatkozik a standfordi egyetemre, a M.I.T.-re és a cambridgei egyetemre). Ez először csak a helyi területek előnye volt: egy központi döntés (teljes környezet) megengedte a kutató intézetek perifériára való kihelyezését.

Az inkubációs jelenség sikerének három feltétele van:

- a kutató mérnökök számának elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy jelentős mértékű "hasznos melléktermék" jöjjön létre. A struktúráknak és az intézményes gyakorlatnak kedvezőnek kell lenniük a szétszóródásukhoz.

- A termékek kifejlesztésében elegendő tapasztalatot kell szerezniük — a szervezeteken belül, a gyakorlatuk során — vagyis a laboratóriumi prototípustól addig a termékig, amelynek a megbízhatósága és a költségei lehetővé teszik a piaci értékesítést. Végül előnyös az is, hogy a munkájuk kapcsolatot teremtsen a kis és közepes vállalatokkal, azért, hogy közelebbről megismerhessék az utóbbiak problémáit és lehetőségeit. Ezen feltételek megvalósulása attól a kapcsolati formától függ, amelyet a kutató-oktató szervezetek tartanak fenn az iparvállalatokkal.

¹ Az "Állam-Vidék Terv" szerződés új eleme a francia tervezésnek, amelyet az 1982-es adminisztratív decentralizációval vezettek be, és a vidék és az állam közötti közös programot határozza meg.

4.2. Presztizs géppark és a vállalat

Az inkubációs szerkezethez kapcsolt újító kis-és közepes vállalatokon kívül vannak olyanok, amelyeket a "hasznos melléktermék" hoz létre a telepek intézményeire alapozva, és olyanok, amelyeket külső magánvállalkozók alapítottak. Ennél a két utóbbi kategóriánál néhány környezeti probléma is felmerül, ami megmagyarázza, hogy viszonylag miért ilyen alacsony a számuk. A negatív szempontok kifejtése előtt el kell ismerni, hogy a márka kép amelyet Franciaországban a technopólusok szereztek előnyös azon kis-és közepes vállalatok számára, amelyek elhelyezkedési lehetőséget keresnek. De a márka kép előnyét lehet, hogy súlyosan meg kell fizetnie a kis-és közepes vállalatnak az alábbi okok miatt:

- túl magas költségek: m terület ára drága és a felszerelési normák túl jelentős korlátokat szabnak a magánvállalkozó számára,
- a mindennapos szolgáltatások árai egy kicsit korlátként hatnak, mert a telephek gyakran a városi központoktól elkülönülve helyezkednek el, főként azért, mert a jónevű vállalatok magas béreket fizetnek, ami megemelte a költségeket,
- a képzett munkaerő-piac nincs eléggé kifejlődve (nagy intézmények uralják, amelyeknek - a saját csoportjukon belül - olyan személyzeti politikájuk van, amely túlhaladja a helyi piac lehetőségeit),
- a nagy társaságok nem nyitottak a kis-és közepes vállalatok felé,
- a termelési tevékenységek fejletlenek,
- a "Nagyok, Gazdagok és Tudósok" klubja megijeszti a kezdő vállalkozókat, sőt a csúcstechnológiát is; a városi ipari környezetet szeretik jobban.

Mint ahogy azt már több szerző is aláhúzza (PRIORE, M. 1984) a decentralizált helyi sturkturák lehetővé teszik — a konkurens hálózatokkal párhuzamosan — az együttműködési formák beindítását, amelyek növelik a vállalatok és környezetük innovációs kapacitását és a műszaki termelést. A fejlesztés így elképzelt működése különös módon illeszti és kapcsolja össze a helyi szervezetek különböző szintjeit:

- a pólus, nevezetesen az irányítási intézmények és a csúcstechnológiájú kis-és közepes vállalatok,
- a területi adminisztrációs részleg, tanácsadók, stb.
- a vidék, mint a fejlesztési tervek segítője (a csúcstechnológiára alapozva)
- a hazai és nemzetközi környezet, mint piac-és információs szakértői tartalék, stb.

- AYDALOT, P. 1986: Milieux innovateurs en Europe, Paris, Gremi
- BESSON, L. 1985: ANASTA (Notes personnelles)
- BROTCHIE, J.- HALL, P.- NIJKAMP, P.- NEWTON, P. 1985: The Future of Urban Form: The Impact of New Technology, Kent, Croom Helm
- BUSWELL, R.J.- LEWIS, E.W. 1970: The geography of distribution of industrial research activity, *Regional Studies*, vol.4. p. 297-306
- CAMAGNI, R.- RABELLOTTI, R. 1986: Innovation and territory: the Milan high-tech and innovation field. Paper presented at the GREMI, Univ. de Paris I. 31 Janv. 1986
- GEGOS 1984: Silicon Valley, Paris, Ed. Hommes et Techniques
- CLARK, J.- FREEMAN, C.- SOETE, L. 1981: Long waves, inventions and innovations, *Futures*, vol 13, p. 308-322.
- DOSI, G. 1982: Technological paradigms and technological trajectories *Research Policy*, n 11,
- FORRESTER, J. 1976: Business structure, economic cycle, and policy, *Futures* vol. 8., p. 195-214.
- FORRESTER, J. 1981: Innovation and economic change, *Futures* vol. 13. p. 323-331.
- FREEMAN, C.-CLARK, J.-SOETE, L. 1982: Unemployment and Technical Innovation, London, Frances Pinter
- FREEMAN, C.- SOETE, L. 1985: Information Technology and Employment, SPRU Publications
- HALL, P. 1985: The geography of the fifth Kondratieff — in: HALL, P.-MARKUSEN, A. *Silicon Landscapes*, London, Allen & Unwin, p. 1-19.
- HALL, P.- MARKUSEN, A. 1985: *Silicon Landscapes*, London, Allen & Unwin
- JANVIER, Y. 1985: Economie et pratiques territoriales de développement: les rôles des technopôles?, Paris, DATAR, *Escape Prospektifs*, n 2, p. 91-124.
- KERORGUEN, Y.- MERLANT, P. (eds.) 1985: *Technopolis*, Paris, Autrement, n 74
- KONDRATIEFF, N.D. 1935: The long waves in economic life, *Review of Economic Statistics*, vol 17, p. 105-115.
- KUZNETS, S. S. 1940: Schumpeter's business cycles, *American Economic Review*, vol 30. p. 250-271.
- KUZNETS, S. S. 1946: *National Product since 1869*, New York, National Bureau of Economic Research (Publications, N. 46)
- MALECKI, E. J. 1984: High technology and local economic development *APA Journal*, p. 262-269.
- MENDEL, E. 1980: *Long Waves of Capitalist Development*, Cambridge, Cambridge Univ. Press
- MENSCH, G. 1979: *Stalemate in Technology: Innovations overcome the Depression*, Cambridge, Mass., Ballinger
- OAKEY, R. P. 1981: *High Technology Industry and Industrial Location*, Aldershot, Gower
- OAKEY, R.P.-THWAITES, A.T.-NASH, P.A. 1982: Technological change and regional development: some evidence on regional variations in product and process innovation, *Environment and Planning A*, vol 14, p. 1073-1086
- OCDE 1986: *La politique d'innovation en France*, Paris Economica
- PERRIN, J.C. 1986: Les PME de haute technologie à Valbonne Sophia-Antipolis, Aix-en-Provence, Centre d'Economie Régionale, Notes de recherche, n 74
- PHILLIPS, B. (et al.) 1983: Western Corridor: a special report *The Times*, 30 June
- PLANQUE, B. 1983: *Innovation et développement régional*, Paris Economica
- PLANQUE, B. 1985: Le développement par les activités à haute technologie et ses répercussions spatiales. L'exemple de la Silicon Valley, *Revue d'Economie Régionale et Urbaine*, n 5, p. 911-941.
- POTTIER, C. 1985: La localisation des activités de pointe en France, Paris, Univ. de Paris I, Dossiers du centre EEE

- PRIORE, M.-SABEL 1984: The second industrial divide, New York, Basic books
- ROSTOW, W.W. 1978: Regional change in the fifth Kondratieff upswing, in: PERRY, D.C.-WATKINS, A.J. (eds.) The Rise of the Sunbelt Cities, (Urban Affairs Annual Reviews), London, Sage
- ROTHWELL, R. 1982: The role of technology in industrial change: implications for regional Studies, vol 16, p. 361-369.
- SALLOIS, J. 1985: Intervention de J.Sallois au Colloque "Technopolis", Paris, DATAR, Dossier d'Actualité
- SCHUMPETER, J.A. 1939: Business Cycles: A Theoretical Historical and Statistical Account of the Capitalist Process, New York, McGraw Hill
- VERNON, R. 1966: International investment and international trade in the product cycle, Quarterly Journal of Economics, vol 80, p. 190-207.
- WORTHINGTON, J. 1982: Industrial and science parks accommodating knowledge based industries, Planning for Enterprise, Proceedings of an international seminar, Swansea

Térszerkezeti terminológiák Ausztriában

KISS ATTILA

A társadalmi-gazdasági térrel foglalkozó tudományok művelői sok esetben ugyanazt a fogalmat egymástól többé kevésbé eltérő jelenségek megkülönböztetésére használják, illetve ugyanazt a jelenséget más-más kifejezéssel jelölik. Így nem ritkán a szakmai polémiák a fogalmak tisztázásával kell hogy kezdődjenek. Nincs ez másképpen Ausztriában sem. A térbeli jelenségek leírása során használatos fogalmak, több kevesebb átfedéssel, három terminológiai rendszert építenek fel, melyek jelenleg a tértudományok osztrák művelői körében használatosak.

Az egyik a “központi helyek” elméletének Hans Bobek nevével fémjelzett ausztriai adaptációja, a másik a jelenleg is érvényben levő osztrák területrendezési koncepció (ÖRK) modellje és a harmadik a statisztikai összesítések alapját képező — az Osztrák Központi Statisztikai Hivatal által kidolgozott — un, “városrégiók” rendszere.

Részben elméleti, részben módszertani szempontból nem felesleges — még ha vázlatosan is — a három szisztémát áttekinteni.

1. A “központi helyek” rendszere

A társadalmi-gazdasági térszerkezet feltárása Ausztriában is több évtizedes kutatási előzményekre épül. Az ide vonatkozó kutatások kiindulópontja az a ma már triviálisnak tűnő gondolat, hogy a nem mezőgazdasági tevékenységek koncentrációja bármely társadalmon belül — W.Christaller 1933-ban megjelent munkája nyomán “központi helyek”-nek nevezett — településcentrumok szükségszerű kialakulásával kell járjon. Ezek a központi helyek funkcionális rangjuk függvényében kisebb-nagyobb terület népességének ellátását vállalják, s így szerepük, jelentőségük révén erőteljesen kiemelkednek környezetükből. Ezen centrumok feltérképezésében és ellátási körzetük lehatárolásában meghatározó fontosságu H. Bobek és munkatársaik — kezdetben H.Helczmanowsky, majd később M.Fesl — tudományos tevékenysége.

A modell lényege kettős. Egyrészt a különböző rangú központi helyek megállapítását célozza, másrészt a hozzájuk tartozó eltérő szintű ellátási körzetek határainak meggrajzolására törekszik.

A központi helyek környezetében un. "Potentieller Bereiche (POT) der unteren-, mittleren-und Viertelshauptstadtstufe" lehatárolására nyílik lehetőség (1. táblázat. Magyarra ezek a kifejezések az alsó-, közép-és felsőfokú központok ellátási területeként értelmezhetők és alsó-, közép-és felsőfokú vonzáskörzetként fordíthatók.

A központok és körzeteik kijelölése, minden egyes településbe kiküldött kérdőívek felhasználásával történt. Ezek a kérdőívek fokozatonként (alsó-, közép-és felsőszintű ellátás) 12-13 kérdést tartalmaztak arra vonatkozóan, hogy az adott település lakói a különböző szintű szolgáltatások igénybevételekor, illetve különböző áruk vásárlásakor melyik központot keresik fel. Így a centrum körül többnyire egyértelmű módon sikerült megállapítani az alsó-, közép-és felsőszintű ellátási körzeteket. Végül az így kapott központi-hely hálózat szolgált kiindulási alapul a további specifikus vizsgálatokhoz a lakosság társadalmi-gazdasági strukturájáról, a területi népességváltozás komponenseiről, az idegenforgalmi centrumokról.

A részben közigazgatási funkció, részben ellátottság alapján rangsorolt központi helyeket (1. táblázat) a szerzők még különböző funkcionális típusokba is rendezték s így a foglalkoztatottsági struktúra alapján a következő változatok megkülönböztetésére nyílt lehetőség:

1. túlnyomóan szolgáltató centrum
2. vegyes; ipari és szolgáltató ciklus
3. ill. 4. ipari és bányászcentrumok, valamint igen jelentős ipari helyek központi funkcióval
5. idegenforgalmi hely központi funkcióval
6. szatellit-települések

Így a modellen belül rangjuk, valamint funkcionális típusok alapján a települések igen széles skálában való osztályozására van mód.

1. táblázat A különböző "központi helyek" rangjuk szerinti sorrendben

Eredeti elnevezés	Magyar megfelelője
<i>Zertale Orte der unteren Stufe</i>	<i>alsófokú központok</i>
-schwach (1)	-gyengén (1)
-mässig (2) ausgestattet	-mérsékelt (2) ellátott
-gut (3)	-ill. jól (3)
<i>Zentrale Orte der mittleren Stufe</i>	<i>középfokú központok</i>
-schwach (4)	-gyengén (4)
-mässig (5) ausgestattet	-mérsékelt (5) ellátott
-gut (6)	-ill. jól (6)
<i>Viertelshauptstadt (7)</i>	<i>tartományon belüli körzetközpontok (7)</i>
<i>Landeshauptstadt</i>	<i>tartományi székhely</i>
-schwach (8)	-gyengén (8)
-gut (9) ausgestattet	-ill. jól (9) ellátott
<i>Bundeshauptstadt (10)</i>	<i>főváros (10)</i>

2. A településrendezési koncepció rendszere

Miután 1955-ben a Belvedere-palota márványtermében a győztes hatalmak valamint Ausztria képviselői aláírták a semlegességi államszerződést és a megszálló csapatok kivonultak az ország területéről megszülethettek az első átfogó területfejlesztési intézkedések. Az ekkor elindult folyamat meghatározó mérföldköve 1971. Ekkor — pontosabban február 25-én — ült össze az *Osztrák Területrendezési Konferencia* (ÖROK) alakuló ülése, mely alapvetően a szövetségi állam, a tartományok valamint a települések közös szervezete. Mintegy évtizedes munka gyümölcseként 12. ülésén 1981. június 29-én fogadta el a szervezet “az osztrák térszerkezet fejlesztési elképzelése”-ként az *Osztrák Területrendezési Koncepciót* (ÖRK) (2. táblázat).

2. táblázat Az Osztrák Területrendezési Koncepció fogalomrendszere

Eredeti elnevezés	Magyar megfelelője
<i>Konzeptregion</i>	<i>Fejlesztési (területegység) régió.</i> Többé-kevésbé a magyar város-környék fogalmával azonosítható.
<i>Zentrale Konzeptregion</i>	<i>Periférikus helyzetű fejlesztési régió.</i> Budapest, valamint a megyeszékhelyek környezetével azonosítható.
<i>Periphere Konzeptregion</i>	<i>Periférikus helyzetű fejlesztési régió.</i> A központi helyzetű régiók közötti tér.
<i>Ballungsraumgebiet</i> -Ballungskerngebiet -Ballungsraumgebiet	<i>Agglomerációk, agglomerálódó térségek.</i> -Az agglomeráció magja -Az agglomerációk peremterülete
<i>Übergangsgebiet</i>	<i>Átmeneti terület, “köztes tér”</i>
<i>Ländliche Raum</i>	<i>Vidék.</i> Nem azonosítható a falusi térrel
<i>Höhere Zentren</i>	<i>Felsőfokú központok.</i> Ausztriában Bécs, a tartományi székhelyek valamint az ún. “Viertelshauptstadt”-ok (tartományon belüli egyéb központok, mint pl. Stájerországban Leoben) tartoznak ide. Magyarországon Budapest és a megyeszékhelyek illetve néhány korábban részleges felsőfokú központnak nevezett városunk
<i>Mittlere Zentren</i>	<i>Középfokú központok,</i> melyek Ausztriában legalább 25 ezer lakosuk kell hogy legyenek.

Az ÖRK kidolgozása során az egyes fejlesztési területegységek, fejlesztési régiók meghatározásának alapvetően két kritériuma volt. Egyrészt a napi ingavándorforgalom, másrészt az ellátási kapcsolatok mint pl. oktatás, bevásárlás, kulturális intézmények illetve hivatalok látogatása. Az így kapott fejlesztési régiók követik a közigazgatási határokat, hacsak a munkaerőmozgás annak további felosztását nem teszi szükségessé.

Annak függvényében, hogy a naponta ingázók mekkora hányada lakik az elviselhetőnek tartott időtávolságon belül, a fejlesztési koncepció központi és periférikus fejlesztési régiók megkülönböztetését tartja szükségesnek. Az elviselhetőnek tartott ingázási távolságok határértékeit pedig a központ rangjától teszi függővé. Így, a főváros

esetében 60 percet, tartományi székhelyeknél 50 percet, más jelentősebb centrumoknál pedig 40 percet tekint elfogadhatónak. Amennyiben a lakosság több mint háromnegyed része a felsőfokú centrum elviselhetőnek tartott ingázási távolságán belül lakik, a területet központi régiónak, ellenkező esetben pedig perifériális régiónak minősíti a koncepció.

Mint látható, a fejlesztési régiók az egyes központi funkciókat ellátó úgynevezett "központi helyek" vonzáskörzetének tekinthetők.

A nagyobb települések körül kialakult népességtömörüléseket a koncepció külön kezeli, és "Ballungsraum"-oknak (agglomerációknak) nevezi. Pontosabban az elnevezés az olyan térséget hivatott környezetétől megkülönböztetni, ahol meghatározóak a városi életkörülmények és ahol a népesség valamint a gazdasági tevékenység folyamatos koncentrációja jellemző. Hatása túlterjed a közigazgatási határokon is és vonzásereje következtében újabb és újabb funkciókat olvaszt magába. Az agglomeráción belül megkülönböztethető egy magterület, ahol egyre erőteljesebb a városiasodás folyamata.

A területrendezési elképzelés fogalomrendszere szerint a központi régióknak azon területeit, melyek az agglomerációkon kívül esnek, kevésbé városiasak, de még az elviselhető ingázási távolságon belül vannak — átmeneti területnek tekinthetők. Ezt is, de egyébként az összes agglomerációkon kívül eső területet vidékként kezeli a koncepció, ahol a középfokú centrumok közül közel negyvenet mint fejlesztendő centrumot külön ki is emel. Itt infrastruktúrafejlesztéssel, beruházások támogatásával a település attraktivitását kívánják növelni, s ilymódon javítani a környék lakosságának életkörülményeit.

Ausztria területrendezési koncepciója végeredményben ennek a fogalmi körnek a segítségével készült el, és kidolgozói ennek felhasználásával állították össze azt a "célkatalógus"-t, mely mintegy tíz évre összefoglalja az ország területfejlesztési elképzeléseivel kapcsolatos teendőket.

3. A Statisztikai Hivatal fogalomrendszere

A 70-es években több ipari állam városfejlődésének tendenciájában fordulat következett be. Számos agglomeráció esetében a népességszám csökkenni kezdett és más, az agglomerációhoz közelebb fekvő területek kezdtek dinamizálódni. Igaz, a folyamat főként az Egyesült Államokban mutatkozott erőteljesen, és számos európai agglomeráció esetében is kitapintható már ugyanez a jelenség.

Jelentkezik-e ez a folyamat az osztrák városfejlődésben, és ha igen, akkor hogyan?

A kérdés megválaszolásához nemcsak adatok, hanem egy olyan fogalomrendszer is szükséges volt, mely segítségével a probléma részletes vizsgálatát el lehet végezni (3. táblázat). Mivel azonban a település mint statisztikai fogalom, mint statisztikai egység a téma szempontjából nem kielégítő információforrás, így született meg az Osztrák Központi Statisztikai Hivatal ún. "városrégió-koncepció"-ja.

3. táblázat A "városrégió-konceptió" fogalomrendszere

Eredeti elnevezés	Magyar megfelelő
<i>Siedlungseinheit</i>	<i>Településegység.</i> Teljesen, vagy viszonylag erősen összeépült lakóhelyek csoportja
<i>Stadtregion</i>	<i>Városrégió.</i> A jelentősebb centrumok és az őket környező tér.
<i>Kernraum</i>	A városrégió <i>magterülete</i>
<i>Aussenzone</i>	A magterületet körülvevő <i>külső zóna</i>
<i>Landgebiet</i>	<i>Vidéki, (itt már) falusi térség.</i>

A koncepció kialakításához nemcsak a lakosságra, a foglalkoztatottakra és az ingázókra vonatkozó statisztikai elemzések, hanem 1976 és 1979 között készített légifelvételek is támpontul szolgáltak. A jelenlegi koncepció két lépésben készült el, először az 1971-es, majd némi módosítással az 1981-es népszámlálás adatainak felhasználásával.

A városrégió meghatározása illetve lehatárolása érdekében az eredeti és az új felfogás is az un. településegységből indul ki. A koncepció minden összefüggő, beépített zónát, mely a közlekedési vonalak mentén, akár a települések közigazgatási határán is átnyulik, településegységnek tekint. Az előzetes vizsgálat az összes településegységből csak azokat elemezte, melyekben legalább 5000 lakos él, illetve a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak száma meghaladja a 2500 főt. Az így kiválasztott településegységek közül végül összesen negyvenkettőt lehetett valamely városrégió magjának minősíteni. A koncepció ugyanis városrégiónak tekint minden fontosabb városias teret, ahol az összlakosság meghaladja a 15 ezer fős létszámot és rendelkezik vagy egyetlen városias településmaggal, mely legalább 10 ezer lakost számlál, vagy akár több, de egymással strukturálisan és funkcionálisan szorosan összefüggő centrummal, melyek együtt szintén egy városrégió magját képezhetik. Ez utóbbi esetben azonban teljesülnie kell annak a feltételnek, hogy az összlakosság száma meghaladja az ötezret, vagy a nem mezőgazdasági keresők száma a 2500-at. Ehhez a maghoz csatlakozik az un. külső zóna, mely azokból a településekből áll, amelyek a magterülettel szoros függőségi viszonyban vannak, és ennek a szoros függőségi viszonyoknak az alsó határát a napi ingázók 25 %-os aránya fejezi ki.

A fenti kritériumoknak megfelelően kiválasztott 42 városrégió közül a bécsiben él az ország népességének 27%-a, a tartományi székhelyek városrégióiban 22,4 %-a, a többi városrégióban együtt pedig 17,1 %-a. Az osztrák népességnek tehát mintegy kétharmada (pontosan 66,5 %-a) városrégiókban lakik. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy ezt az értéket az 1961-es adattal (65,9 %) egybevetve a koncentráció, az 1971-es adattal (66,5 %) összehasonlítva viszont a koncentrációs folyamat vége regisztrálható. Valójában azonban csak a bécsi városrégióban tapasztalható dekoncentráció, míg a több városrégióban ha mérsékelt ütemben is, de folytatódik a népességtömörülés.

Végül érdemes néhány megjegyzést tenni.

A fentiekben ismertetett három fogalomrendszer jelenségtartalma azonos és egyértelmű. Mindhárom az urbanizációs és agglomerációs folyamat leírásához, megértéséhez

sőt a folyamat befolyásolásához kíván segítséget nyújtani. Az eltérő kifejezések azonban azonos jelenségeket takarnak. Ezek közül egyet feltétlen célszerű kiemelni. Érdekes módon az agglomeráció fogalma az egyik koncepcióban (ÖRK) "Ballungsraum"-ként, a másikban "Stadtregion"-ként szerepel. Arra, hogy a kettő mégis szinonim értelmezésű és azonos az agglomerációval, abból lehet következtetni, hogy mindkét koncepció azonos elméleti forrásra - R.Gisser és R.Wurzel munkáira — hivatkozik. Az azonosságot ugyanakkor bizonyítja az agglomerációk fejlesztésével kapcsolatos feladatokról elfogadott ÖROK dokumentum is, mely váltakozva, de ugyanabban az értelemben használja, mindhárom kifejezést. Az azonosságot támasztja alá az azonos szerkezetet is. A "Ballungsraum" és a városrégió felépítése és azonos; mindkettő egy magterületből és egy külső zónából áll, melyek értelmezése alapvetően egyező.

A másik megjegyzést a fogalmak definiálásával kapcsolatban célszerű tenni. Igen célirányos és a praktikumnak megfelelően az egyértelműsége való törekvés tükröződik mindhárom fogalomrendszerben, de különösen a harmadikban, amely egyben a legfiatalabb is. Mindössze néhány, de jól megválasztott és számszerűsíthető jelenség — főleg az ingázás — alapján történik az egyes területi egységek — mint például a magterület és a külső zóna — lehatárolása, de az egyáltalán szóbajöhető "településegységek" kiválasztása is. Jóllehet teljesen megbízható képet így a központok által "besugárzott" területek kiterjedésére nem lehet kapni, mégis a makrofolyamatok — sőt, bizonyos esetekben a mikrofolyamatok — értékeléséhez és jellemzéséhez az így kapott információk is elegendők.

A harmadik megjegyzés az adatbázis alapegységére vonatkozik. A népességmozgás térbeni folyamatáról, helyzetéről kapott kép élességét nagyban javítja az, hogy az adatszolgáltatás alapegysége nem a közigazgatásilag lehatárolt település, hanem az ugynevezett népszámlálási körzet, melyből egy településben több is lehetséges. Így, egy adott közigazgatási határon belül is nyomon követhető a népességmozgás. Regisztrálható a magterület és a peremterület esetleg eltérő tendenciája is, sőt magának a magterületnek a körülhatárolása is nagyobb pontossággal végezhető el. Ilyenformán az adatbázis finomítása minden bizonnyal jelentősen hozzájárul az agglomerációs folyamatok mélyebb és alaposabb megismeréséhez.

1. A "központi helyek" rendszeréhez

- CHRISTALLER, W. 1933: Die Zentralen Orte in Süddeutschland. Jena
- BOBEK, H. - HELCZMANOWSZKI, H. 1963: Zentrale Orte und ihre Bereiche, min:Atlas der Republik Österreich,XII/1. Wien
- BOBEK,H. - FESL,M. 1967: Versorgung mit zentralen Diensten, Karte in Atlas der Republik Österreich, XII/1b. Wien
- BOBEK, H. - FESL, M. 1978: Das System der Zentralen Orte Österreichs - Eine empirische Untersuchung, Wien-Köln
- FESL,M. - BOBEK,H. 1983: Zentrale Orte Österreichs II. Wien
- FESL, M. - BOBEK, H. 1986: Karten zur Regionalstruktur Österreichs - Ein Nachtrag zur Atlas der Republik Österreich, Wien.

2. Az osztrák területrendezési koncepcióhoz

- ÖROK Raumordnungsbericht Wien 1975; 1978; 1981; 1984.
- Österreichisches Raumordnungskonzept 1984: ÖROK Schriftenreihe Nr.28. in ÖROK Vierter Raumordnungsbericht, Wien
- WICHA,B. 1982: Das Österreichische Raumordnungskonzept. Einführung, Übersicht, Kurzdarstellung Wien
- Zielvorstellungen und wichtigste Massnahmen für die Ordnung und Entwicklung der Ballungsräume in Österreich in: Tätigkeit der ÖROK 1974-1977, Wien 1978.

3. A "városrégiók" elméletéhez

- WURZER, R. 1970: Verdichtungsgebiete und Hauptregionen in Österreich, in: Strukturanalyse des Österreichischen Bundesgebietes, Kartenband IV/9 - 23. Wien.
- GISSER,R. 1971: Der städtische Lebensraum in Österreich, IS. Information, Heft.10.
- GISSER, R. 1986: Stadt und Umland-Entwicklungstendenzen aufgrund der Grosszählung 1981, Berichte zur Raumforschung und Raumsplanung. Heft 1-3.
- FINDL,P. 1982: Volkszählung 1981: Entwicklung der Stadtregionen, Statistische Nachrichten. Heft 7.
- FUCHS,I.1983: Das Konzept des Österreichischen Statistischen Zentralamtes zur Bestimmung und Abgrenzung von Stadtregionen (Version 1971), Statistische Nachrichten. Heft 1.
- FUCHS, I. 1986: Neufassung der Stadtregionen aufgrund der Volkszählung 1981, Statistische Nachrichten. Heft 6.
- Statistisches Handbuch für die Republik Österreich 1985.

Komplex gazdaságföldrajzi régiók lehatárolásának első megközelítése

PETER MARIOT

Bevezetés

Ezen tanulmány tárgyát a komplex gazdaságföldrajzi régióknak olyan kritériumok segítségével való kijelölése képezi, amelyek az ország társadalmi-gazdasági struktúrája alapvető ismérveit eléggé kifejező, egzakt módon, de viszonylag egyszerűen tudják kifejezésre juttatni. A komplex gazdaságföldrajzi régió fogalmán Alajev, A.B. (1981), meghatározásával összhangban azt a területet értjük, amely az adott terület társadalmi-gazdasági rendszere fejlődésének eredményeképpen létrejött társadalmi és gazdasági elemekből összetevődő szerkezetével eltér más területektől.

A komplex gazdaságföldrajzi régiók kijelölésének problémája nem egyértelműen megoldott a szakirodalomban. Ezért ezzel összefüggő problémák megoldásánál három témakör megkülönböztetését tartjuk szükségesnek, amelyeket az alábbi kérdésekre adandó válaszokkal lehet közelebbről meghatározni

- melyek az ország társadalmi-gazdasági struktúrája kialakulásának objektív indítókai?
- melyek a komplex gazdaságföldrajzi régiók legjellegzetesebb vonásai ?
- melyek azok a kritériumok, amelyekkel az azonos területi egységeket azonosítani lehet a komplex gazdaságföldrajzi régiókkal, és milyen ezeknek a kritériumoknak a hierarchiája ?

1. Az ország társadalmi-gazdasági struktúrája kialakulásának objektív indítókai

Az ország társadalmi-gazdasági struktúrája fogalmán, hasonlóan a természeti struktúra fogalmához (DRDOS, J.-URBÁNEK, J. MAZÚR, E. 1980) azoknak a területi egységeknek a rendszerét értjük, amelyeket a társadalmi és gazdasági feltételek komplex értékelésének szempontjából minősítettek.

A válasz arra a kérdésre, hogy melyek az ország társadalmi-gazdasági struktúrája kialakulásának és fejlődésének az indítókai, a következő kérdésre adandó válasszal egyezik meg: mi okozza azon térségi egységek kialakulását és további formálódását, amelyek a társadalmi-gazdasági rendszer elemei közötti kapcsolatok orientációjával és minőségével térnek el egymástól ?

Erre a kérdésre a választ a politikai gazdaságtan nyújtja, amelyből kitűnik, miszerint a különböző specializált társadalmi-gazdasági térstruktúrák kialakulásának alapvető indítókai a területi munkamegosztásban keresendő.

A területi munkamegosztás által meghatározott kapcsolatok hálózata igen bonyolult. Az ország társadalmi-gazdasági struktúrája ezeknek az interakcióknak csupán egy részét tükrözi. Felfogásunk szerint az ország társadalmi-gazdasági struktúrája a regionalizálás eredményeire is vonatkozik az az általános szabály, mely szerint a kijelölt területi egységek jellege az alkalmazott kritériumoknak a függvénye. A különböző kritériumok alkalmazása vezet a különböző komplex gazdaságföldrajzi regionalizálásokhoz, s ezeknek a területi egységeit lehet az ország társadalmi-gazdasági struktúrája arculatának tekinteni.

Ez a nézőpont egyrészt azért előnyös, mivel lehetővé teszi a különböző kutatott területek társadalmi-gazdasági elemei közötti kapcsolatok specifikus tulajdonságainak a figyelembevételét, másrészt azonban komplikálja a gazdaságföldrajzi regionalizálás általános metodikája kialakításának lehetőségeit. Ennek a metodikának a kidolgozásához elkerülhetetlenül szükség van a komplex gazdaságföldrajzi regionalizálás különböző variánsainak általánosítására.

A komplex gazdaságföldrajzi regionalizálás metodikáját célzó javaslatunkban előtérbe helyezzük az ország társadalmi-gazdasági struktúrája kialakulásának szempontjából a területi munkamegosztás döntő jelentőségét. A belső kapcsolatok hálózatában azonban nem tekintjük elsődlegesnek a túlnyomórészt gazdaságilag motivált vállalatközi kapcsolatokat, amelyek prioritása olyan területi termelési komplexumoknak a kijelölését teszik lehetővé, amelyek főképpen a szovjet irodalomból ismertek. Ehelyett az emberi tevékenységeknek azon általános szféráit emeljük ki, amelyek lényegesen szélesebb körben fejezik ki az ország társadalmi-gazdasági struktúrájának sokféleségét, mint a gazdasági tényezők, amelyekről Alajev, E.B. helyesen állapítja meg, hogy ezek nem olyan egyedüli tényezők, amelyek a komplex gazdaságföldrajzi régiók kialakulását határozzák meg.

Az emberi tevékenységek térségi aspektusainak tanulmányozásával összefüggő egyes publikációkkal összhangban a társadalmi létfunkciók hét alapvető területét különböztethetjük meg, amelyek az emberi létezésből, az ember biológiai, intellektuális és társadalmi lényegéből fakadnak. Ilyenek: a lakás, a munka, az ellátás, a művelődés, az üdülés, a társadalmi (közösségi) életben való részvétel és a közlekedés (MAIER, J. et al. 1977.). Az említett társadalmi létfunkciók gyakorlásával összefüggő hatások és azok kombinációja képezi az emberi tevékenység bonyolult rendszerének a vázát. Emellett az emberi aktivitások valamennyi köre néhány olyan tevékenységből tevődik össze, amelyek az adott körön belül egymással összefüggenek, de egyben más szférához tartozó

néhány tevékenységgel is függő viszonyban vannak. Földrajzi szempontból az emberi tevékenységek térbeli metszete tart számot leginkább érdeklődésre, valamint azok a térbeli kapcsolatok, amelyek abban dominálnak. Ezek a kapcsolatok nagyrészt a területi munkamegosztás következményei. Orientációjuk és hierarchiájuk azonban változik, éspedig aszerint, hogy az emberi tevékenységek mely körét állítjuk a figyelem középpontjába.

Az emberi tevékenységek térbeli metszetét célzó modell középpontjába a lakást, mint az ember életének legalapvetőbb, élettanilag elengedhetetlenül szükséges, biológiai életritmusa biztosítását célzó feltételt helyezzük. Az ember arról a helyről, ahol lakik, a tér egy másik részébe megy, hogy egy másik tevékenységben vegyen részt: pl. dolgozik, anyagi szükségleteit szerzi be, művelődik, üdül, társadalmi életet él, majd visszatér lakóhelyére. A fennálló távolság megtétele céljából egyik helyről a másikra kerül, miáltal szintén az egyik társadalmi alaptevékenységben — a közlekedésben — vesz részt.

Az ember biológiai életritmusa, legfőképpen az elengedhetetlenül szükséges alvás feltétele folytán limitálva van a távolság az ember lakóhelye és a tér azon része között, amelyekben realizálja tevékenységét. Ez a távolság valamennyi tevékenységnél különböző. Lényegében függ a közlekedés gyorsaságától és az utazási költségektől.

Minden egyes terület funkcionális határmegvonásának objektív feltételét az a megfelelő távolság képezi, amely az ember állandó lakóhelyétől térbeli aktivitásának különböző helyszínéig terjed. Következésképpen olyan térbeli egységmagvak jönnek létre, amelyek a lakosságnak a munkabajarással, a bevásárlással, az iskolabajarással, az üdüléssel, a társadalmi élettel összefüggő rövididejű térbeli mobilitását foglalják magukba. Ezeknek az egységmagvaknak a környéke olyan területet képez, amelyben kifejező módon lép fel a mag és perifériája közötti területi kapcsolatok orientációjának az ismerve. Ott, ahol az egyik magnak a másik mag feletti befolyása kezd túlsúlyba kerülni, kialakulnak — társadalmi-gazdasági rendszer elemei közötti kapcsolatok orientációjában és minőségében megnyilvánuló különbségeket kifejező — területi egységek határai.

A javasolt komplex gazdaságföldrajzi regionalizálási módszer alapvető tézise tehát annak a megállapítása, hogy az ország társadalmi-gazdasági struktúrája kialakításának és fejlődésének szükségszerű feltétele, hogy a társadalmi alapfunkciókkal kapcsolatos tevékenységeket azon a területen kell realizálni, amelyet nagyrészt az állandó lakóhelyre való mindennapos visszatérés szükségessége limitál. Ezért még az olyan területen is, amely területfelhasználás szempontjából viszonylag homogén, elkülöníthetők olyan komplex gazdaságföldrajzi régiók, amelyek a régió mechanizmusa kapcsolatainak nodális orientációjával tűnnek ki.

2. A komplex gazdaságföldrajzi régiók minőségi ismérvei

Véleményünk szerint a komplex természetföldrajzi regionalizálással összehasonlítva lényegesen bonyolultabb és igényesebb eljárást igényel a komplex gazdaságföldrajzi regionalizálás. Ezt a megállapítást alátámasztva számos argumentumból főképpen az alábbi érveket választjuk ki:

- A komplex gazdaságföldrajzi regionalizálás tárgya a bonyolult, rendkívül dinamikus és gyorsan változó társadalmi-gazdasági rendszer, amelynek belső kapcsolatait kevésbé ismert, kevésbé stabil és bonyolult törvények irányítják, amelyek természeti környezetben érvényesülő törvények.

- A komplex gazdaságföldrajzi regionalizálás tárgyát képező elemek közötti térbeli kapcsolatok lényegesen bonyolultabbak és sokszínűbbek. Ezek orientációja és intenzitása gyorsabb változásoknak van kitéve mint a természetföldrajzi regionalizálás esetében.

- A természetföldrajztól eltérően a gazdaságföldrajzban változatosabb és színesebb a "folyamat-folyamateredmény" kapcsolata, ami láncszerűen függ össze.

- Számos olyan kritériumot, melyek részleges természetföldrajzi regionalizálással vannak összefüggésben, legkifejezőbben az az egyértelmű és könnyen identifikálható morfológiai kritérium illusztrálja, amely társadalmi-gazdasági elemek regionalizálásánál jóval kevésbé jut érvényre.

- A komplex gazdaságföldrajzi regionalizálás elengedhetetlen alapfeltételei lényegesen gyorsabban vesznek el időszereőségüket és reális értéküket, mint a komplex természetföldrajzi regionalizálás esetében.

A szakirodalomban mindez ideig nem tisztázódott kellőképpen az a probléma, hogy a vizsgált területtel összefüggésben milyen információkkal kell szolgálnia komplex gazdaságföldrajzi regionalizálásnak, de nem tisztázódott a fordítva feltett kérdés sem, nevezetesen, hogy az ilyen jellegű területi egységek jellemzéséhez milyen információkra van szükség. Ezeknek a problémáknak a megoldása azonban döntő fontosságú, mivel a regionalizálási folyamatot jellemző célkitűzéseknek megfelelően a folyamat elindításának következményéből fakad, hogy eredményeit a kitűzött cél határozza meg.

Ezért alaposan mérlegelni kell a komplex gazdaságföldrajzi régiók specifikus ismérveit, és konkretizálni kell azokkal az információkkal szemben támasztott követelményeket, amelyekkel az ilyen fajta régióknak rendelkezniük kell. A komplex gazdaságföldrajzi régiók specifikus ismérveiből származnak a regionalizálás kritériumainak a jellegére vonatkozó igények, ami megfelelő alapot teremt tanulmányunk bevezető részének harmadik részében feltüntetett problémák megoldásához.

Elsősorban a komplex gazdaságföldrajzi régiók rendszerének kell kiterjednie az egész kutatott térbeli egységre. Ez azt jelenti, hogy a kritériumok egyikének meg kell határoznia azok határát.

A második követelmény, hogy a komplex gazdaságföldrajzi regionalizálás eredményei dokumentálják a vizsgált területen túlsúlyban lévő területi kapcsolatok jellegét

és orientációját az egyes régiókon belül is. Ennek a követelménynek az alkalmazása olyan kritériumok figyelembevételét teszik szükségessé, amelyek lehetővé teszik a komplex gazdaságföldrajzi régiók magvainak a meghatározását, majd ezeknek hierarchizálását a környezeti kapcsolatok intenzitása alapján.

A komplex gazdaságföldrajzi régióknak információt kell nyújtaniuk a terület gazdasági felhasználásáról, tehát arról, milyen a felszín funkcionális elkülönülése a kijelölt területi egységek keretén belül.

Az alkalmazott kritériumoknak fel kell tárniuk a területi egységek specifikus ismérveit is szélesebb területi nézőpontból. Tehát meg kell határozniuk azok specializálódását (pl. népgazdasági, demográfiai és egyéb szempontból).

A régiók specializálódásával szemben támasztott széleskörű térbeli szemlélet érvényesítése érdekében rá kell világítani térbeli függőségekre is, amely döntő módon befolyásolja a tágabbkörű térbeli kapcsolatokat.

Az alkalmazott kritériumok összességének meg kell teremtenie a feltételeket ahhoz is, hogy magasabbrendű (makrorégiók) és alacsonyabbrendű térbeli egységek (mikrorégiók) is megkülönböztethetők lehessenek, azaz, hogy a regionalizálás lehetővé tegye a térbeli egységeknek a hierarchizálását.

Ez csupán azokkal az információkkal szemben támasztott követelményeknek a vázlata, amelyeket a komplex gazdaságföldrajzi régióknak nyújtaniuk kell. A jövőben az ilyen információkkal szemben támasztandó igényeket rendszeresen, olyan formában kell kidolgozni, hogy lehetővé tegyék komplex gazdaságföldrajzi régiók fogalmának lehető legegységesebb értelmezését.

3. A komplex gazdaságföldrajzi regionalizálás kritériumai és azok hierarchiája

A társadalmi alapfunkciók közötti összefüggések térbeli vetületéből ered tehát a komplex gazdaságföldrajzi régiók nodális jellege. Kísérjük meg összeállítani azon kritériumok összességét, amely lehetővé tenné a komplex gazdaságföldrajzi régióknak a tanulmány előző részében felsorolt valamennyi minőségi ismervével való kialakítását.

Természetes, hogy egyetlen kritérium társadalmi-gazdasági struktúra még általános jellemző vonásait sem tudja kifejezésre juttatni. Több kritérium alkalmazása esetén ezeket hierarchikus sorrendben kell összeállítani úgy, hogy minden egyes hierarchiaszinten kifejezhető legyen legalább egy minőségi vonás, amely a komplex gazdaságföldrajzi régiókra jellemző. A különböző hierarchikus szinteken alkalmazott kritériumok különböznek egymástól. Ezért szükség van arra, hogy a régiók összes szükséges minőségi vonásai kifejezésre jussanak. Emellett hangsúlyozni kell, hogy az alkalmazott kritériumok sorrendjének változása, tehát azok hierarchiája jelentős módon befolyásolja az eredmények jellegét.

A komplex gazdaságföldrajzi regionalizálást célzó módszertani javaslatunk a

kritériumok háromfokú hierarchiáját tételezi fel a következő sorrendben: a munkabajárás, a tájfelhasználás, a térbeli függőség.

3.1. Munkabajárás

A komplex gazdaságföldrajzi régiók határainak kijelölésével kapcsolatos kérdésekre ezideig még nem fordítottak nagyobb figyelmet, mert a közigazgatási és a gazdaságföldrajzi egységek azonosságát célzó elmélet volt az elfogadott. Ez a kiindulási alap több olyan szerzőre is hatással volt, akik a közigazgatási egységekkel összefüggő munkáikban azonosultak a komplex gazdaságföldrajzi régiókkal, részben a statisztikai adatok szerkezetének köszönhetően.

A komplex gazdaságföldrajzi régiók határa azonban nem szükségszerűen esik egybe a közigazgatási egységekével. Megfelelőbbnek bizonyul ezeknek a határoknak kialakítása és meghatározása a társadalmi alapfunkciók által kialakított térbeli kapcsolatok figyelembevételével körülhatárolt régiók tanulmányozása alapján.

Nyitott marad a kérdés, hogy a társadalmi alapfunkcióknak megfelelő régiók közül melyik az, amely a legkifejezőbb módon nyújt alapot a komplex gazdaságföldrajzi régiók határának a kijelölésére. Megkövetelendő, hogy az adott területnek olyan típusa legyen ez a régió, amelynek határai a legkövetkezetesebben határozzák meg a komplex gazdaságföldrajzi régiókon belül a legfontosabb nodális összefüggések orientációját.

Javaslatunkban olyan variánst mutatunk be, amelyben a komplex gazdaságföldrajzi régiók határait meghatározó elsődleges kritériumnak a munkahelyre való bejárást tekintjük. A munkabajárás régiói a térbeli egységeknek elég sűrű hálózatát képezik. A régióknak az a típusa — a kapcsolatok irányultságát tekintve — részben megegyezik a középiskolába járás, ill. a bevásárlások és a társadalmi élet szükségleteinek kielégítése céljából való bejárási térbeli vetületével, kiterjedésével.

A komplex gazdaságföldrajzi régiók határait tehát a munkahelyre való bejárási térbeli kiterjedésének határaival azonosítjuk. A kutatott terület egyes részein, ahol ez a kritérium egyértelműen nem döntő a határok kijelölésénél, támpontként felhasználható a középiskolába való bejárási, illetve más egyéb kritérium is.

A munkahelyre való bejárási térbeli kapcsolatainak tanulmányozásánál fontos módszertani lépést jelent a munkahelyi vonzáscentrumoknak — a bejárók számának megfelelő — kategorizálása. A kategorizálás alsó értékhatárának megállapítása (például 100, 500, 1000, 2000 bejáró) döntő hatást gyakorol a kapcsolatok irányultságára és a bejárési központok hálózatának szerkesztésére. A különböző megoldások a térbeli egységek eltérő rendszereinek körülhatárolásához vezetnek. Ennek a problémának a megoldásánál ezért a tanulmányozott terület sajátosságaiból kell kiindulni. Az ingázó személyek száma lehetővé teszi a környezettel kapcsolatos összefüggések intenzitásának a megkülönböztetését, ami viszont lehetővé teszi azon bejárési központok hierarchiájának a megállapítását is, amelyek a komplex gazdaságföldrajzi régiók magjait képviselik.

3.2. A tájfelhasználás

A regionalizálás első szakaszában a munkabajárás kritériumának alkalmazásával szerzett eredmények nem nyújtanak tájékoztatást a régiók területének gazdasági felhasználásáról, tehát az adott terület funkcionális elhatárolásáról, amely befolyást gyakorol az alacsonyabb rendű térbeli egységek (mikrorégiók) elhelyezkedésére, és nagymértékben befolyásolja a régió helyzetét a magasabbrendű térbeli egységek (makrorégiók) keretén belüli területi munkamegosztásban. Tekintettel az információk nagyobb számára, feltétlenül szükség van a gazdasági alappal összefüggő adatokra.

A régió gazdasági felhasználásáról a táj felhasználásának tanulmányozása nyújt tájékoztatást, amely lehetővé teszi, hogy a komplex gazdaságföldrajzi régiók területe a gazdasági funkciók szempontjából minősített térbeli egységekkel fedésbe kerüljön. A tanulmányozott terület tájfelhasználásának jellemzésénél nem kell a földhasználat hagyományos értékelésével kapcsolatos térképek bonyolult jelmagyarázatait alkalmazni. Elegendő a komplex gazdaságföldrajzi regionalizálás szükségleteinek és célkitűzéseinek alapján végezni az értékelést. A mezőgazdasági földterület részletes funkcionális szerkezeténél itt sokkal érdekesebb például a felhasználás intenzitása, szélesebb, leggyakrabban országos szempontból nézve. A települések belterületeinek elhelyezkedésénél és alaprajzában sokkal érdekesebb és célszerűbb például a települések gazdasági bázisának a jellemzése. A fejlett termelési bázissal rendelkező települések népességszámára vonatkozó adatoknál sokkal inkább hasznavehetőbbek például a gazdasági bázisuk feladataival összefüggő adatok. Az erdők fafajta szerinti összetételénél sokkal érdekesebb például gazdasági felhasználásuk jellege stb.

Több lehetőség is kínálkozik a tájfelhasználás ezen szempontjainak kifejezésére. A kritériumokra vonatkozó javaslatunk abból a törekvésből indul ki, hogy pontos, egyértelmű adatok kerüljenek felhasználásra, figyelembe véve az alapul szolgáló adatok megszerzésével és azok kartográfiai értelmezésével összefüggő technikai igényességét is.

A komplex gazdaságföldrajzi regionalizáláshoz a táj felhasználásnak értékelésénél az alábbi funkcionális témakörök megkülönböztetését javasoljuk:

- mezőgazdasági földterületek,
- erdőterületek,
- használaton kívüli földterületek,
- urbanizált tájak.

A komplex gazdaságföldrajzi regionalizálás szükségleteinek szempontjából a települések belterületei fiziognómiája és struktúrája tanulmányozásának nincs különösebb jelentősége (kivéve a nagyléptékű térképeket). Ezért a tájfelhasználási térképen a beépített területek kiterjedését vagy korlátozó vonallal, vagy jelmódszerrel lehet ábrázolni.

Az adott probléma megoldását célzó számos lehetőség közül választottuk ki a munkahelyre való bejárás adatait, amelyek a legáltalánosabban jellemzik a települések

gazdasági bázisa fejlettségi fokát. Ebből kiindulva a községek két típusának megkülönböztetését javasoljuk.

- 1. típus települései (termelőtelepülések), ahonnan az aktív keresők 33%-ánál kevesebben járnak el dolgozni. Ezeket fogjuk a komplex gazdaságföldrajzi régiók magjainak (regionális központok) tekinteni;

- 2. típus települései (termelő-alvó és alvó települések), ahonnan az aktív keresők több mint 33 %-a jár el dolgozni.

Mindkét típusnál: a település gazdasági bázisát a helyben dolgozó aktív keresők számával jellemzi.

Mindkét típus települései esetében meg kell különböztetni a domináns gazdasági ágazatokat (mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, ipar, építőipar, közlekedés, szolgáltatások stb.), és térbeli jelentőségük három fokozatát (országos, területi, illetve helyi jelentőségű központok).

A komplex gazdaságföldrajzi régiók központjainak hierarchizálása igen bonyolult probléma, amely nem támaszkodhat csupán egy mutatóra. Legmegfelelőbb módszer az, ha a centralitás néhány mutatóját vesszük figyelembe, besorolva ezeket a javasolt három fokozatba. A centralitással kapcsolatos mutatókat értékeinek háromfokos skálára való átvitele lehetővé teszi a regionális központok tipizálásának egyértelmű pontosítását térbeli jelentőségük mértéke szerint. A centralitáshoz legalkalmasabb mutatóként a következők használhatók fel: a lakosság számának a növekedése, a munkába beígázók száma, vándorlási mérleg, a nem mezőgazdasági foglalkoztatás, a kiskereskedelmi forgalom, iskolába való beígázás stb.

3.3. Térbeli függőség

Az anyag-, energia-és információcsere, amely döntően befolyásolja a társadalmi-gazdasági struktúrák fejlődését és mechanizmusát, nemcsak a különböző rendű térbeli egységeken belül, hanem ezen egységek között is megvalósul, melynek következtében a térbeli függőségüknek különös jelentősége van.

Ennél a szemléletnél is fellép a komplex gazdaságföldrajzi regionalizálás alapvető területi egységei (mikrorégiók, régiók, makrorégiók) közötti területi kapcsolatok objektív tényezőjeként a területi munkamegosztás. Az említett területi egységek közül mindegyik bizonyos funkciót tölt be a társadalmi alapfunkciók vonatkozásában.

Közöttük központi helyet töltenek be a már bemutatott metodika szerint kijelölt komplex gazdaságföldrajzi régiók. Ezen területi egységekben a lakosság túlnyomórészt olyan tevékenységet végez, amely az alapvető emberi szükségletekkel van összefüggésben. A különböző aktivitások megvalósulásához szükséges feltételek azonban nem egyenlő mértékben állnak rendelkezésre, és tulajdonképpen ez határozza meg az egyes régiók részletesebb funkcionális szerkezetének alapjait, valamint ezen területek mikro-

régiókra való felosztását. A mikrorégiók térbeli függőségére a régió magjához való kapcsolódás a jellemző.

A régió "belül" szemlélet mellett fenáll a "kívülről" szemlélet is, amely a szélesebbkörű térbeli függőség szempontjából kijelölt régiók felülnézetét képviseli. Ez a szemlélet azt igazolja, hogy a relative zárt térbeli alakzatoknak néhány olyan közös vonásuk van, amelyek lehetővé teszik szerkezetük hasonlóságának tanulmányozását, s megfelelő helyzetekben nagyobb térbeli egységekbe való összevonásukra is lehetőség van. Az egyik olyan jellemző ismért, amely valamennyi régiót jellemzi, társadalmi-gazdasági rendszerük szerkezete, míg a következő jellemző ismért például a régiónak az a funkciója, amelyet tágabb területi szempontból (pl. országosan) betölt.

A komplex gazdaságföldrajzi regionalizálás metodikájával kapcsolatos elképzelésünkben alapvető segédletnek tartjuk ezt a két kritériumot figyelembe venni a komplex gazdaságföldrajzi régiók térbeli függőségének a megállapításánál. Több olyan komplex gazdaságföldrajzi régió összevonásával, ahol ez a két jellemző ismért azonos értéket mutat, megteremthetők a magasabbrendű térbeli egységek (makrorégiók). Ebben néhány olyan központ jön létre, amelyek vonzáskörzetében dominál a térbeli kapcsolatok nodális orientációja. A mikrorégiók esetében régióközi térbeli kapcsolatok viszont legfőképpen a régióközpontok közötti kapcsolatokat képviselik.

A társadalmi-gazdasági struktúra, illetve a különböző térbeli egységek domináns funkcióit összehasonlító metodika széleskörben és egzakt módon kidolgozott, tehát ennek a feladatnak a teljesítéséhez szükséges alapok elvben ismertek. Nagyobb módszertani problémát okoz az alkalmazott kritériumok határértékeinek a megállapítása, amelyek lehetővé tennék a komplex gazdaságföldrajzi régiók struktúrája különböző variánsainak egyértelmű definiálását. Ennek a problémának a megoldása közvetlenül összefügg a komplex gazdaságföldrajzi régiók tipizálását érintő bonyolult kérdésekkel. Ezen kérdések megoldása jelentős mértékben leegyszerűsítene a térbeli függőség kritériumának alkalmazását.

Összegzés

A komplex gazdaságföldrajzi regionalizálási metodikára tett javaslat kidolgozása adott ösztönzést arra, hogy szélesebb körben kerüljenek kidolgozásra a gazdaságföldrajzi szintézisek módszerei, amelyek tisztázott elméleti alapokon épülnek fel, különös hangsúlyt fektetve a kritériumok egzakt jellegére, valamint különböző nagyságú területeken való alkalmazásának a lehetőségére.

Annak ellenére, hogy a komplex gazdaságföldrajz regionalizálás javasolt metodikája az általánosan ismert és kibővült alapokat használja fel, mégis újszerű eredményeket mutat fel. A kutatott területtel összefüggő integráló szemléletnek a pozitívuma elsősorban abban rejlik, hogy kijelöli, körülhatárolja az ország társadalmi-gazdasági szerkezetének

alapvető térbeli egységeit. Ezekben a régiókban a társadalmi-gazdasági elemek közötti speciális kapcsolatok egy teljes térbeli rendszert képeznek, amely a szomszédos rendszerektől, illetve a vizsgált terület egyéb részeiről a társadalmi-gazdasági elemek kölcsönös függősége által tér el. Ezt jellemzi az anyag-, energia-és információáramlás specifikus orientációja. Ez a tulajdonság immanens, azaz a komplex gazdaságföldrajzi régió természetéből ered. Ennek tanulmányozása lehetővé teszi, hogy a gazdaságföldrajzi régiók mechanizmusának alapjait sokkal kifejezőbb módon lehet megragadni. Teljes bizonyossággal állítható, hogy a komplex gazdaságföldrajzi régiók keretében valósul meg a lakosság mindennapi alapvető tevékenységének jelentős része.

A kijelölt régiók mindegyike önálló térbeli rendszer. Noha az információk, az energia és az anyagok áramlása által viszonylag intenzív módon kapcsolódik ahhoz a környező rendszerhez, amely ugyan nem képez a régió határán túl territóriumot, azonban hozzá tartoznak olyan társadalmi-gazdasági rendszerek, mint amilyenek például a társadalmi objektumok, a beruházási politika stb. A régión belül olyan mechanizmus alakul ki, amelyben a mindennapi, bizonyos mértékben rutin, rendszeresen ismétlődő interakciók lépnek fel, amelyeket a komplex gazdaságföldrajzi régió súlyponti interakcióinak nevezhetünk. A komplex gazdaságföldrajzi régiókon belül bekövetkezhet az energia fokozatos felhalmozódása, ami végülis megbonthatja a súlyponti interakciót, azonban ez a folyamat lassan, többnyire folyamatosan megy végbe. Ezzel szemben a komplex gazdaságföldrajzi régió rendszeréből származó olyan kezdeményezések nagyrésze, amelyek befolyással vannak a súlyponti interakciókra, gyorsabban von maga után olyan változásokat, amelyek behatolnak a rendszer lényegébe, olyannyira, hogy néha a rendszer más jellegűvé válik. A komplex gazdaságföldrajzi régiók rendszere súlyponti interakciójának a megismerése ezért igen nagy jelentőségű mind elméleti, mind gyakorlati szempontból. Amennyiben úgy tekintjük ezeket a régiókat, mint a földrajzi kutatás tárgyát, úgy a súlyponti interakcióknak a kutatása a társadalmi-gazdasági földrajz alapvető feladataihoz tartozik.

A komplex gazdaságföldrajzi régiók és a tájpotenciál közötti kapcsolatok tanulmányozása szempontjából legfontosabbak a természeti rendszerből fakadó olyan tényezők vizsgálata, amelyek befolyással vannak a komplex gazdaságföldrajzi régiók gazdasági struktúrájára. Ezek a tényezők a különböző társadalmi alapfunkciók esetében eltérnek egymástól, ezért több olyan résztájpotenciál (telephelyi, mezőgazdasági, közlekedési, idegenforgalmi stb. potenciál) létezik, amelyek nagyjából megfelelnek a különböző társadalmi igények szempontjából megvalósult részregionalizálásoknak.

Éppen úgy, mint más bonyolult problémák kutatási metodikája felvázolásánál, mi sem állítjuk azt, hogy tanulmányunkban egyértelműen megoldottuk a komplex gazdaságföldrajzi regionalizálással kapcsolatos összes kérdéseket. A megoldásra váró feladatok a javasolt metodikának konkrét területeken való alkalmazásánál fognak jelentkezni. Emellett fontosnak tartjuk, hogy ezzel a problémakörrel kapcsolatban szerzett korábbi ismereteket felhasználjuk a gazdaságföldrajzi szintézisekkel összefüggő problémák tisztázásánál és egységesítésénél.

- ALAJEV, E.B. 1981: Ekonomickogeografická terminológia, SPN, Bratislava, 184 s.
- ATLAS Slovenskej Socialistickej Republiky 1981. Slovenská Akadémia Vied a Slovenský Úrad Geodézie a Kartografie. Bratislava
- BAŠOVSKÝ, O.-MARIOT, P.-MLÁDEK, J. 1977: Transformácia ekonomickogeografickej štruktúry SSR a problémy Životného prostredia. Životné prostredie, 3, ss.131-135.
- BLÁŽEK, M. 1974: Vysledky ekonomickogeografické regionalizácie a jejich využití při študiu životního prostředí. Studia Geographica, 24, ss.43-47.
- DRDOŠ, J.-URBÁNEK, J.-MAZÚR, E. 1980: Landscape Syntheses and Their Role in Solving the Problems of Environment. Geografický Časopis, 2-3, ss. 119-129.
- HAGGET, P. 1973: Einführung in die Kultur-und sozialgeographische Regionalanalyse. Berlin 414 s.
- HAMPL, M.-KÜHNEL, K. 1973: K některým otázkám sociálnegeografické regionalizácie České Socialistické Republiky. Acta Geographica Univ. Comenianae, Econ.-Geogr., 12, SPN, Bratislava ss. 161-167.
- HOTTES, K.: 1976: Industrieräumliche Einheiten - Kulturräumliche Einheiten. In: Industriegeographie. Wiss. Buchgesell., Darmstadt ss. 158-179.
- IVANIČKA, K. 1971: Úvod do ekonomickogeografického výskumu. Vydavateľstvo SAV, Bratislava, 371 s.
- KLAUS, T. 1948: Räumliche Ordnung als Ergebnis geistiger Kräfte. Erdkunde, 2, ss. 151-155.
- MAERGOIZ, I.M. 1967: Fragen der Typologie in der Ökonomischen Geographie. Geogr.Mitt., 111, ss. 161-169, 171-178
- MAIER, J.-PAESLER, R.-RUPPERT, K.-SCHAFER, F. 1977: Sozialgeographie, Westermann, Braunschweig 187s.
- MARIOT, P. 1981: Náčrt vzťahov cestovného ruchu v krajinných systémoch kotlín Slovenska. Geografický Časopis 4, ss.360-384.
- MARIOT, P. 1984: Príspevok k teoretickým a metodickým východiskám ekonomickogeografických syntéz. Geografický Časopis, 2, ss. 136-150.
- MARIOT, P. 1988: Contribution to the Characteristic of the Industrial Branches Structure of the Slovak Socialist Republic. Geografický Časopis, 1-2, ss. 93-111.
- RODOMAN, B.B. 1965: Logicseszkije i kartograficeszkije formi rajonirovanyija i zadaci ih izucsenyija. Izv. Akad. Nauk. SZSZSZR, 4.

A településrendszer szerkezete és a lakásállomány fejlődése Szlovákiában

ŠTEFAN OČOVSKÝ

A települések térbeli szerveződése számos társadalmi-gazdasági jelenség — így többek között a lakásállomány koncentrálódási folyamatainak és minőségi változásának — földrajzi szempontú vizsgálata alapjául szolgál. Ezért szükséges tanulmányozni a területi differenciálódás típusait, rámutatni jelentőségükre a településrendszert jellemző adatok földrajzi feldolgozásában. Itt elsősorban a településrendszer és az egyes társadalmi-gazdasági jelenségek, így a települések műszaki alapjai közötti összefüggést kell hangsúlyozni.

A települések műszaki összetevőin, vagy szubsztanciáján a településekben található építményeket értjük. A szakirodalom ilyen összefüggésben a települések három elemét említi: a népességet, a műszaki alapokat és a területet.

A településföldrajz mindeddig a műszaki alapoknak csupán egy részével foglalkozott. Csehszlovákiában például széleskörű publicitást nyertek az olyan munkák, amelyek a települések formai jegyeit, a beépítés genetikai formáit vagy az egyes házakat vizsgálták. A funkcionális irányzat kifejlődésével pedig a műszaki alapok kérdése szinte teljesen eltűnt a földrajzi kutatásokból. Jelentősége azonban mégsem csökkent és az ilyen vizsgálatok szükségessége nem csupán tudományos, hanem főleg gyakorlati szempontból is, egyre nyilvánvalóbbá vált. A speciális — néprajzi szempontú — kutatásokon kívül viszont a műszaki alapok, különösen a lakásállomány néhány kérdésével elsősorban a terület-és városfejlesztés foglalkozott.

Jelenleg már elfogadott az a nézet, hogy a földrajzi kutatásokban helye van a települések eme komponensei vizsgálatának. Egyrészt a településföldrajz visszatért a műszaki alapok immár hagyományos értelmezéséhez pl. a településfejlesztés és a szolgáltató intézmények elhelyezésének vonatkozásában, másrészt a tematika mindinkább szerepel az alkalmazott jellegű munkákban. Így a prognosztizáló tájkezelési és városfejlesztési tanulmányokban a lakások és általában az építmények funkcióját, a lakóhelyek számát, szerkezetét és minőségét mint a társadalmi-gazdasági folyamatok eszközét és egyszersmind eredményét is számontartják.

A műszaki alapok vizsgálata során a településrendszert részleteiben kell tanulmányozni. A földrajzban csak ritkán sikerült elfogadtatni a műszaki alapok átfogó jellemzését. Általában a területi differenciáltság a kutatás tárgya. Ehhez alapinformáci-

óval kell rendelkezni a legkisebb területi egységekről. Meg kell jegyezni, hogy éppen a műszaki alap az a mutató, amely kiindulásul szolgál a településrendszer differenciáltságának vizsgálatához.

Csehszlovákiában — és ezen belül Szlovákiában — a településrendszernek többféle felosztása létezik, melyek elviekben két csoportra oszthatók:

- Az első felosztás alapja a települések objektív ismérvei; ezt a módszert földrajzi felosztásnak nevezhetjük,

- a második esetben elhatárolt területi egységeken belül különítik el a településrendszer egyes elemeit. Közös vonásuk, hogy a közigazgatási szervek által meghatározott és törvénybe iktatott területi egységekről van szó, de a földrajzi felosztás empirikus és nemhivatalos jellegű.

A földrajzi felosztáskor elsősorban a települések térbeli jegyeiből indulunk ki valamint abból, hogy formai szempontból az építmények, konkrétan pedig a lakóépületek településformáló elemeknek tekinthetők.

A településrendszer következőképpen területileg elkülönülő beépített térségekre osztható. Ha az ilyen térségben legalább egy lakóház található, azt településnek, ill. lakott helynek tekinthetjük.

A gyakorlatban a településrendszer ilyen módszerrel történő felosztása meglehetősen nehézkes. Gyakran a terület bejárására van szükség, éppen ezért csak kisebb körzetek kutatásakor alkalmazható. Megemlítendő, hogy általában a méreteikben szélsőséges településrendszerei alakulatok (tanyák, agglomerációk) problémája eddig még nem tekinthető megoldottnak.

Abban az esetben, amikor a településrendszert nem kell részletesen, ténylegesen létező kisebb egységekre tagolni, a település-és népességföldrajzban a térbeli alakzatok műszaki alapjaiból indulunk ki. A *településrendszer térbeli felosztására* több módszer létezik. Hivatalos jellegűek a területi, területi-technikai, közigazgatási, statisztikai és városfejlesztési felosztások.

A geográfia szempontjából elsősorban az alapfokú területi egységek szerinti felosztás a legfontosabb, ezen belül is az, melyet *állami területi felosztásként* kodifikálnak. Csehszlovákiában ezek: a kerületek (kraj), járások (okres) és a községek (obec).¹ Egyes esetekben a községeket tovább osztják részekre (társközségekre). A községekkel ill. részeikkel az egész ország területe maradéktalanul felosztásra kerül, nem csupán a lakott térségek.

A területi felosztással kezdetben a *közigazgatási* és területi-technikai *felosztás* csaknem teljesen egybeesett. Eltérések csupán bizonyos szervek legfelsőbb közigazgatási

¹ Csehszlovákiában csakúgy, mint pl. Jugoszláviában, Romániában, Ausztriában, NSZK-ban a "község" (opština, commune, Gemeinde) elnevezés elsősorban közigazgatási fogalom és nem a falu szinonímája (a szerk.).

funkcióiban nyilvánultak meg. Jelenleg a községek felsőbb igazgatási szervei pl. a Járási Nemzeti Bizottság (pl. Kassa város) vagy a Kerületi Nemzeti Bizottság (Szlovákia fővárosa, Pozsony). Azóta azonban, hogy több falut egy Helyi Nemzeti Bizottság (MNV) képvisel, fenti felosztás bizonyos körzetekben különböző, mivel a közös MNV-khez több község is tartozik. Jelenleg Szlovákiában 148 közös MNV működik, melyekben 408 község tömörül, egy MNV-re tehát átlag 2,8 község jut. Viszont néhány településen belül több MNV működik, pl. Pozsonyban a városhoz csatolt hajdani falvakban számuk 10.

Hasonlóképpen keletkezett különbség a területi és a kataszteres felmérést tartalmazó *területi-technikai felosztás* között. A *kataszterek* történeti, de még hangsúlyos elemei a területi szerveződésnek. Figyelembe veszi őket más racionális felosztások esetén is. Szlovákia területén jelenleg 3580 kataszteri terület van, viszont csupán 2725 község, tehát egy közigazgatási egységre 1,3 olyan korábban önálló település jut, melyeknek előzőleg önálló kataszteri határai voltak. Régebben számuk jóval magasabb volt.

1970-ig a területi felosztás — melynek alapegységei a községek — volt az egyetlen olyan tagolódás, amelyre statisztikai adatokat és más alapinformációt számoltak. Elmondható, hogy ez a felosztás a geográfusok igényeinek is megfelelt, annak ellenére, hogy alapvető mutatók (méret, funkció stb.) szempontjából a községek meglehetősen heterogén képet mutattak. A községek hálózata csak az 1950-es évekig bizonyult stabilnak, ettől kezdve a községek integrációs folyamatai felerősödtek. A településrendszer szétdaraboltságának megszüntetése céljából a szomszéd községeket összevonták vagy egyes falvakat városi agglomerációkhoz csatolták. A folyamat eredményeként a községek száma csökkent: míg 1950-ben 3344 volt, 1980-ban már csak 2725, amely 21,5 %-os csökkenést jelent. Ennél jóval nagyobb volt a községek számának csökkenése Csehországban (-60 %).

A geográfusoknak mindaddig nem sikerült arról meggyőzni az illetékes szerveket, hogy a községek egyesítését csak indokolt esetben — akkor, ha két község már összeépült, vagy ha egy város területét feltétlenül meg kell növelni — hajtsák végre. Az egyesítést általában kiváltó fő cél — az irányítás racionalizálása — közös tanácsú községek létrehozásával is elérhető. Ebben az esetben a közigazgatási felosztás elkülönülhet a területi tagolástól és ez nem jár olyan negatív jelenségekkel, amelyek a községek elhalásához vezetnek. (Mindez nem csupán statisztikai kérdést jelent, hanem azt is, hogy egyúttal a térképről és a tájból is eltűnnek a településnevek.) A folyamat azonban tovább tart: 1985-ig további 22 község szűnt meg.

A helyzetből a kiutat a statisztikai szervek az ország területének ún. *statisztikai tagolásával* kívánták megtalálni. Célként a településrendszer területi egységeinek a településrendszer ténylegesen létező szerkezetéhez való közelítését jelölték meg. 1970-ben ezért vezették be az ún. *települési alapegységeket*. Ezeket városokban, urbanizált régiókban alakították ki. A falusi térségekben ún. *“lakott helyeket”* határoltak el. A városok területét teljes terjedelmükben felosztották városrendezési körzetekre, még a lakatlan részeket is. Ezzel szemben a *“lakott helyek”* a lakóterületi beépítés szerint különülnek el. Lehatárolásuk jelentős mértékben a település földrajzi meghatározását követi, de a legkisebb egységnek is minimálisan 10 lakást kell felölelnie. Követelmény

továbbá a falvak határához és kataszteri területekhez való igazodás is. Ezért nem minden lakott hely képvisel valójában létező önálló települést. Még bonyolultabban vetődik fel a kérdés a városokban, ahol a városrendezési körzeteket úgy kell csoportotani, hogy a települések földrajzi meghatározásának megfelelő, egymástól elkülönülő beépített területeket kapjanak. A területi tervezéssel foglalkozó szervek tehát ilyen elhatárolást hajtottak végre mind a városokban, mind pedig a falusi térségekben; és így állnak rendelkezésre népszámlálási statisztikai adatok az ún. településalakzatokra.

Bár az említett felosztás további pontosítást és fejlesztést igényel (ugyanakkor ügyelni kell a népszámlálásokra való tekintettel a viszonylagos állandóságra és összehasonlíthatóságra is), gyakorlati és tudományos szempontból egyaránt igen pozitív jelentőségű. Elsősorban a települési alapegységekre állnak rendelkezésre nép-, ház- és lakásszámlálási alapadatok, ill. a szociális és műszaki infrastruktúrára vonatkozó felmérések eredményei.

A fenti tagolásnak köszönhetően rendelkezik a földrajztudomány is adatokkal a településképződményektől, melyek közel állnak a településekről alkotott földrajzi felfogáshoz. Ez érezhetően megkönnyíti a településrendszer, népesség, szolgáltatások földrajzi elemzésének pontosítását. Az ilyen felosztás előnyeit szemléletesen mutatják a mellékletben szereplő táblázatok, melyek a községek és települések országos és köztársasági, valamint népességszám kategóriánkénti megoszlását ábrázolják. Egyidejűleg meg kell jegyezni, hogy bizonyos, főként várostervezési munkákban található települési alapegységek nem felelnek meg a településeknek, mivel csak bizonyos mérethatárig (minimálisan 10 ház vagy 30 lakos) terjednek. Ez azonban még mindig kisebb hiba, mint az, hogy a községeket településnek minősítik, amivel gyakran találkozunk a földrajzi szakirodalomban.

Településképződményeknek (ld. a táblázatokat) a TERPLAN (Területi Tervezési Intézet) által meghatározott aggregált települési alapegységeket tekintették. Az 1. táblázatból leolvasható a községek számának szisztematikus csökkentése; a községrészek száma azonban a népszámlálási időpontokra vonatkoztatva viszonylag kevésbé változott.

1. táblázat Községek, községrészek és településképződmények számának változása Csehszlovákiában 1950-1980 között

Terület	Községek száma				Községrészek száma				Településképződmények száma 1980
	1950	1961	1970	1980	1950	1961	1970	1980	
Csehszlovákia	14803	11963	10602	7503	20014	19474	19221	19015	21199
Csehszlovákia	11459	8726	7511	4778	15982	15375	15110	14966	15291
Szlovákia	3344	3237	3091	2725	4032	4099	4111	4089	5908

A községrészek és a településképződmények számának összevetéséből kitűnik, hogy sem a községek, sem pedig azok részei nem tekinthetők a településrendszer szerkezeti elemeinek. A településképződmények száma Szlovákiában 45 %-kal maga-

sabb a községrészeknél (megjegyezzük, hogy a területi tervezési anyagokban előbbieket egyszerűen településeknek nevezik és ezzel a följrajz alapján véve egyetért, azzal a megszorítással, hogy a valóságban a településhálózat ennél kisebb egységekből áll). Tehát ha a fenti határérték alatti egyes lakóhelyeket és izolált lakóházcsoportokat figyelmen kívül hagyjuk, Szlovákia területén 5908 településképződményt találunk, melyek szűkebb értelmében véve településeknek tekinthetők. Következésképpen Szlovákiában minden községben átlagosan 2,2 település van (Csehszországban ez a szám: 3,2 település).

A városi népesség számának vagy arányának megállapításakor fenti felosztást településekre mint statisztikai egységekre eddig nem alkalmazták, mivel a városokat az adott közigazgatási területükkel azonosították, így azok magukba foglalták a területükön lévő összes települést. Felvetődik a kérdés, hogy az ilyen városokon belül a nem városias részek elhatárolása az olyan mutatók pontosításához vezetne-e mint pl. az urbanizálódás mértéke. Végülis az ilyen elhatárolás csekély népességet érintene és még nyitott módszertani kérdések csak egyikének tekinthető. Szemléltetésül elmondható, hogy Szlovákiában a húszezer lakos feletti kategóriában 27 község, de csak 13 település van. Ötvenezernél több lakosa 8 községnek és csupán 2 településnek van.

A fenti felosztás felhasználható a településhálózat nagyságrendi kategóriák szerinti szerkezeti elemzésekor, amelyhez mindeddig a községsoros adatokat alkalmaztuk. A2. táblázat szemléletesen mutatja a községek és településképződmények szerinti felosztás nyomán kialakult szerkezeti különbségeket, mely különösen az alacsonyabb lélekszámok esetén szembeötlő. A 200 fő alatti nagyságkategória Szlovákiában a községállomány 8,8 %-át, a településképződményeknek pedig 40,2 %-át képviseli. Míg 50 főnél kisebb község nincs, 50 lakosnál kevesebb a népesség 941 szlovákiai településképződményben. Hasonló különbségek tapasztalhatók a többi településkategória lélekszámában is.

2. táblázat Községek és településképződmények száma Csehszlovákiában népességszám kategóriák szerint (1980)

Népesség- szám szerinti kategóriák	Csehszlovákia		Csehország		Szlovákia			
	községek	település- képződ- mények	községek	település- képződ- mények	községek	település- képződ- mények	községek	település- képződ- mények
	száma		száma		száma		% -os megoszlása	
< 200	762	11979	526	9602	239	2377	8,8	40,2
200 — 499	2264	4698	1539	3278	725	1420	26,6	24,0
500 — 999	2137	2337	1342	1301	795	1036	29,2	17,5
1000 — 1999	1275	1190	707	550	568	640	20,8	10,8
2000 — 4999	669	651	389	328	280	323	10,3	5,5
5000 — 9999	191	172	136	112	55	60	2,0	1,0
10000 <	202	172	139	120	63	52	2,3	0,9

A 3. táblázatból kitűnik, hogy a 200 főnél alacsonyabb lélekszámú községekben Szlovákia községei lakosságának csupán 0,6 %-a, az ilyen méretű településekben azonban a népesség 3,7 %-a él.

3. táblázat Népességszám és a lakások számának megoszlása Szlovákiában
községek és településképződmények szerint (1980)

Népességszám szerinti kategóriák	Községek népességszáma	Településképződmények		
		népességszáma	lakások száma	egy lakásra jutó lakosok átlagos száma
Összesen (ezer fő) Ebből(%)	4991	4991	1414	3,53
< 200	0,6	3,7	3,7	3,56
200 — 499	5,0	9,5	8,9	3,78
500 — 999	11,4	14,5	13,5	3,79
1000 — 1999	16,1	17,8	16,8	3,73
2000 — 4999	16,6	19,6	18,9	3,65
5000 — 9999	7,5	8,4	8,7	3,42
10000 <	42,8	26,5	29,5	3,17

A különbségek végigkísérhetők a további kategóriákban is, főként pedig a nagyobb lélekszámú községek és települések esetében.

Általánosságban megállapítható, hogy a statisztikai felosztás a településrendszer szerkezetének alaposabb elemzését teszi lehetővé, mint az eddig használatos tagolási formák. Csak e statisztikai felosztással mutatható ki a településrendszer széttagoltsága. Szlovákia területén pl. 100 km-re 12,1 település jut átlagosan (5,6 község és 8,3 község-rész). A települések közötti közepes távolság 2,9 km (a községek esetében: 4,2 km). A széttagoltság elemzésével további következtetésekre juthatunk. Gyakorlati szempontból minden felhasználható a lakókörnyezet jellegének értékelésénél, amely nagymértékben függ a települések méretétől. Módszertanilag pedig az ún. "rank-size" (rangsor - méret) grafikon megszerkesztéséhez nyújt nagy segítséget. Említésre kívánczik ugyanakkor hiányossága, amely változó jellegével áll kapcsolatban. A széttagoltság változása az 1970. és 1980. évi népszámlálás között lehetetlenné teszi a települések dinamikáját tükröző mutatók alakulásának nyomon követését.

Utóbbi miatt a települések műszaki összetevőit (szubsztanciáját) és konkrétan a lakásállományt csakis az 1980-as népszámlálás adatai alapján lehet elemezni. A 3. táblázatból látható, hogy az azonos lélekszám kategóriába eső községekben és településekben a lakások megoszlási aránya hasonló képet mutat, mint a népességszámé. A lakásállomány eloszlásának szempontjából a legfontosabb mutató az egyes kategóriákba eső településekben található lakások számának és az ottani népességszámának a viszonya. Kiderül, hogy a százalékos értékek szórása (eltekintve az 500-1999 lakosú kategóriáktól) viszonylag csekély. Azonban még ezek a jelentéktelennek látszó különbségek is a lakásállomány különbözőségére utalnak. Az egy lakásra jutó lakosok átlagos száma

(3.táblázat) csupán első lépés a problémakör kutatásában. A további, a lakások minőségével összefüggő mutatók (építési-műszaki paraméterek, a lakóterület és a népességszám aránya stb.) azt jelzik, hogy a lakásállomány és általában a települések műszaki összetevőinek kutatásában a statisztikai felosztásnak fontos szerep jut.

Végül geográfiai szempontból legfontosabb területi felosztásának tekinthető a *városfejlesztési tagolás*. Alapjául hivatalosan (igazgatási szervek által) jóváhagyott dokumentumok szolgálnak, melyek a településrendszer szerveződésével foglalkoznak, mégpedig a kibontakozó városiasodás nyomán a népesség és a gazdasági tevékenységek koncentrációjával a központi funkciókkal rendelkező településekben. Az ilyen felosztás alapja a települések vonzáskörzetei, mégpedig két kategóriára bontva (a település kifejezést használják, holott a valóságban közigazgatási egységekről — községekről — van szó).

A felső kategóriába a járási körzeti jelentőségű települések tartoznak, melyekből Szlovákiában 77 található (1985. január 1-i adatok alapján). Ezek tekinthetők a településrendszer vázának. Egyenletes területi eloszlást mutatnak és vonzáskörzeteik lefedik egész Szlovákiát. A tagolás olyan alapelv figyelembevételével történt, hogy lehetőség szerint a járásokon belül maradjanak (kivételt csak néhány körzet képvisel, melyek központi járáshatárok közelében fekszenek).

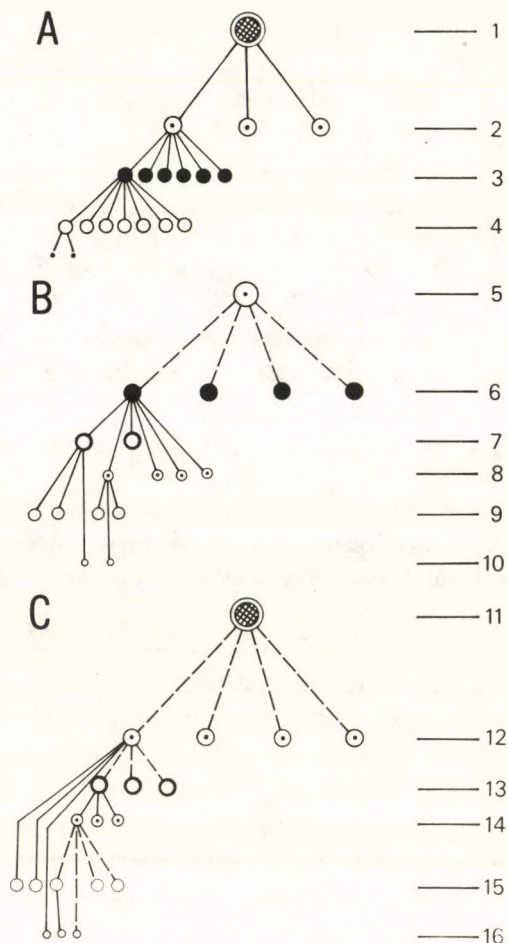
Az alsó kategóriába a helyi jelentőségű központok tartoznak, ezek száma Szlovákiában 622. Ilyen funkciót látnak el a körzeti jelentőségű települések is közvetlen környezetükben. A helyi jelentőségű központok vonzáskörzete községekből áll. A fennmaradó, központi szerepkörrel nem rendelkező községek tovább tagolódnak kiemelt (1429) és egyéb (575) községekre.

Területi szempontból a városfejlesztési felosztást a körzeti és helyi jelentőségű települések vonzáskörzetei jelentik. Nem képeznek statisztikai egységeket, azonban az 1980. évi népszámlálási adatok egy részét ezek alapján feldolgozva tervezési célokat szolgáló anyagokat készítettek. Földrajzi szempontból említésre méltó, hogy a kapott vonzáskörzetek Szlovákia körzetesítésének első megközelítésének tekinthetők mezo- és mikroregionális szinten.

A földrajz szemszögéből maguk a körzeti és helyi központok is egyedülálló jelentőségűek, mivel a településrendszer vázát képezik. Amennyiben ezeket a központokat nem mint községeket szemléljük, hanem mint a községek településeinek központjait, megkapjuk *Szlovákia településrendszerének hierarchikus szerkezetét*.

A települések felső kategóriáját az ún. regionális központok adják, amelyek nemhivatalosak, a gyakorlatban azonban jelentőségük van. Számuk Szlovákia területén 13. közülük is legfontosabb Pozsony — a Szlovák Szocialista Köztársaság fővárosa.

Az 1. ábra a településrendszer felosztásának három hierarchikus vázlatát mutatja be, ezek mindegyike központi funkciókon alapul. Az "A" rész a *területi (közigazgatási) felosztást* szemlélteti, a "B" — a *városfejlesztési tagolást*, míg a "C" részben a *kiskereskedelmi központok hierarchiáját* ábrázoltuk. Nyilvánvaló, hogy a tagolás fenti példái egymástól eltérnek, összességében azonban létezik a területi egységek vagy település-

1. ábra A településrendszer hierarchikus felosztásának fajtái Szlovákiában

képződmények rendszere, amely öt lépcsőből áll: az alsó lépcső települései nem rendelkeznek központi funkciókkal, míg a fennmaradó négy lépcsőben különböző rangú központok találhatók.

Úgy tűnik, hogy a területek és települések városfejlesztési felosztása a települések tényleges rendszerét csupán részben (mezo-és mikro szinteken) fedi le, de a földrajz és elsősorban a településföldrajz szempontjából ez a legfontosabb. Ezért a tervezésben és a tervezési gyakorlatban immár csaknem 15 éve ez a tagolás nyert alkalmazást.

Elméletileg a települések fent ismertetett kategóriáiban eszközölnek beruházásokat a szociális és műszaki infrastruktúra ill. a termelés fejlesztésére. Ezek szerint a fenti tagolás az egyik olyan tényező, melynek szerepe van a települések fejlesztésében, elsősorban a műszaki alapok vonatkozásában. A szolgáltatások normáit például népességszám-kategóriáinként határozzák meg. A lakásállomány alakulását nyomon követve

kimutatható a lakások számának és minőségének egyenes arányú növekedése az egyes kategóriákon belül és progresszív növekedésük a kategória rangjának emelkedésével. Ez tükröződik azokból a határozatokból, amelyek mind az állami, mind pedig a magán lakásépítésre vonatkoznak és amelyek értelmében állami lakásokat nem építhetnek a központi funkciókkal nem rendelkező településekben és állami hitelek, segélyek sem folyósíthatók ilyen célokra. Kivételt képeznek a városkörnyéki települések illetve a mező-és erdőgazdaságban ill. oktatásban stb. dolgozók lakásai vagy házai. Bizonyos, központi funkciót be nem töltő, de kiemelt településekben, adott körülmények között engedélyezik a magánérs lakásépítkezést.

Említett elvek alkalmazását a népesség koncentrációja indokolja, amely folyamat ütemétől csak kis mértékben marad el a lakásállomány koncentrációjának üteme.

Amint az a 4. táblázatról leolvasható, 77 városban, a körzeti jelentőségű településekben összpontosul a népesség 43,9 %-a és a lakásállomány 48,4 %-a. Ezzel szemben a községek 77 %-át képviselő nem központi szerepkörű települések a népesség 26,7 %-át, és a lakások 25,8 %-át tömörítik.

4. táblázat A népességszám és a lakások településkategóriánkénti arányának változása Szlovákiában

Település(község) kategória	Népesség aránya (%)		Lakások aránya (%)	
	1970	1980	1970	1980
Regionális jelentőségű központok	34,5	43,9	39,9	46,8
Helyi jelentőségű központok	29,8	29,4	30,0	27,5
Központi funkcióval nem rendelkező települések	35,7	26,7	30,1	25,7
Összesen	100%	100%	100%	100%

Ezeket az adatokat nemcsak községekre, hanem településekre is meg lehet adni. Ezzel is kimutathatóak a városfejlesztési és településföldrajzi felosztás közötti különbségek. A lakásállományra, annak felszereltségére, a szolgáltatásokra és a településrendszer műszaki alapjai egyéb elemeire vonatkozó adatokat csak akkor értékelhetünk és hasonlíthatjuk össze, ha ténylegesen létező településképződményekből indulunk ki. Ilyen képződmények konkrét területi azonosítása és gyakorlatban történő alkalmazása képezi a településföldrajz egyik legfontosabb feladatát.

PROFIL

David Harvey

1935-ben született. Egyetemi tanulmányait Cambridge-ben végzi. Doktori dolgozatát, amely Kent mezőgazdaságának történeti földrajzával foglalkozik, ugyancsak itt védi meg. 1961-től gazdaságföldrajzot oktat a bristoli egyetemen, amely abban az időben válik az angolszász modellező földrajzi iskola fellelegvőjévé. 1969-ben Amerikába megy és a John Hopkins egyetem földrajzprofesszora lesz. 1986-ban visszatér Európába, s Oxfordban kap professzori kinevezést. Fő kutatási területei: földrajz és társadalomelmélet, városföldrajz, társadalomföldrajz.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy David Harvey a jelenkori angolszász humánföldrajz egyik legkiemelkedőbb egyénisége. Alig negyven évesen harmadik helyre kerül az idézettség mutatók alapján a világ humángéográfusai között. Legsikeresebb könyvei, *Explanation in Geography* (1969), *Social Justice and the City* (1973), *The Urbanization of Capital* (1985), megtalálhatók a világ szinte valamennyi szakkönyvtárának polcain. Harvey földrajzi szemléletmódja egyedi, jól nyomonkövethető módon ível a kezdeti polgári pozitivistától a radikális, majd később kikristályosodott történelmi materializmusig.

Első jelentősebb műveiben, a hatvanas években virágzó kvantitatív vizsgálati módszerek alkalmazásáról, a bennük rejlő lehetőségekről értekeznek, s eredményeit a méltán nagy sikert arató *Explanation in Geography* című könyvében összegzi. Ekkor még egyértelműen a polgári pozitívizmus lelkes követője, s eszméi fejlődésére nagy hatással van a P.Haggett és J.Chorley nevével fémjelzett, angol modellező földrajzi iskola. A cambridgei és bristoli évek után átköltözik az Atlanti-óceán túloldalára, s ezzel egy merőben új társadalmi, szellemi közegbe kerül. A hatvanas évek végének nagy diáklázadásai, háborúellenes és polgárjogi mozgalmak, a fogyasztói társadalom csömörében gyökerező baloldali, urbánus társadalomkritikai nézetek együttesen egy új eszme, a marxizmus felé irányítják figyelmét. Ez az eszmei progresszív figyelhető meg *Social Justice and the City* című könyvében, melyben baloldali liberális és marxista radikális vonások egyaránt fellelhetők. Későbbi munkái egyre inkább az elmélyült marxista gondolkodó szemléletmódját tükrözik. Kiemelkedő tudományos tevékenysége mellett, legalább annyira fontos egyetemi oktatói munkássága. Végzett hallgatói magukkal vitték a tőle kapott szellemi indítást, s büszkén vallják magukat Harvey követőinek. David Harvey igazi profiljának bemutatása a fentiekben vázolt gazdag életút és az ismert terjedelmi korlátok miatt jószerivel lehetetlen, ezért csupán arra vállalkozhatunk, hogy egy már korábban publikált tanulmányának (*"On the history and present condition of geography: an historical materialist manifesto"* — *Professional Geographer* 1984.1.) tömörített magyar változatát közreadjuk, közelebb hozván ezzel a szerzőt a szakma hazai közönségéhez. A tanulmány a "Földrajz történetéről és jelenlegi helyzetéről" közöl "egy történelmi materialista kiáltványt" ami lényegében Harvey-nak a földrajz szerepéről vallott ars poetica.

“A földrajz múltbeli és jelenlegi helyzetét történelmi perspektívájában kell értelmezni, ily módon lehetővé válik a földrajz - mint tudományos diszciplína - jelenlegi kérdéseinek történelmi materialista értelmezése és konkrét javaslatok dolgozhatók ki annak átalakítására.

A földrajzi tudás szerepe és funkciója az idők során rengeteget változott, szoros összhangban a társadalmon belüli változásokkal és szükségletekkel. Tudományágunk története nem érthető meg a társadalom történetének ismerete nélkül, amelybe végső soron a földrajz gyakorlata beleágyazódik. A kapitalizmus kereskedő, később ipari, majd finánciókés alakzatainak kialakulásával, a világgazdaság növekvő térbeli integrációja ment végbe a Nyugat politikai, gazdasági hegemoniája alatt, ami magával hozta a földrajzi ismeretek új formáinak kialakulását. Azok a nehézségek melyekkel a földrajzosok ma szembenézni kényszerülnek szintén a társadalmi átalakulás konfliktus folyamataiban gyökereznek. A tudományágunk átalakítására tett javaslatokat, akár tesszük akár nem, a társadalmi átalakulás főbb folyamataival összhangban kell kimunkálnunk. Ennek az alapvető felismerésnek a tudatában kell vitát nyitnunk arról, hogy merre halad tudományágunk, és hogyan kellene azt átalakítanunk, szembenézve korunk kihívásával és követelményeivel.

A földrajz és a társadalom történetéről

A földrajzi tudás rögzíti, elemzi és raktározza mindazokat az információkat, amelyek a környezeti feltételek (mind természeti, mind társadalmi értelemben véve) térbeli eloszlására és szerveződésére vonatkoznak, ami végső soron a társadalmi élet reprodukciójának az alapját képezi. Efféle tudás formája és tartalma társadalmi összefüggések eredője. Így minden társadalom, osztály és társadalmi csoport rendelkezik egy saját földrajzi tudással, mellyel a saját területén, a számára fontos értékek térbeli elrendeződését vizsgálja, s azt, hogyan tudja ezeket az értékeket a saját céljai szerint felhasználni.

A földrajzi tudás formája és tartalma nem érthető meg és nem hasznosítható a termelés társadalmi alapjaitól függetlenül. A pre-kapitalista társadalmak például időnként egészen magas szintű földrajzi ismereteket produkáltak, de ez az esetek többségében csak egy-egy szűk területre korlátozódott, mind diszciplinárisan, mind területileg.

A görög, római, iszlám, kínai kereskedő birodalmak egyformán magas színvonalú földrajzi ismerettel bírtak, az általuk ismert világról. Ezek az ismeretek jellegzetes módon tükrözték az árucikkek térbeli mozgását, a népesség migrációját, a hódítás útvonalaait vagy a birodalom igazgatási rendszerét.

Nyugat-Európában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet együtt járt a földrajz elméleti és gyakorlati rendszerének átalakulásával.

A görögöktől és rómaiaktól örökölt, kínaiaktól és főként araboktól átvett klasszikus földrajzi ismereteket azután a sajátos nyugat-európai tapasztalatok segédletével, a saját képükre formálták. Ennek alapját az árucikkek, a gyarmati hódítás és a településviszonyok megváltozott jellege képezte, s a kapitalizmus kibontakozásával egyre inkább a tőke és a munkaerő került vizsgáldásai középpontjába.

A kapitalizmus földrajzi gyakorlatából a következő jellemvonások emelhetők ki:

(1) A térbeli tájékozódás pontosításával a területi jogok (magan és kollektív) szabatos meghatározásával a *térképezés és kataszteri felmérés* egyre inkább a földrajz alapvető eszközévé vált, s az imperializmus érdekeit támogatta a Föld még kevésbé ismert részein (Afrika, Ausztrália). Ez a tevékenység az uralkodó osztály egyik privilégiuma volt, s a természet és a munkaerő kiaknázását hivatott elősegíteni egy jól körülhatárolható térben. Ugyanakkor utat nyitott a tér és a természet racionális szervezése felé, ami végső soron az emberiség egyetemes jólétét szolgálta.

(2) A világpiac megteremtése nem csupán új földrészek felfedezésével, hanem új, addig ismeretlen *jelenségek, termékek megismerésével* járt együtt. A hagyományos természetfilozófia talaján álló és alkotó geográfusok (mint pl. A. von Humboldt, Carl Ritter) magas szintre fejlesztették a földfelszín jelenségeinek szisztematikus leírását, létrehozva annak értéktárát, s azt a dinamikus szemléletmódot, ami a természeti folyamatokat az emberi hasznosítás — végső soron kiaknázás — szemszögéből vizsgálja.

(3) Az emberiség élete, a *gazdasági és társadalmi újratermelés földrajzi különbségeinek folyamatos vizsgálata* ugyancsak szerves része lett a földrajznak. Ez különösen a XIX. század végi kereskedelemföldrajzban torzult el leginkább, amikor az "emberi tartalékok" minél hatékonyabb kizsákmányolása, a munkaerőutánpótlás erőszakos biztosítása, a benszülött gazdaságok fölöslegeinek manipulatív kinyerése vált a legfőbb céllá. A földrajzi közgondolkodást mélyen átítatta a gyarmatbirodalmak irányításában való részvétel, a gyarmati adminisztráció problémái és új kereskedelmi lehetőségek felfedezése.

(4) A világ érdekszférákra történő felosztása jelentős *geopolitikai* vitákat váltott ki a nagyhatalmak között a XIX. század végén. A nyersanyagokért, munkaerőutánpótlásért és új piacokért folytatott verseny egyben területek fölötti uralomért folytatott versenyt is jelentett. Geográfusok, mint Ratzel és Mackinder vizsgálták a tér politikai rendjét és az ebből származó következményeket. Felhasználható földrajzi stratégiák körülírására törekedtek, a főbb kapitalista hatalmak közötti politikai, gazdasági és katonai küzdelemben, vagy a gyarmatosító törekvésekkel szembeszegülő népek rovására. Ez az irányvonal Karl Haushoffer német geopolitikus munkájában érte el mélypontját, aki aktívan támogatta, sőt részt vett a náci expanzió formálásában.

(5) A természeti és humán erőforrások növekvő hasznosítása inspirálta a geográfusokat a *tér racionális átalakításának* kérdésköre felé. A földrajzi gyakorlatban ez elsősorban a korai geológiai, talaj- és területhasznosítási felmérések nyomán terjedt el, s jelentősege szemmel láthatólag megnőtt az elmúlt időszakban.

(6) A burzsoá földrajzi eszmerendszer úgy a múltban, mint a jelenben erős *ideológiai tartalommal* bírt. Mint tudomány a természeti és társadalmi jelenségeket az irányítás, management szemszögéből vizsgálja, s gyakorta nyilvánít ki egyéni és kollektív reményeket és félelmeket a környezet állapotára és különféle társadalmi jelenségekre vonatkozólag. Földrajzi információk ilyen értelmezése gyakorta vált nemzeti félelmek, ellenségeskedések táptalajává. Mindezek mellett a földrajz ideológiai töltetének van pozitív oldala is, így a földrajz kifejezhet reményt és jóakaratot éppúgy mint félelmet, törekedhet a kölcsönös tisztelet és figyelem eszméjén alapuló egyetemes egyetértés előmozdítására és hangsúlyozhatja az emberiség világméretű összefogásának jelentőségét is.

A burzsoá földrajz művelői igyekeztek az előzőekben tárgyalt ismereteket egy egységes diszciplínává kovácsolni a tudomány rendszerén belül, ez azonban végülis nem sikerült tökéletesen.

Először is a földrajzosok gyakorta zavaros általánosítások szintjén mozogtak, annak ellenére, hogy a tudomány világában egyre nagyobb szerephez jutottak a tapasztaláson alapuló ismeretek, emellett — minthogy a történelmi materializmust mint ideológiai bázist elvetették —, nem rendelkeztek megfelelő módszerekkel a szintézis építéséhez és számos a tudományágukon belül föllelhető kettősség leküzdéséhez (mint például a természeti és humánföldrajz, a regionális specializáció és a globális folyamatok tanulmányozása, vagy a minőségi és mennyiségi kérdések terén).

A tudomány vezető intézményei (pl. Royal Geographical Society) sokkal inkább a fölfedezések gyakorlatával, a természet leigázhatóságával és a gyarmatok irányításának kérdésével voltak elfoglalva mintsem azzal, hogy egy egységes szabatos tudományágat hívjanak életre.

Az elmúlt évek külső nyomása és belső zavarai elől a földrajz egy nagyobb specializáció irányába mozdult el. De minél inkább elmélyült ez a folyamat, módszereiben annál egysikübbá és dogmatikusabbá vált maga a földrajz, és egyre inkább fenyegeti az a veszély, hogy egyes részterületei más diszciplínákba olvadnak bele.

Ezzel együtt minél jobban specializálódtak a földrajzosok, annál távolabb kerültek a népszerű földrajzi ismeretek publikálásának lehetőségétől, ami pedig egykoron a földrajzosok szilárd bástyája volt (magazinok, természetfilmek, utikönyvek stb.). A népszerűsítő földrajzi ismeretközlés elhanyagolása nagy felelőtlenségnek bizonyult egy földrajzilag egyre inkább integrálódó világban.

Megragadván egy elmélyüléstől és egységtől mentes látens állapotban, lemondván az ismeretterjesztés széles bázisáról, a földrajz képtelen volt erősebb pozícióra, jelentősebb presztizsre és tekintélyre szert tenni a tudományos világon belül. További fennmaradása egyre növekvő mértékben különféle technikák (pl. remote sensing) alkalmazásán, és pénzesebb kutatási irányzatoktól átvett, erősen specializált szakterületek kutatásán alapul.

A földrajz evolúciós fejlődését ma már alapjaiban fenyegeti a hatalom speciális érdeklődésének feltétel nélküli kiszolgálása. Néhányan a tudományos szabadság és

objektivitás nevében a földrajzi ismereteket egyetemes szintre akarták emelni, s végső soron egy mások érdekeit kiszolgáló *pozitivist tudományt* hoztak létre. Mások a földrajzi ismeretek történelmi-materialista bázisra történő átültetéséért indultak harcba, s megpróbálták egy olyan tudományt kialakítani, amely segítségére van a népeknek, osztályoknak és csoportoknak saját történelmük feletti nagyobb kontrol elérésében, sorsuk önálló irányításában.

A pozitívizmus csökkenő befolyása a hatvanas évek végén, utat nyitott egy radikálisabb, *marxista földrajzi irányzat* kibontakozásának. A marxista gondolatok előretörése a földrajzban kezdetben a pozitivist elmélet és gyakorlat kritikájára koncentrált. Az új áramlat követői megpróbálták elszakadni a pozitívizmus gyökereitől, s feltárni a meglevő társadalmi ellentmondásokat. Egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a pozitívizmus, mint a burzsoá tudat megnyilvánulása az emberek fölötti kontrol és manipuláció legsötétebb eszközévé, s az állam paternalisztikus jóakarátának kifejezőjévé vált.

Támadták a földrajzosoknak az imperializmus törekvéseiben játszott szerepét, hogy a város és regionális tervezésben előmozdították a társadalmi kontrolt és a tőkeakkumulációt. Felhívták a faji, etnikai és politikai sérelmekre a földrajzosok figyelmét.

De a kritika mellett új földrajzi gondolkodást és gyakorlatot is ki kellett alakítani.

Marxizmus, anarchizmus, és humanizmus lett az új alternatívákat keresők legfontosabb támasza. Az anyagi környezet (fizikai és társadalmi) átalakításának vizsgálata és a termelés kritikai szemléletű értelmezése vált az új központi témakörre. A fő kérdés az lett, hogy milyen változáson mennek át az emberek társadalmi és természeti miliójuk átforgatásával. A *humanisták* ezt az átváltozást vagy vallásos szemléletmóddal vagy Heidegger és Husserl világi filozófiai megközelítésmódjával vizsgálták.

A *marxistáknak* kéznél volt Marxnak a munkára vonatkozó tétele, melyben kimondta, hogy a munkavégzés során az ember nemcsak a körülötte levő miliót alakítja át, de időközben önmaga is átalakul.

Az *anarchisták* Reclus-höz folyamodtak, aki úgy érvelt, hogy az "emberiség természeténél fogva tudatos és felelősséggel viseltetik saját maga iránt". Azok akik támogatták ezt, érezhették nélkülözhetetlenségüket a társadalmi átalakulás folyamataiban. Azok akik kitörtek a pozitívizmus védelmet nyújtó páncélburka mögül, megtörték a geográfia politikai némaságát, s szabadabb teret engedtek a társadalmi lelkiismeretnek és tudatosságnak. A pozitivist hallgatás biztonsága és a nihilisztikus összeomlás kockázata között létezik egy középút az újraéledt földrajz számára, egy intellektuális tudományág formájában, amely jelentős szerepet játszhat a körülöttünk végbemenő társadalmi folyamatok formálásában.

A földrajz jelenlegi helyzete

A földrajz túlságosan fontos ahhoz, hogy csak a geográfusoké legyen.

De messze fontosabb, annál, mintsem teljes egészében a tábornokoknak, politikusoknak és vállalatvezetőknek jusson. Az "alkalmazott" és "problémaorientált" földrajz számos új kérdést vet fel a tudomány céljait és érdekeit illetően. A magunk és a földrajz kiárusításával az állami és magán vállalatoknak, intézményeknek egyben azt is jelenti, hogy az "ő földrajzukat" formáljuk.

A földrajzban több van, mint ismeretek és a hozzátartozó személyzet termelése és kiárusítása a legtöbbet kínáló számára.

Az általunk művelt földrajznak "népföldrajznak" kell lennie, amely mentes a közhelyektől, képzelgésektől és mindenféle hátsó szándéktól.

A *pozitívizmus* saját objektív materializmusának tisztaságát ássa alá, hamis semlegességet követelve. A *történelmi materializmust* — habár jól alkalmazható elmélet — túl gyakran esik ortodox politikai nézetek csapdájába, melyek az objektív materializmus sziklaszilárd téziseit saját szubjektív álláspontjukat tükröző politikai fantazmagóriákkal helyettesítik.

Véletlen talán, hogy a XIX. század földrajzának radikális törekvései inkább az anarchizmust választották mint a marxizmust?

A tér, környezet és más földrajzi kategóriák iránti érzékenység még mindig rokonszenvenné teszi az anarchista nézeteket, habár továbbra is hiányzik belőlük a kapitalizmus dinamizmusáról alkotott bármiféle hatékony társadalomelmélet. Reclus az utolsó munkájában ráébredt, hogy az az érdekes földrajzi változatosság, amelyért korábban annyira lelkesedett megszűnőben van, a tőke akkumulációja révén felerősödött térbeli homogenizálódás révén. Ez a tapasztalat a tőke mélyrehatóbb, átfogó megértését igényli, s csak ezáltal adható a fölmerült kérdésekre globális politikai válasz. Reclus politikai elméletét és ideológiai jelentőségét rontja ennek fel nem ismerése.

Marx a társadalomelmélet csúcán foglal helyet anélkül, hogy tudomást venne a földrajzi változatosságról, mint "szükségtelen komplikációról".

Annyi bizonyos, Marx gyakorta beismeri mind gyakorlatában a tér és a hely fontosságát (az angol és ír munkásosztály érdekei közötti ellentétek párhuzamosan bukkannak elő írásaiban, a város és vidéke, a belső és külső településrészek közötti ellentétekkel), de ez egyszer sem jelenik meg elméleti téziseiben, melyek *az idő vonatkozásában szilárdak, a térre vonatkozólag pedig gyengék*. Politikai és elméleti megállapításai gyakran hatástalanok, minthogy hiányzik belőlük egy szisztematikus és világos földrajzi dimenzió.

Ez volt az a "hiba" amelyet Lenin és más teoretikusok megkíséreltek kiigazítani, utat nyitva a marxista eszmerendszeren belül egy olyan alternatív ideológiai irányzatnak, amelyben a centrumok kizsákmányolják a perifériát, az első világ leigazza a harmadikat, a kapitalizmus erői versengenek a védett terek feletti hegemoniáért (piac, munkaerő, nyersanyag).

Az *anarchisták és marxisták* földrajzi megközelítési módja között nagyobb a szakadék, mint egyébként tűnik.

A marxisták a földrajzi egyenlőtlenségek alapvető szerepét hangsúlyozzák, s nehezen integrálják — egyébként szilárd — társadalomelméletükbe a tér és miliő hatásait.

Ezzel szemben az anarchista irodalom bővelkedik a tér iránti érzékenységekben, ugyanakkor megfeneklik az elméleti és politikai összefüggések hiányán. Mindez felveti azt az egyébként értelmetlen, de érdekes kérdést, hogy milyen lenne ma politikai, eszmei világunk, ha Marx jobb geográfus, az anarchisták pedig jobb társadalomteoretikusok lettek volna. Ez rávilágít egy olyan elméleti megközelítési mód politikai jelentőségére, amely *sikerrel kovácsolja egybe a földrajzi érzékenységet és ismereteket a történelmi materializmus általános társadalomelméletével.*

Az előttünk álló feladatok ma már többé kevésbé világosak. Létre kell hoznunk egy olyan földrajzot, amely:

- minden előítéllettől mentesen, hűen tükrözi a valós problémákat és ellentmondásokat, s képes új csatornákat nyitni a kommunikáció és közös megértés számára,
- tekintet nélkül van, egyedi, szűk érdekekre, és átfogóan demokratikus szemléletű,
- elfogadja a kettős módszertani elkötelezettséget a tudományos integritásra és anti-semlegességre vonatkozóan,
- ötvözi a földrajz térbeli érzékenységét a történelmi materializmus társadalomelméletének általános téziseivel,
- földrajzi vonatkozásban vizsgálja a kapitalizmusból a szocializmusba történő átmenet kérdését.

David Harvey eddig megjelent főbb munkái:

Könyvek:

1969: *Explanation in Geography*. London: Edward Arnold, 521p.

1973: *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold, 336p.

1982: *The Limits to Capital*. Oxford: Basil Blackwell, 478p.

1985: *The Urbanisation of Capital*. Oxford: Basil Blackwell

1985: *Consciousness and the Urban Experience*. Oxford: Basil Blackwell, 293p.

Magyarországon fellelhető folyóirat-tanulmányok:

- 1966: 'Theoretical cocepts and the analysis of agricultural land use patterns'. *Annals, Association of American Geographers*, 56. pp. 361-374.
- 1968: 'Pattern, process and the scale problem in geographical research'. *Transactions, Institute of British Geographer*, 45. pp. 71-78.
- 1970: 'Behavioural postulates and the construction of theory in human geography'. *Geographica Polonica*, 18. pp.27-45.
- 1974: 'Class-monopoly rent, finance capital and the urban revolution'. *Regional Studies*, 8. pp. 239-255.
- 1974: 'What kind of geography into what kind of public policy?' *Transactions, Institute of British Geographer*, 63. pp.18-24.
- 1979: 'Monument and myth'. *Annals, Association of American Geographers*, 69. pp. 362-381.
- 1984: 'On the history and present condition of geography: an historical materialist manifesto'. *The Professional Geographer*, 36. pp. 1-11.
- 1987: 'Three myths in search of a reality in urban studies'. *Society and Space*, 5. pp. 367-386.

KOVÁCS ZOLTÁN

Leszek Antoni Kosinski

1989 júniusában ünnepelte 60.-ik születésnapját a *lengyel származású, kanadai geográfus*, a Nemzetközi Földrajzi Unió (IGU) egyik legkiemelkedőbb egyénisége: Leszek Antoni Kosinski.

1929. június 13-án született Varsóban, ahol rendkívül hazafias érzelmű családban nőtt fel. Ennek köszönhetően a II. világháború alatt fiatal tizenévesként bekapcsolódott az ifjúsági antifasiszta szervezet tevékenységébe és részt vett 1944 nyarán a Varsói Felkelésben. A háborús éveket követően — melyek nagy hatással voltak későbbi életpályájára, magatartására — beiratkozott a *varsói Tervezési és Statisztikai Főiskolára*. Jóllehet a külkereskedelem tanulmányozásának szándékával kezdte meg tanulmányait, érdeklődése később a gazdasági földrajz és a demográfia felé fordult, úgy, hogy a nemzetközi ügyek iránti vonzalma változatlan maradt. A főiskola befejezése előtt már előadásokra járt a *Varsói Egyetemre*, ahol végülis 1954-ben levelezőként megszerezte második diplomáját. Itteni diplomája a várostervezés történetével függött össze.

Egyetemi tanulmányaival párhuzamosan 1950-54 között a *varsói Várostervezési és Építésügyi Intézet* munkatársaként a lengyel városok népesedési kérdéseivel, népeség-szerkezetével foglalkozott, melyek közül a Felső-Sziléziai Ipari Régióval kapcsolatos demográfiai munkái emelkedtek ki.

1954 és 1968 között a *Lengyel Tudományos Akadémia Földrajzi Intézetében* fejtette ki tudományos tevékenységét. Kezdetben a lengyel városok népesedési kérdéseivel kapcsolatos korábbi kutatásait folytatta, ill. a Németországtól Lengyelországhoz csatolt területek (Szilézia, Pomeránia, Kelet-Poroszország) népességföldrajzi problémáit vizsgálta. Később — jórészt a kandidátusi disszertációjának a megvédését (1963) követően — a *kelet-közép-európai országok összehasonlító népességföldrajzával* (migrációs, etnikai, népességgkoncentrációs folyamataival) és a *népesség-és településföldrajz elméletével* foglalkozott. Ez időszakban hazai tudományszervező tevékenysége elsősorban a tudományos titkári (1958-59), igazgatóhelyettesi (1964-65) és osztályvezetői (1965-68) megbízatásokban csúcsosodott ki. A nemzetközi tudományszervezés és a "tudománydiplomácia" iránti korai érdeklődésének és kivételes nyelvtudásának (német, angol, francia, orosz, spanyol) köszönhetően számos külföldi tanulmányúton, nemzetközi szemináriumon, konferencián vett részt (Franciaország, Nagy-Britannia, Svájc, NSZK, Kelet-Európa országai, USA, stb.). Harmincegy éves kora óta az IGU világkongresszusainak (Stockholm, London, Montreal, Moszkva, Tokio, Párizs, Sidney) — 1968-at kivéve — állandó résztvevője volt.

Többszöri amerikai tanulmányút és vendégprofesszori meghívás (1963-64, 1967-68) után 1968-ban kivándorolt Kanadába, ahol 1969 óta Edmontonban az *Albertai*

Egyetem oktatója, 1971-től napjainkig, mint rendes egyetemi tanár. Kanadai letelepülését követően nemzetközi földrajzi kapcsolatai egyre jobban elmélyültek, számos nemzetközi földrajzi, demográfiai szervezet, bizottság választotta tagjául. Ezek közül az *IGU Népeségföldrajzi Bizottsága* két terminusra (1972-80) is elnökének választotta meg.

Az utóbbi két évtizedben több mint 150 földrajzi és demográfiai kongresszuson, konferencián, szimpozionon vett részt. Ez időszakban korábbi népeségföldrajzi kutatási profilja regionális szempontból kiterjedt az egész világra. Publikációiban a népeségföldrajz elmélete és Kelet-Közép-Európa urbanizációs problémái mellett a harmadik világ és természetesen új hazája, Kanada népesedési — többek között bevándorlási — kérdéseinek kutatására fektetett nagy hangsúlyt. A hazai és a nemzetközi földrajzi tudományos életben kifejtett tevékenysége, illetve szerteágazó nemzetközi kapcsolatai révén 1984-ben megválasztották a *Nemzetközi Földrajzi Unió (IGU) főtitkárának*, mely tisztségét azóta is betölti.

Fontosabb publikációi

1954. Struktúra ludności srednich i dużych miast polskich (A lengyel közép-és nagyvárosok népességének szerkezete) — Institut Urbanistyczny i Architektury, Prace 4. no. 1/11 —pp. 28-38.
1955. Funkcja rolnicza sfery podmiejskich (A szuburbán zóna mezőgazdasági funkciója) —Przegląd Geograficzny 26.no.4.pp.170-181.
1958. Klasyfikacja funkcjonalna wiekszych miast polskich w stanu w r. 1959.(A lengyel nagyvárosok funkcionális osztályozása) —Przegląd Geograficzny 30.no.4.pp.573-585.
1961. Urban geography in Poland and its practical application (A lengyel városföldrajz és gyakorlati alkalmazása) —in: Problems of Applied Geography, Instytut Geografii PAN, Geographical Studies no.27.,Warszawa,pp.113-130.
1962. Les problèmes démographiques dans les territoires occidentaux de la Pologne et les régions frontalières de la Tchécoslovaquie (Lengyelország nyugati és Csehszlovákiával határos területeinek demográfiai problémái) —Annales de Géographie 71.,Paris,no.383. pp.79-98.
1963. Procesy ludnościowe na ziemiach odzyskanych w latach 1945-1960.(Népesedési folyamatok a "Visszatért Területeken" 1945-60 között) —Instytut Geografii PAN,Prace Geograficzne no.40. ,Warszawa, 127p.
1964. Population and urban geography in Poland (Népeség és városföldrajz Lengyelországban) —Geographia Polonica 1. pp.79-96.
1964. Migration of population in East-Central Europe from 1939-1955 (Népeségvándorlás Kelet-Közép Európában 1939-1955 között) — Geographia Polonica 2. pp.123-131.
1965. Bevölkerungsentwicklung und -verteilung in West- und Nordpolen (Népeségszámváltozás és eloszlás Nyugat- és Észak-Lengyelországban)— Petermanns Geographische Mitteilungen 109.no.1. pp.63-71.
1967. (K.Dziewonski -) Rozwój i rozmieszczenie ludności Polski w XX wieku (Népeségnövekedés és eloszlás Lengyelországban a XX.század során) —PWN,Warszawa, 169p.
1967. Geografia ludności(Népeségföldrajz) —PWN,Warszawa, 235p.
1967. Geografia ludności i osadnictwa w europejskich krajach demokracji ludowej (Népeség és településföldrajz az európai népi demokratikus országokban) —Przegląd Geograficzny 39. no.4. pp.829-842.
1967. Népeségvándorlások Lengyelországban (1939-1960) —Földrajzi Közlemények 15(41).2. pp.132-144.
1969. Changes in the ethnic structure in East-Central Europe 1930-1960.(Változások Kelet-Közép Európa etnikai szerkezetében 1930-1960 között) —Geographical Review 59. no.3. pp.388-402.
1970. The population of Europe : a geographical perspective (Európa népessége : földrajzi távlatok) — Longman Geography Paperbacks,London, 161 p.

1971. Geography of population and settlements in East-Central Europe (Népesség és településföldrajz Kelet-Közép Európában) — *Annals, Association of American Geographers* 61. no.3. pp.599-615.
1974. Urbanization in East-Central Europe after World War II. (Urbanizáció Kelet-Közép Európában a II.világháború után) — *East European Quarterly* 8.no.2.pp.129-153.
1976. Demographic aspects of urbanization (Az urbanizáció demográfiai aspektusai) — *Geoforum* 8.no.4. pp.313-325.
1976. Secret German war-sources for population study of East-Central Europe and Soviet Union (Kelet-Közép Európa és Szovjetunió népesség tanulmányozásának titkos német háborús forrásai) — *East-European Quarterly* 10. no.1.pp.21-34.
1980. Population geography and the International Geographical Union (Népességföldrajz és a Nemzetközi Földrajzi Unió) — *Population Geography* 2. no.1-2. pp.1-20.
1981. Government perceptions and policies of population redistribution in East and South East Asia (A népesség újraelosztásának kormányzati felfogása és politikája Kelet és DK- Ázsiában) — *Population Geography* 3.no.1-2. pp. 4-15.
1982. International migration of Yugoslavs during and immediately after World War II. (A jugoszlávok II. világháború alatti és közvetlenül azt követő nemzetközi vándorlása) — *East European Quarterly* 16. no.2. pp.183-198.
1984. The roots of population geography (A népességföldrajz gyökerei) — in: *Geography and population: Approaches and applications* (ed. J.I.Clarke), Pergamon Press, Oxford, pp.11-24.
1985. Problemas actuales de la población en países del Tercer Mundo (A harmadik világ országainak jelenlegi népesedési problémái) — *Cuadernos de Filosofía y Letras (Univ.Nac.Aut. de México) Geografía* 6. pp. 5-40.
1985. Immigration from East Central Europe to Canada, 1956-80. (Kelet-közép európai bevándorlás Kanadába, 1956-80) — in: *Central and East European Ethnicity in Canada: Adaptation and Preservation* (ed.T.Yedlin) Central and East European - Studies Society of Alberta, Edmonton pp. 9-23.
1987. La géographie de la population du Canada (Kanada népességföldrajza) — in: *La Géographie du Canada* (ed.P. George) Presses Univ.de Bordeaux, Bordeaux, pp.111-129.

KOCSIS KÁROLY

HÍRADÓ

Wolfgang Hartke 80 éves

1988 áprilisában töltötte be nyolcvanadik életévét Wolfgang Hartke professzor, a német szociálgeográfia kiemelkedő alakja. Ebből az alkalomból a *Müncheni Egyetem Gazdaságföldrajzi Intézete* szociálgeográfiai kollokviumot rendezett Münchenben 1988. május 5-én, mintegy 90 résztvevővel. A honi geográfiát Cséfalvay Z. és Dövényi Z. képviselte az ülésen.

A megnyitó után *Karl Ruppert* professzor, a rendező intézet vezetője ismertette az ünnepelt életművét, majd a tanítványok, kollégák méltató szavai következtek. Ezt követően a német szociálgeográfia fiatalabb nemzedékének két vezető egyénisége tartott előadást. *Franz Schaffer* (Augsburg) áttekintette a német szociálgeográfia helyzetét, *Jörg Maier* (Bayreuth) pedig az alkalmazott szociálgeográfia felhasználási lehetőségeit ismertette a városfejlesztési és területi politikában.

Az ünnepi ülésen részt vett a töretlen egészségnek örvendő Wolfgang Hartke is. Kiemelkedő életműve és fordulatos pályája nem kevés tanulságot hordoz, így talán nem érdektelen ezekről egy rövid áttekintést adni.

Wolfgang Hartke 1908-ban Bonnban született, Potsdamban érettségizett, majd Berlinben és Genfben járt egyetemre. A földrajz mellett államtudományt és újlatin filológiát is tanult, s ez utóbbi megalapozta a Franciaország iránti érdeklődését. 1926-ban írt disszertációjában is ÉK-Franciaország kultúrföldrajzi változásairól értekezett, de az első három megjelent munkájában is francia témát dolgozott fel.

Berlinben Carl Troll mellett is dolgozott, s innen került át 1937-ben Frankfurt am Main-ba, ahol egy évvel később már habilitált is. Ebben a munkájában a Rajna-Majna vidék munkahelyi és lakóterségeit vizsgálta, s ez a téma már jelezte későbbi kutatásainak egyik fő irányát.

Frankfurti munkásságának első szakasza 1940 januárjában ért évet, amikor "politikai megbízhatatlanság" címén megfosztották állásától. Ezt követően katonai szolgálat majd hadifogság következett. 1946 decemberében láthatott újra munkához Frankfurtban, ahol később a Földrajzi Intézet igazgatója lett.

A súlyos háborús károkat szenvedett Frankfurtban kezdetben még a kutatás és oktatás alapvető feltételei is hiányoztak, de Wolfgang Hartke töretlen lendülettel vett részt a Földrajzi Intézet újrászervezésében. A nehézségek ellenére az 1952-ig tartó frankfurti periódus különösen termékeny volt Wolfgang Hartke számára. Ekkor végzett sokoldalú vizsgálatait feltárták a Rajna-Majna vidék számos sajátosságát, s nem egy kutatási eredménye egyben új irányt is jelentett a földrajzi vizsgálatokban. Ezek között említhető, hogy a parlagterületek egy sajátos típusára bevezette a "Sozialbrache" fogalmát, ami az agrárföldrajzi vizsgálatokban nyert polgárjogot. Elsők között használta

Wolfgang Hartke szociálgeográfiai indikátorként vizsgálataiban az újságot, ami jelenleg is alkalmazott módszer.

A frankfurti korszak 1952-ben ért véget, amikor elfogadva a *Műszaki Egyetem* Földrajzi Intézetének meghívását, áttelepült *Münchenbe*. Jóllehet később is hívták más intézetekbe, Münchent már nem hagyta el, itt dolgozott több mint három évtizeden át, 1973-ban történt nyugalmomba vonulásáig.

Az egyre javuló pénzügyi és kutatási-oktatási feltételek között bontakozhatott ki igazán Wolfgang Hartke szerteágazó munkássága. A szakmai tevékenység mellett az évek során számos egyéb funkciót is betöltött: volt dékán, a főiskolai szövetség, a német földrajzi társaság elnöke, tagja számos bizottságnak.

Wolfgang Hartke tudományos tevékenységét nem lehet néhány kutatási irányhoz kötni, annyi mindennel foglalkozott, így méltán nevezhető a *német* tájtudomány, vagy "országisme" (*Landeskunde*) *kiemelkedő művelőjének*. Egész munkásságát áthatotta viszont a társadalmi érzékenység, a nagyfokú valóságismeret, s ez mindenképpen szükséges volt ahhoz, hogy a szociálgeográfiai irányzatot ilyen magas szinten művelje. Karl Ruppert találó megfogalmazása szerint Hartke sohasem volt "íróasztalgeográfus", mélyen ismerte a valóságot, anélkül azonban, hogy az elméleti elképzeléseit tévútra vitte volna.

Miután évekig maga is ingázó volt, nagyon korán felismerte a munkaerőmozgás jelentőségét a térszerkezetben. Ennek nyomán kezdett foglalkozni a *területi tervezéssel*, s ilyen irányú kutatásaiban elsők között végzett kistérségi vizsgálatokat, ami később abszolút polgárjogot nyert a szociálgeográfiában.

Ugyancsak úttörő szerepet vállalt olyan problémák és jelenségek vizsgálatában, amelyek akkor - 1950-es évek, 1960-as évek elején - még teljesen marginális jelentőségűnek tűntek. Ide sorolható a Vogelsberg pásztorgyerekeivel, valamint a hálózókkal foglalkozó tanulmánya, amelyekkel *megalapozta a peremhelyzetű csoportokkal foglalkozó kutatási irányt*. Nem kell különösebben bizonygatni, hogy ez napjainkban is aktuális téma.

Végül, de nem utolsósorban még két területet kell említeni, ahol Wolfgang Hartke ugyancsak maradandót alkotott. Az egyik az *agrár földrajz*, ahol a mezőgazdaság társadalmi aspektusai és kihatásai mellett ennek természeti feltételeit is vizsgálta: több tanulmányában foglalkozott pl. az intenzív és tartós esőkkel, s ehhez kapcsolódva a talajerózió problémáival. A másik kutatási téma a *város*, ahol a kisvárostól a nagyvárosig terjedő ívet fogta át Hartke munkássága.

Miután évtizedekig egyetemi oktató is volt, tanítványok ezreinek adhatta át ismereteit, nézeteit. Ezek közül ma nem egy a nyugatnémet geográfia vezető alakjai közé tartozik. Oktatási tevékenységénél érdemes megemlíteni, hogy az NSZK-ban elsők között vezette be intézetében a szakgeográfus képzést.

Wolfgang Hartke tudományos munkásságát belföldön és külhonban egyaránt elismerték, amint azt számos megtisztelő címe is bizonyítja. A Strasbourgi Egyetem 1972-ben disz doktorává választotta, s több külföldi tudós társaság - köztük a Magyar Földrajzi Társaság - felvette tiszteleti tagjai sorába.

DÖVÉNYI ZOLTÁN

Papp Antal 60 éves

Örömmel, s az ünnepelt iránt érzett mélységes tisztelettel és remélt barátsággal vállalkoztam e tisztelegő sorok írására, amikor egymás között szóba került, hogy Papp Tanárúr 60 éves. Tudom, ezzel haragjára számíthatok, mert távolt állt tőle mindenféle "ünnepeltetés", amit hivatalos részből könnyűszerrel el is ért. Talán éppen ez váltott ki sokunkban, tanítványokban, kollégákban és tisztelőkben valamiféle csakazértis tiszteletadást.

Noha egyszer tanítványaként is írhatnám e sorokat, mivel 1955-1957 között egyetemi tanársegédként egyengette szakmai indulásomat, mégis kollégaként szeretném Őt köszönteni, hiszen a jótékony idő összemosta a közöttünk lévő csekélyke korkülönbséget.

Szakmai indulásunk időszakában éppen olyan radikális társadalmi mozgásokat éltünk, mint ma, amikor pályánk tisztos lezárására kell gondolnunk. Akkor még nem, ma már nem vagyunk alkalmasak a "válogatottságra", tartalékos játékosok, labdaszedők voltunk és maradtunk 30 éven át, egy egész generáció. Sajnálkozunk ? Nem hiszem, hogy a fentiek ellenére erre lenne okunk !

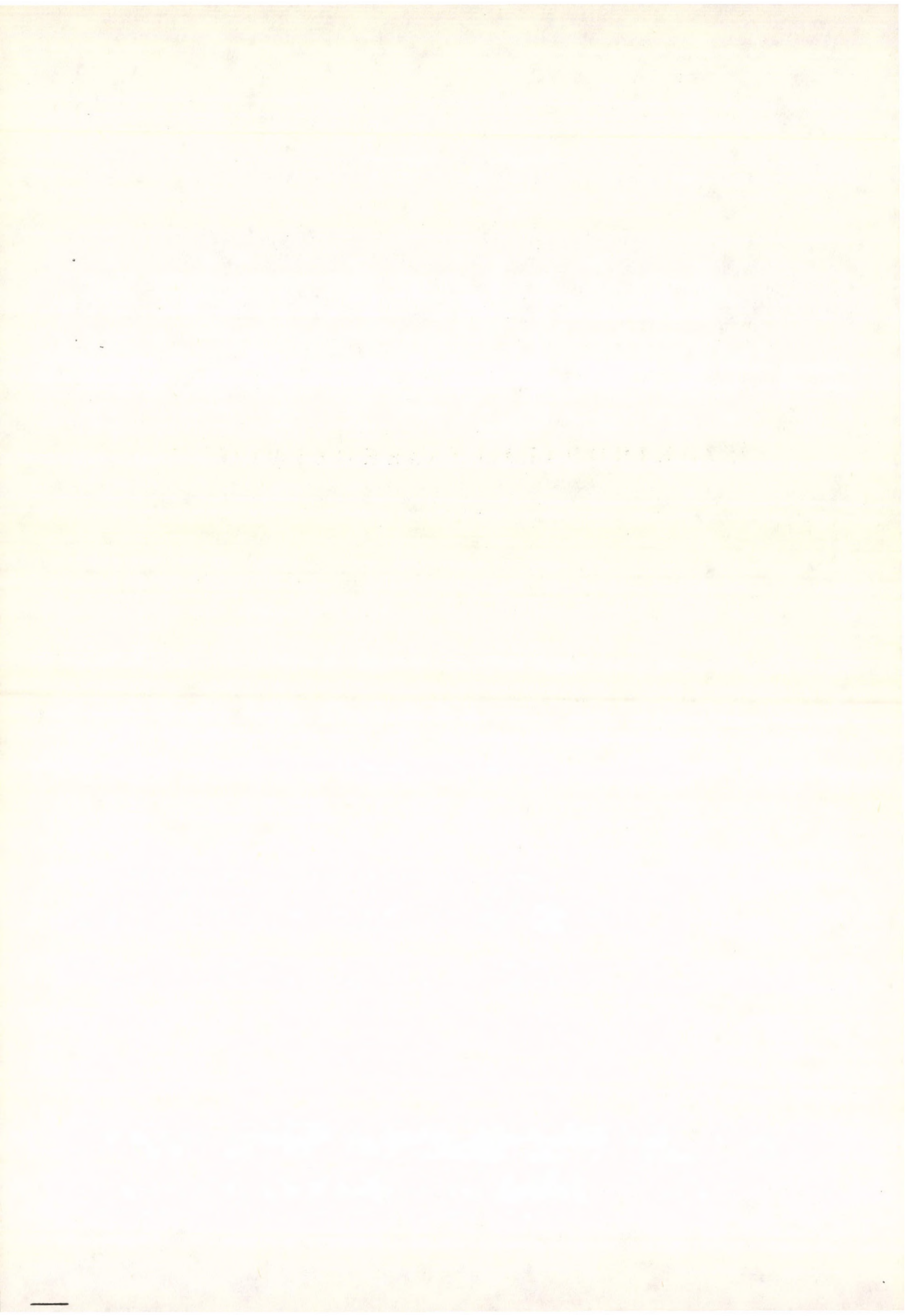
Kedves Tanárúr, vegye csak számba hány tanár és későbbi kutató gazdaságföldrajzi szemléletformálásának volt részese, hány szakdolgozatot és egyetemi doktori disszertációt vitt el a sikerekig ! A szerző sikeréig, s örült együtt a delikvenssel; ennyi a Tanárúr jutalma. Ennek az "ennyinek" van értelme, az összes többi ceremónia; és kedves Kolléga, sokan, nagyon sokan tudjuk, hogy mit tett a "szakma", a földrajz és gazdaságföldrajz műveléséért. Kevesen vannak a szűkebben értelmezett gazdaságföldrajzi szakterületen, akik egy-egy természetföldrajzi témát éppen olyan biztonsággal dolgoztak ki, mint a szűkebben értelmezett szakterület témáit.

Két évtizeden át az MTA tudományos minősítő munkájának egyik legaktívabb tagjaként az új tudományos generáció kiválasztójává váltál és ezt sem feledjük.

Erőt, egészséget és hitet kíván a további munkához valamennyi tanítvány és kolléga.

BERÉNYI ISTVÁN

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

R.J. Bennett 1980: The Geography of Public Finance. Welfare under Fiscal Federalism and Local Government Finance. (A kormányzati pénzügyek földrajza. Jólét a federalista költségvetési gazdálkodási rendszer és a helyi kormányzat pénzügyei). Methuen and Co Ltd. London, New York 1980.

Nem tévedés. Egy tíz éve megjelent könyvet ajánlok az olvasó figyelmébe. A könyv írásakor a Cambridge-i egyetem tanárának, ma a London School of Economics professzorának munkája mégis éppen manapság igen aktuális Magyarországon. Időszerűségét annak köszönheti, hogy az utóbbi évek gazdasági, politikai, közigazgatási változásaival megtettük az első lépéseket egy nyugati típusú közigazgatási szerkezet és állami költségvetési politika felé. Manapság egy új kormányzati rendszer kiépítései, a központi költségvetési források apadása, a helyi önkormányzat fejlesztésének igénye, az új adónemek bevezetése (ezen belül a személyi jövedelemadó helye) fokozottan veti fel azokat a kérdéseket, melyekre ez a könyv segít választ adni. A szerző ugyanis rendkívül széles elméleti felkészültséggel elemzi azokat a társadalomtudományi elméleteket, melyek a nyugati állami pénzügyi — közigazgatási rendszerek kialakítására hatással voltak és vannak, több ország példáján ismertetve a kormányzati rendszer kialakulását és szerkezetét, módszertani javaslatokat ad a kormányzati pénzügyek területi hatásainak vizsgálatához, és számos nyugati empirikus kutatást ismertet ebben a témakörben. Ma hazánkban a gyors gazdasági-politikai változások korában, pedig rendkívül nagy szükség van arra, hogy ne csupán ötletekre, érzésekre, ideológiákra építve alakuljon ki a magyar közigazgatási és adórendszer, valamint az is elemi érdek, hogy ez alkalommal ne maradjon ki a megközelítés módjából az a szempont, hogy földrajzi hatások hogyan módosítják működését, valamint hogy milyen területi hatások várhatóak bevezetésétől.

A könyv aktualitását nem csupán témájának köszönheti, hanem annak is, hogy igen szemléletes példát ad arra, hogyan lehet a különböző társadalomtudományok eredményeit felhasználva elméleti igényű társadalomföldrajzi művet írni. A magyar földrajz számára talán még az is tanulságos, hogy ezt a művet írja igen fiatalon, a harmincas évei elején írta és adatta ki.

A könyv bevezetésében megismerhetjük a szerző véleményét arról, hogy milyen kérdésekkel foglalkozik a kormányzati pénzügyek földrajza. Fő megállapítása szerint elsősorban az a feladata, hogy megtartva az állami bevételek beszerzésének, a költségvetési kiadásoknak és a két oldal egyensúlyának társadalmi csoportokra való hatásának vizsgálatát, elsősorban arra helyezze a hangsúlyt, hogy miben különböznek az adóterhek és a nyújtott szolgáltatási színvonal a földrajzi helynek megfelelően, hogyan alakul a bevételek és kiadások egyensúlya a különböző közigazgatási egységekben, milyen szinten vessék ki, illetve szedjék be a különböző adókat illetve szervezzék meg a közszolgáltatásokkal való ellátást, mikor és hogyan kell illetve lehet a különböző kormányzati szintek között áttutalásokat alkalmazni, milyen mértékű az adók áttérhelése illetve a nyújtott szolgáltatásokból fakadó előnyök átsugárzása a különböző területi egységek között, melyek lehetnek a költségvetési politika funkciói a különböző kormányzati szinteken. A kormányzati pénzügyekben kapcsolódó esetleges földrajzi kérdések felvázolása után a szerző három fő részben tér át a téma rendszerezett, tartalmi kifejtésére.

Az I. rész elméleti, megalapozó jellegű. Először azokat a közgazdasági vitákat ismerhetjük meg, melyeket eddig a közjavak természetéről folytattak. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a közjavak Samuelson és Musgrave által leírt fő jellemzői (oszthatatlanság, a kizárás lehetetlensége, a visszautasíthatatlanság) elsősorban éppen földrajzi tényezők miatt nem illenek csupán a kormányzat által biztosított javak, szolgáltatások igen szűk körébe. Ezután azokat a földrajzi jelenségeket veszi számba, melyek leginkább befolyásolják a kormányzati gazdálkodás hatásait, bizonyos közszolgáltatások földrajzi távolságtól függően csökkenő intenzitását, a közigazgatási egységek elkülönüléséből eredő hatásokat, illetve azt a jelenséget, hogy eltérő lehet az a terület ahol az adókat befizetik és az, ahol az ebből nyújtott közjavakat élvezik.

Az I. rész második fejezetében a kormányzati pénzügyek klasszikus funkciójának földrajzi megnyilvánulásait tekinthetjük át. A közjavak, melyek mint tudjuk, eltérnek a magánjavaktól, piaci tényezőktől független mechanizmuson keresztül osztoznak el, és erősen különbözhetnek területileg. Ennek az eltérésnek mértéke különösen függ az ország politikájától és a közigazgatás megszervezésétől. Hogy a javak mely köre váljék közjavakká és milyen kormányzati szinten biztosítják azokat, erre vonatkozóan ismertetve a szerző a két szélsőséges álláspontot képviselő "lokalista", illetve "centralista" modellt, állást foglalva egy kevert rendszer mellett. A költségvetés személyi jövedelmeket újraelosztó funkciója kapcsán ismertetve azokat az elméleteket melyek csupán egyének illetve társadalmi csoportok közötti elosztásként értelmezik azt, és azokat az érveket is megismerhetjük, melyek szerint a jövedelemelosztás földrajzi újraelosztást is jelent, és melyek szerint a földrajzi differenciálás is hatásos eszköze lehet az újraelosztásnak. A gazdasági szabályozás területileg differenciált alkalmazását sok szerző vitatja. A gazdasági növekedés területileg eltérő üteme a szerző szerint szükségszerű folyamat, de a KV-i politika táplálhatja azt vagy ellene hathat, és ez utóbbi lenne kívánatos.

Az I. rész 3. fejezete felvázolja azt a gondolatmenetet, mely szerint vizsgálható lehet a kormányzati pénzügyek földrajzi méltányosságának kérdése. Méltányosságnak azt tartja, ha a különböző helyen élő emberek illetve működő vállalatok közül az "egyenlők" számára az adóterhek és a kapott előnyök megegyeznek. A földrajzi vizsgálat első lépéseként véleménye szerint mérni kell a közszükségletek, az adóterhek, a kormányzati kiadások és az abból fakadó előnyök földrajzi eloszlását, második lépésként pedig összevetni, vajon hogy a lehetőségek és szükségletek, valamint az adóterhek és előnyök egyensúlyban vannak-e. A fejezet további része felhívja a figyelmet arra, hogy a földrajzi méltányosság normájának teljesülését számos akadály nehezíti. Az első ilyen akadály a közigazgatási egységek elkülönülése és autonómiája. 5 módját írja le az elkülönült közigazgatási egységek magatartásának. A helyi preferenciák érvényesítése érdekében törekszenek az elkülönülésre. A pénzügyi eszközök szűkössége miatt versenyeznek egymással a gazdasági tényezőknek az adott területre csábításáért. Jellemzi őket az ún. pénzügyi óvatosság, azaz saját kezdeményezésből nem kívánnak részt vállalni a szegényebb, hanyatló területek fejlesztési programjaiban és sokszor hatósági előírásokkal (pl. zónabecsozítás, diszkrimináció a lakáspiacon) "harcolnak" a hátrányok "beszívargása" ellen. Jellemző magatartásuk lehet a "fogoly dilemma" közigazgatási változata, mely szerint inkább maguk kezdenek drágább beruházásba az együttműködés helyett, illetve a "Szamaritanus dilemma" azaz, hogy nem számíthatnak viszont segítségre, ha egy szomszéd közigazgatási egységnek "jót tesznek". A fenti magatartásformák elkerülésében sokat segíthet a szabad kooperáció, a külső ügynökségek, vagy a magasabb kormányzat által kezdeményezett együttműködés, átszervezés illetve a kormányzatközi transzferek (segélyek, hitelek, kedvezmények stb.). A méltányossági normák érvényesülésének másik akadálya a piaci mechanizmusból eredő földrajzi egyenlőtlenség lehet. A szerző szükségsszerűnek tartja ezeket az egyenlőtlenségeket, melyek a természeti erőforrások és a piacok egyenlőlen hozzáférhetőségéből a technológiai változás terjedéséből, a tömegtermelés igényéből, a szervezeti akadályokból, az információs akadályokból, a politikai akadályokból, a kormányzás felaprózódásából következnek. Ezekkel véleménye szerint minden kormányzati pénzügypolitikának szembe kell néznie. Ezután a szerző külön kiemeli két olyan földrajzi problémakört, melyet kiemelten kell kezelnie a költségvetési politikának: a nagyvárosok pénzügyi válságát és a regionális egyenlőtlenségek kérdését.

A könyv II. része sorra veszi a kormányzati gazdálkodás különböző komponenseit, azaz a kormányzati szükségletek, a közjavak költségei, a bevételek lehetőségei, az adóterhek, a költségvetési kiadások, a közjavak által nyújtott előnyök, és a tőkefelhalmozási képesség értelmezését és különbségeit az elkülönült közigazgatási egységekben. Először az adott fogalomra vonatkozó elméleteket ismerteti, majd annak földrajzi értelmezését, mérésének lehetséges módjait, végül pedig néhány konkrét empirikus vizsgálat eredményeit. Ebből a részből csupán néhány izgalmas kérdéskört emelnék ki: Mi a kapcsolat a magán és a földrajzi szükségletek között? Hogyan lehet mérni a földrajzi szükségleteket? Hogyan hatnak a természeti tényezők, az eltérő technikai feltételek, a népsűrűség, a településméret forma, a helyi szervek hatékonysága a közjavak költségeire? Milyen elvek szerint lehet a különböző kormányzati bevételi elemeket tervezni? Milyen kapcsolatban lehet és vannak a térségben élők jövedelmei a bevételek nagyságával. Milyen mutatókkal lehet mérni egy térségben az adófizetési kapacitást? Ki, hova, milyen adót fizet? Milyen módon lehet adókat áthárítani más közigazgatási egységben élőkre. Hogyan alakulnak a külső szintre fizetendő adóterhek a különböző jövedelemcsoportok számára a különböző térségekben? Hogyan alakul földrajzi egységenként az adózás szigorúsága illetve az az erőfeszítés, melyet az adók befizetése jelent? Hogyan mérhetők a közjavak nyújtotta előnyök? Hogyan csökkenhetnek ezek az előnyök a földrajzi távolsággal, illetve hogyan sugározhatnak át más közigazgatási egységbe. Hogyan alakulnak a végülis élvezett előnyök térségenként a különböző jövedelmű csoportok számára? Milyen közigazgatási-területi egységekben merül fel a kiadásokon belül fokozott tőkeigény? Milyen intézkedések segíthetik megoldani az erőn felüli tőkeigény problémáját, a fokozottan tőkeigényes területeken?

A könyv III. része a kormányzati szintek közötti pénzügyi kapcsolatok lehetőségét és valóságát elemzi. Ez a rész első fejezete a közigazgatási rendszer és a kormányzati pénzügyek kapcsolódását írja le. Milyen lehet és milyen a nyugati államok gyakorlatában a kormányzati szintek megosztása, hogyan oszlik meg közöttük a jogkör, a felelősség valamint a bevételek és a kiadások? Milyen előnyei és hátrányai vannak a centralizált, az elsősorban helyi kormányzatokra építő és a vegyes közigazgatási pénzügyi modelleknek?

A második fejezetben ismerkedhetünk meg a kormányzati szintek közötti vertikális és horizontális koordináció szükségességére vonatkozó érvekkel, és annak lehetséges módjaival. Részletes értékelést kapjuk a vertikális együttműködés fő formáinak: a támogatási illetve segélyprogramoknak, az adókból származó bevételek megosztásának, az adóelőírási lehetőségek biztosításának, az adókedvezményeknek és a "negatív jövedelemadónak", a területileg differenciáltan alkalmazott magasabb szintű adóknak és más pénzügyi szabályozóknak, a használati díjaknak, a kormányközi hiteleknek, illetve a közigazgatási egységekben eszközölt direkt központi kiadásoknak. Azokat az álláspontokat is megismerhetjük, melyek leírják milyen hatással vannak a kormányzatközi átutalások az ármechanizmusra illetve a területi egyenlőtlenségekre. A szerző véleménye szerint ezek a transzferek nagymér-

tékben segíthetik a földrajzi méltányosságot. A probléma az, hogy milyen mutatók szerint jussanak hozzá az alacsonyabb szintű kormányzatok a "felülről" jövő támogatásokhoz, kedvezményekhez, kölcsönökhöz és hogy mikor melyik forma a hatékonyabb.

A III. rész 3. fejezete ismerteti és összehasonlíja kilenc nyugati ország kormányzatközi pénzügyi együttműködésnek rendszerét. (Az érintett országok Ausztrália, Kanada, USA, Nagy-Britannia, Svájc, Németország, Franciaország, Dánia, Svédország) és annak területi hatásait. Részletesebb történelmi visszatekintést is nyújtó elemzést ad Nagy Britanniáról, Kanadáról, az USA-ról, NSZK-ról és Ausztráliáról. Az esettanulmányok tapasztalatait leszűrve megállapítja, hogy a problémák igen komplex, változatos, tipizálni nehéz. Hatásosabbak a komplex programok, mint az egyedi eszközök. Az országok szinte egyáltalán nem alkalmaznak komplex mutatókat a térségek pénzügyi kapacitásának mérésére (kivéve Kanada) inkább az egy főre jutó jövedelem mutatóját használják. A szükségletek mérése nehéz, ahol alkalmaznak ilyet, vitatják. A végső eredmény, a területek közötti kiegyenlítő hatás szinte mindenhol nagyon szerény, vagy az alkalmazás hiányosságai, vagy politikai manőverek miatt, és mindenhol fennmaradtak komoly pénzügyi feszültségek (pl. nagyvárosok, elmaradt területek, hanyatló iparvidékek pénzügyi problémái).

A szerző mindenképpen a sokoldalú megközelítés híve és a föderális államokban több földrajzilag differenciált központi eszközt, míg az erősen központosított országokban a helyi autonómia növelését javasolja.

A III. rész 4. fejezete össze próbálja illeszteni az összes eddig tárgyalt tényezőt, hogy végső képet adjon a kormányzati pénzpoltika földrajzi méltányosságáról. Ismerteti azokat a lehetséges mérleg és függvény módszereket, melyek megoldást adhatnak a fenti problémára, és konkrét gyakorlati példákat mutat be alkalmazásukra. Néhány a kérdéskör kapcsán felmerült ismert elmélet esetén (pl. a városközpontok kizsákmányolása a kertvárosi területek által, kormányzati pénzpoltika által kiváltott migrációs folyamatok) ismerteti a koncepciót alátámasztó illetve az azt kétségbevonó empirikus vizsgálati anyagokat. Elemzi a regionális iparpoltika esetleges hatásait az össznemzeti gazdasági növekedésre.

A III. rész 5. fejezetét a szerző a kérdéskör eddig már többször érintett, de részletesen nem kifejtett kulcsproblémájának szenteli, annak, hogy milyen mechanizmusokon keresztül hat a politika a közigazgatási szervezetre illetve kormányzati a pénzügyekre. Egy működő demokratizmusban milyen mechanizmuson keresztül alakulhat ki az egyéni preferenciákból a megfelelő költségvetési politika? Milyen erők hatnak az állami szféra túlsúlyossága illetve túl alacsony súlya érdekében? A képviseleti demokrácia milyen súlya érdekében? A képviseleti demokrácia milyen politikai manőverekre ad lehetőséget? Befolyásolja-e a kormányzat politikai színezete a költségvetési politika jellegét? Végső következtetés, hogy a közérdek érvényesülésének igénye irracionális célkitűzés, de ez nem jelenti azt, hogy nem kellene a vitatott kérdések megválaszolására valamint egy méltányosabb kormányzati pénzpoltikára törekedni.

Az utolsó fejezet végül az 1970-es évek végén nyugati problémák fell villantására építve foglalja össze a területi problémák előtérbe kerülését, a földrajzi szemléletmód szükségességét, felidézve a könyv előző fejezettrészek főbb megállapításait.

A mű gondolatmenetének ismeretében azt hiszem mindenki számára nyilvánvalóvá vált, hogy a könyv mind elméleti, mind módszertani, mind leíró fejezeteinek köszönhetően aktuális hasznos megalapozó olvasmánya lehet a legkülönbözőbb tudományok képviselőinek, közigazdászoknak, szociológusoknak, földrajzosoknak, politológusoknak, de a közigazgatásban dolgozó szakembereknek is.

PERGER ÉVA

